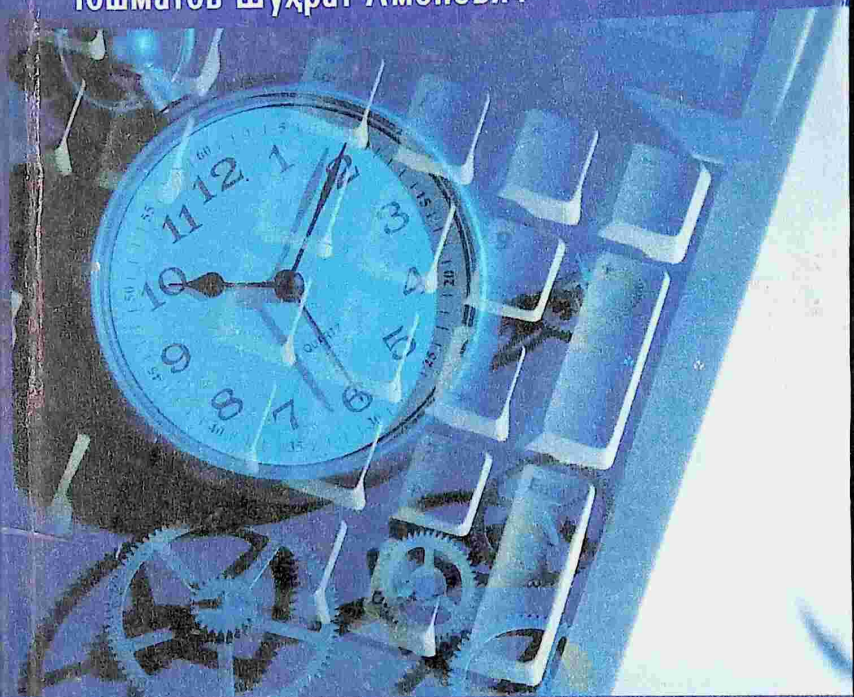

Тошматов Шухрат Амонович

КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚЛАР РОЛИ

Ш. А. ТОШМАТОВ

**КОРХОНАЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚЛАР
РОЛИ**

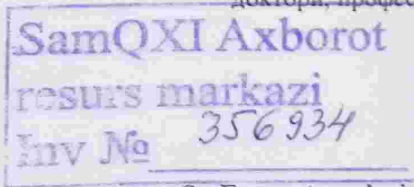
ТОШКЕНТ – 2008

654.
77-42.
Ш.А.Тошматов. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар
поли. –Т., «Fan va texnologiya» – 2008, 204-бет.

Республикамиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида корхоналар юқори аҳамиятга эга. Корхоналар бевосита ишлаб чиқариш жараёнларида қатнашиб, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ҳисса қўша, товарларни ишлаб чиқариш, иш ва хизматларни бажариш орқали истеъмолни қондиради, шунингдек, корхоналарнинг давлат бюджетига тўлайдиган солиқлари натижаси ноишлаб чиқариш соҳаларини молиялаштиришнинг асосий манбаси ҳисобланади. Давлат иқтисодиётни тартибга солишнинг дастаги сифатида солиқлардан фойдаланиб, устувор иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи корхоналарни рағбатлантиради ва аксинча, устувор бўлмаган фаолиятни юқори солиқлар жорий этиш орқали чеклаб қўйиши мумкин. Мазкур монография корхоналарни соликка тортишда учраётган муаммоларни илмий тадқиқ этиш асосида, унинг назарий ва амалий ечимларини ишлаб чиқишга бағишланган. Ундан солиқлар бўйича илмий тадқиқот ишларини амалга ошириш ва чуқурлаштиришда, қонун ва йўриқномалар ишлаб чиқишда, иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларида солиқлар бўйича фанларни ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Муаллиф мазкур монографиядаги камчиликлар хусусида китобхонлар томонидан билдириладиган фикрларга умид боғлаган ҳолда, олдиндан миннатдорчилик изҳор этади.

Такризчилар: Э.Ф.Гадоев – Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган иқтисодчи, доцент;
Н.Х. Ҳайдаров – иқтисод фанлари
доктори, профессор

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2008

КИРИШ

Солиқлар пайдо бўлганидан бошлаб, давлат ва солиқ тўловчилар манфаатларини уйғунлаштиришга қодир солиқ тизимини яратиш муаммосини ҳал қилиш биринчи галдаги вазифалардан бири ҳисобланиб келмоқда. Бу ҳақда Президентимиз И.А.Каримов тўхталиб: «Солиққа тортиш масаласида амалиётда синалган тамойил ва ёндашувларни ишлаб чиқиш, бу борада бошқа мамлакатларнинг илғор тажрибасидан фойдаланиш ўта муҳим аҳамиятга эга. Солиқ тизими нафақат солиқларни ундириш, балки биринчи галда, рағбатлантириш хусусиятига эга бўлиши лозим»,¹ деб уқтиради. Демак, айни пайтда мамлакатимиз солиқ тизими олдида бозор муносабатларини тўлақонли шакллантириш учун шарт-шароит яратиш билан бир қаторда, давлат бюджетини маблағлар билан таъминлаш ҳамда устувор йўналишдаги иқтисодий фаолиятни солиқлар воситасида рағбатлантириш вазифаси турибди. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли бўлганлиги унга, унинг миллий хусусиятига мос солиқ механизминини босқичма-босқич такомиллаштириб боришни тақозо этади.

Давлат ўз вазифаларини тўлақонли бажариши учун молиявий манбага эга бўлиши керак, республикамызда бюджет даромадларининг асосий молиявий манбаси эса солиқлардир. Шу билан бирга, солиқларнинг яна бир муҳим жиҳати борки, у солиқ тўловчиларнинг иқтисодий фаолиятига салбий этмаслиги лозим. Акс ҳолда, молиявий манба кескин қисқариши ва ҳуфёна иқтисодиёт ривожланиб кетиши мумкин. Бунинг яққол неботинин сўнгги йилларда солиқ сиёсатида амалга оширилаётган ўзгаришларда кўришимиз мумкин, чунончи, фойда солиғи ставкаси жорий этилганидан буён, у 38 фоиздан 10 фоизга туширилди. Бундан кутилаётган асосий мақсад корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини оширишдан, уларни кўпроқ ва рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтиришдан ҳамда бу билан солиқ солинадиган базанинг кенгайишига эришиш орқали солиқ тушумларидаги мувозанатни сақлаб туришдан иборатдир.

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маъруза// «Халқ сўзи» газетаси. 29 январ 2005 йил, 3-бет.

Тарихий далиллар солиқлар тўғрисидаги тушунчалар эрамиздан аввалги даврларда ҳам мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Солиқ тушунчалари пайдо бўлгандан бошлаб, уни жорий қилиш ва ривожлантириш билан мунтазам шуғулланиб келинган. Бу ҳақда давлатчилик тарихи ва ҳатто буюк аждодимиз, давлат арбоби Амир Темурнинг «Тузуклар»и ҳам гувоҳлик беради. Шу билан бирга, мазкур мавзу мумтоз иқтисодчи олимлардан Т.Гоббс, А.Смит, Д. Рикардо, У.Петти, Н.Тургенев, Д. Юм, А.Лаффер, Лоренц ҳамда ҳозирги замон иқтисодчи олимларидан Р.Кэмпбелл, К.Макконнел, Г.Менкью, В.Твердохлебов, С.Фишер, А.Вознесенский, В.Глухов, Э.Тейт, А.Шенк, Е.Глазова, Д.Черникларнинг илмий изланишлари ва асарларида бевоcита ёки билвосита ёритилган. Бундан ташқари, мамлакатимизда солиқлар назарияси ва амалиётини ривожлантиришга ўзининг муайян хиссасини қўшиб келаётган олим ҳамда амалиётчи мутахассислардан Ж.Абдуллаев, А.Абдукодиров, О.Абдурахмонов, В.Аношкина, М.Альмардонов, В.Беганов, А.Ваҳобов, А.Ваҳобов, Э.Гадоев, В.Галкин, Ш.Гатаулин, А.Жўраев, Х.Собиров, Қ.Яҳёев, Т.Маликов, О.Олимжонов, Н.Ҳайдаров, М.Йўлдошев, М.Рихсиева, Д.Шаулов, А.Ўлмасов, Д.Ғозибеков, И.Жалолов, А.Маманазаров, Б.Тошмуродова, Б.Умаров, О.Якуббоев, И.Юлдошев ва бошқаларни келтиришимиз мумкин.

Ушбу монографияда Ўзбекистонлик ва хорижлик олимларнинг ишлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган Солиқ кодекси ва бошқа қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Адлия, Молия вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси томонидан тасдиқланган меъёрий ҳужжатлар, оммавий ахборот воситалари ва турли матбуот органларида эълон қилинган материаллар ҳамда интернет тармоғи маълумотларидан, шунингдек, Давлат солиқ қўмитаси ва унинг қуйи идоралари ҳамда корхона, ташкилотларнинг ҳисобот материалларидан фойдаланилди.

Тижорат сирини сақлаш мақсадида айрим корхоналарнинг номи ўзгартирилган.

ЎБОБ

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИДА КОРХОНАЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ ВА АҲАМИЯТИ

1.1. Корхона — бозор иқтисодиётининг бошланғич бўғини

Собик Иттифок даврида “корхона” тушунчаси деярли ҳар доим битта маънода — иқтисодий фаолиятдаги субъектнинг, яъни хўжалик юритувчи субъектнинг белгиси сифатида тушунилар эди. Вазият эса 90-йилларнинг бошларида ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг «Мулк тўғрисида»ги, «Корхоналар тўғрисида»ги Қонунлари, кейинчалик Фуқаролик кодексининг ва бошқа қонун ҳужжатларининг қабул қилиниши натижасида корхона мақомининг мустақамланишига муваффақ бўлинди ва корхоналар «мулккий комплекс сифатида кўчмас мулк»¹ шаклида эътироф этилди. Бундай мулккий комплекс таркибига корхонага тегишли бўлган ер участкалари, бинолар, иншоотлар, ускуна, инвентар, хом ашё ва маҳсулотлар кирази. Бундан ташқари, дебиторлик қарзлари, фирма номи, товар белгиларига бўлган ҳуқуқлар ҳам мулккий комплекс ҳисобланади.

Иқтисодий адабиётларда корхонанинг мазмуни ва моҳияти хусусида турли фикрлар мавжуд. Бунда корхонага нисбатан турли хил нуқтаи назарлар билдирилди. Баъзи муаллифлар корхонани ҳуқуқий тоифа сифатида қарасалар, кўпчилик олимлар томонидан корхона иқтисодий тоифа, бозор иқтисодиётининг дастлабки ва асосий бўғини сифатида эътироф этилади. Масалан, мамлакатимизнинг таниқли иқтисодчи олимлари А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовлар корхона ва фирмани айнанлаштирадилар ҳамда тадбиркорликнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида эътироф этадилар: “Фирма — бу ишлаб чиқарувчи корхона. У нафақат моддий товарларни, шунингдек, хизматларни ҳам яратади ва бозорга

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр — Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003 й. 46-бет.

чиқаради. Фирма иқтисодиётнинг бошланғич бўғини”¹ сифатида қаралиб, унинг тўртта белгиси ажратилади. Бунда биринчи белги — ўз мулкига эгалик ва иқтисодий жиҳатдан мустақиллик, иккинчи белги-индивидуал манфаатлар билан бирга, умумий манфаатлар ҳам борлигидан келиб чиқиб барча ишловчилар бирлашиши, учинчиси — фойдани кўпроқ топиш учун уни максималлаштирилиши, тўртинчиси эса — унинг ихтисослашишидир. Шунингдек, академик С.Ғуломов ва бошқа муаллифлар ҳамкорлигида чоп этилган “Микроиқтисодиёт” китобида корхона ва фирма бир хил маънода берилади: “Фирма (корхона) — бу ишлаб чиқариш ресурслари эгаларининг қарорлари ва манфаатларини мувофиқлаштирувчи институционал тузилма ҳисобланади”². Республикамизда мустақилликдан сўнг корхона тушунчасининг моҳиятига ва ҳуқуқий базасига кенгроқ эътибор берилди бошланди³, бунда 1991 йил 15 февралда қабул қилинган ва 2000 йил 15 декабрда амал қилган “Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида”ги Қонун асосий рол ўйнади. Мазкур қонунда корхона деганда ҳуқуқий шахс ҳуқуқига эга бўлган, мулкчилик ҳуқуқи ёки хўжаликни тўла юритиш ҳуқуқи бўйича ўзига қарашли мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва сотадиган ёки маҳсулотни айирбошлайдиган, ишларни бажарадиган, хизмат кўрсатадиган, рақобат ҳамда мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилиги шароитида амалдаги қонунларга мувофиқ ўз фаолиятини рўёбга чиқарадиган мустақил хўжалик юритувчи субъект назарда тутилган. Умуман олганда, корхона тушунчаси аниқ бир таснифий белгиси асосида турланмайди, шунинг учун ҳозирги кунга қадар кўпчилик адабиётларда юридик шахснинг бир шакли сифатида қўлланиб келинади. Масалан, бу ҳолат хусусий корхона ибораси ишлатилганда яққол кўзга ташланади. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ “Мулкдор ягона жисмоний шахс томонидан тузилган ва бошқариладиган тижоратчи ташкилот хусусий корхона, деб эътироф этилади. Хусусий корхона тадбиркорлик субъектларининг ташкилий-ҳуқуқий шаклидир. Хусусий корхона ўз мулкида алоҳида мол-мулкка эга бўлади, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқларга эга бўлиши ҳамда

¹ Иқтисодиёт назарияси. А.Ўлмасов, А.В.Ваҳобов.—Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2006.152-бет.

² Микроиқтисодиёт. С.С.Ғуломов, Р.Х.Алимов, Б.Т.Салимов ва бошқ.— Т.: “Шарқ”, 2001. 121-бет.

³ Собик Иттифок даврида, асосан давлат мулкига асосланган корхоналарнинг мавжуд бўлганлиги сабабли, корхоналар таснифланиши чуқур аҳамиятга эга бўлмаган.

уларни амалга ошириши, мажбуриятларни бажариши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. Хусусий корхона ўз мажбуриятлари бўйича ўзига қарашли бутун мол-мулк билан жавоб беради”¹. Шу ўринда Фуқаролик кодексида “Ўз мулкида, ҳўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулккий ҳуқуқларга эга бўла оладиган ва уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилот юридик шахс ҳисобланади”, деб берилган таъриф билан юқорида келтирилган таъриф солиштирилса, корхона тушунчаси юридик шахс тушунчаси ўрнида қўлланилиши гувоҳи бўламиз. Худди шунингдек, “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда акциялар турлари ҳақида “имтиёзли акциялар уларнинг эгаларига, корхона фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради”², деган жумла орқали ҳиссадорлик жамиятлари корхонани ташкил этишнинг бир шакли эканлиги таъкидланади. Лекин барча юридик шахсларни ҳам корхона деб аташ мумкин эмас, бюджет ташкилотлари юридик шахс бўлгани билан уларни корхона деб бўлмайти, чунки бу турдаги муассасалар фойда олишни мақсад қилиб қўймайти, Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ бюджет ташкилотлари “зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириши учун Давлат бюджетидан маблағ ажратиш назарда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат кўмитаси, идора, давлат ташкилоти”³ ҳисобланади. Демак, корхонанинг асосий белгиларидан бири — бу фойда олишини мақсадида мол-мулкни рискка қўйиш ҳисобланади.

“Корхона” сўзи форсий тилда “кор” — иш, “хона” — жой ёки хона маъносигаги сўзлардан олинганлиги инобатга олинса, ишловчилар ишлайдиган ҳар қандай жойни корхона дейиш мумкин.

Корхона тушунчасига нисбатан жаҳон адабиётида ҳам турлича қарашлар мавжуд. Масалан, рус олими П.П. Цитович корхонани

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 йил, №1-2. 37-б.

² Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари: (Меърий ҳужжатлар тўплами) 1-китоб. —Т.: “Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси”, 1999.158-б.

³ Давлат молияси тизими (норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами). Ж.2.—Т.: “Ўзбекистон”, 2002.12-б.

савдо тушунчаси орқали таърифлайди. У савдо деганда “савдогар томонидан йиғилган ва у савдо корхонаси сифатида хўжайинлик қиладиган мол-мулкни ва ушбу мол-мулк устидан ва унинг учун савдогар томонидан бетиним амалга ошириладиган фаолиятни”¹ тушунади.

Америкалик олимлар К.Р.Макконнелл, С.Л.Брю корхона тушунчаси ҳақида тўхталиб, уни ишлаб чиқариш бирлиги сифатида қарайди. “Корхона — бу товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш бўйича битта ёки бир неча функцияни бажарувчи моддий тузилмадир, масалан, завод ёки фабрика, ферма, шахта, улгуржи дўкон, омбор ва ҳ.к. Фирма бундай корхонага эгалик қилувчи ва бошқарувчи тадбиркорлик тузилмасидир”². Бу олимлар корхона тушунчасини ифодалашда бизнес корхонаси иборасини кўпроқ ишлатадилар, корхонанинг ишлаб чиқариш бирлигини бошланғич, биринчи бўғинга қўйиб, фирма битта ёки бир неча корхонани ўз таркибига киритиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Уларнинг фикрича, бир неча корхоналарни ўзида бирлаштирган фирмалар горизонтал ва вертикал ташкилий тузилма бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Горизонтал бирлашувга бир функцияни бажарувчи корхоналардан таркиб топадиган фирма, масалан, «Coca-Cola» компаниясини мисол тариқасида келтириш мумкин, вертикал бирлашув деганда эса ҳар бири алоҳида функцияни ёки ишлаб чиқариш жараёнидаги алоҳида босқични бажарувчи корхоналарнинг бирлашиши тушунилади, масалан, “Shell” нефт компанияси нефтни қазиб олиш, қайта ишлаш корхоналарини, ёқилғи қуйиш шаҳобчалари тармоғини ўз ичига олади.

Шунингдек, йирик америкалик олимлар Пол А. Самуэльсон ва Вильям Д. Нордхауслар корхона ва фирма тушунчаларини бир хил маънода талқин қилиб, уларни ихтисослаштирилган ташкилот, деб эътироф этади. “Ҳақиқатда деярли барча ишлаб чиқариш операциялари замонавий иқтисодиётнинг етакчи ихтисослаштирилган ташкилотлари — кичик, ўрта ва йирик корхоналар томонидан бажарилади”³. Улар корхона мавжуд бўлишининг учта асосий сабабини кўрсатадилар. Биринчи сабаб — оммавий ишлаб чиқаришдан тежаш, иккинчи сабаб — катта ҳажмли ишлаб чиқариш

¹ Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. - М.: ИГФРА-М, 2001, с. 92.

² Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс:принципы, проблемы и политика / Пер. 16-го англ. изд. -М.: ИНФРА-М, 2006. с. 91.

³ Пол А. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус. Экономика: Пер. С англ. — М.: “Бином”, “Лаборатория Базовых Знаний”, 1997.с.143

учун ресурсларни тўплаш (аккумуляция қилиш), учинчи сабаб эса бошқаришни таъминлаш имкониятидир.

Айрим адабиётларда корхонага мол-мулкнинг алоҳида хусусиятларига эга бўлган махсус тури сифатида қаралади, яъни у мулк сифатида эътироф этилади. Бу мулк тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда фойдаланилади, одатда, якка мулкдорга ёки тадбиркорлар гуруҳига тегишли бўлади, уларнинг бошқа мол-мулкларидан алоҳида ажратилган бўлиб, умумий мулккий мажмуани ташкил этади, турли нарсаларнинг оддийгина йиғиндиси бўлибгина қолмасдан, балки ягона истеъмол қилинмайдиган, мураккаб бирликни ташкил этади, мустақил мол-мулкларнинг тўплами эмас, балки бир бутун кўчмас мулкни ташкил этади, деган фикрлар олға сурилади. «Корхона – бу кўчмас мулк деб тан олинган, тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун мўлжалланган ҳамда тадбиркорга тегишли бўлган махсус умумий мулккий мажмуа»², деб таъриф берилади.

Иқтисодий адабиётларда корхона бизнеснинг ташкилий-ҳуқуқий шакли сифатида қаралиб, унинг турли хил шакллари келтирилади. Улар ичида кенг тарқалганлари сифатида якка тартибдаги хусусий фирма, ширкат, корпорация шакллари хусусида сўз юритилади.

Якка тартибдаги хусусий фирмада, яъни хусусий корхонада унга эғалик қилиш ва юритиш битта мулкдор қўлида бўлади. Бундай шаклда бизнесни юритишнинг афзалликлари шундан иборатки, унинг очилишида муаммолар туғилмайди, унинг эгаси ўзига ўзи хўжайин бўлиб, фаолият юритишда тўлиқ эркинликка эга, шунингдек, хусусий корхона сифатида ташкил этилган фирмалар солиқ тўлагандан кейинги соф фойдани ўзлаштиришда солиққа тортилмайди.³ Шу билан бирга, хўжалик юритишнинг бу шаклида йирик бизнесни йўлга қўйиш учун молиявий ресурсларнинг етишмаслиги сезилади, чунки корхона битта мулкдор маблағи ҳисобиди ташкил этилади. Бундан ташқари, якка тартибдаги хусусий фирма масъулият чекланмаган бўлиб, мулкдор нафақат ташкил этган корхонаси активларини, балки ўзининг шахсий активларини ҳам

¹ Гражданское право. Часть II. / Под. ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М. Аналитика-Пресс, 1997 с.

² Шу ерда, с. 102–103.

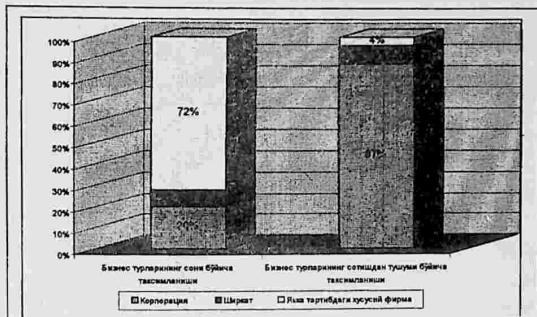
³ Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона” тўғрисидаги Қонуннинг 24-моддасига мувофиқ “Хусусий корхонанинг фойдаси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг корхона мулкдорининг тасарруфига ўтади ҳамда унга солиқ солинмайди”.

рискка қўяди.

Ширкатни якка тартибдаги хусусий фирманинг ривожланган шакли сифатида қараш мумкин. Бунда бир неча киши биргаликда корхонага эгалик қилиш ва бошқаришга келишган ҳолда ҳўжалик фаолияти юритади. Бу фаолиятни юритиш учун улар молиявий маблағларини жамлайди ва албатта, бунга мос равишда риск ва фойда (зарар) ҳам тақсимланади. Ҳўжалик фаолияти юритишнинг ушбу ташкилий-ҳуқуқий шаклини ҳам рўйхатдан ўтказиш катта қийинчиликлар туғдирмайди, якка тартибдаги хусусий фирмага нисбатан таъсисчилар сони кўплиги туфайли унинг молиявий ресурслари ҳам анча кўпроқ бўлади. Аксарият ҳолларда бундай корхоналар масъулияти чекланмаган ҳолда ташкил этилади, тегишлича, ширкат аъзолари нафақат корхона очиш учун қўйган маблағлари билан, балки шахсий мол-мулклари билан ҳам риск қиладилар. Бундан ташқари, ширкат таъсисчиларининг корхона фаолиятини юритиш юзасидан фикрлари турлича бўлиши ҳўжалик фаолиятининг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Корпорация юқорида келтирилган бизнес юритиш шаклларига нисбатан устунликларга эга бўлиб, унинг самараси ҳам юқоридир. Биринчи навбатда, корхона ҳўжалик фаолиятини самарали юритиш учун зарур бўлган молиявий ресурслар муаммоси корпорацияларда ҳал этилган бўлади. Молиявий ресурс корпорациядаги мулк улуши сифатида чиқарилган акциялар ва облигацияларнинг сотилиши натижасида шаклланади. Бундан ташқари, бундай йирик корхоналар молиявий ресурслар билан қўшимча таъминланиш мақсадида банк кредитларидан ҳам кенг фойдалана олади. Корпорация сифатида бизнес юритаётган корхонанинг самарали фаолиятидан нафақат мулкдорлар, балки акциядорлар ҳам манфаатдордирлар. Акциядорлар исталган пайт фонд биржаларида ўз акцияларини сотиб юбориш имкониятига эга, чунончи, корхона қанчалик самарали ишласа, унинг акциялари бўйича шунча юқори дивидендлар ҳисобланади ва тегишлича, акцияларнинг фонд бозоридаги нархи ҳам юқори бўлади. Корпорациялар масъулияти чекланган ҳолда ташкил этилиши туфайли акционерлар фақат акцияни сотиб олиш учун сарф этган маблағлари миқдорида риск қиладилар. Лекин шу билан бирга, корпорация шаклида бизнес юритишда рўйхатдан ўтиш пайтида устав жамғармасининг мажбурий меъёрига амал қилиш ва икки ёқлама солиққа тортилиш каби камчиликлар мавжуд. Яъни корпорациялар барча солиқларни тўлагандан кейин қоладиган фойда ҳисобидан берадиган дивидендлар алоҳида солиққа тортилади.

Аксарият ривожланган мамлакатларда гарчанд якка тартибдаги хусусий фирмалар ва ширкатлар сони кўпчиликни ташкил этса-да, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмида юқори устунлик корпорациялар улушига тўғри келади. Буни қуйида Америка Қўшма Штатлари мисолида кўрамиз.

1.1-расм. АҚШда корхоналар турлари ва уларнинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси.¹

Юқорида келтирилганлардан ташқари, мамлакатимиз иқтисодиётига хос бўлган хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шакли тўлиқ давлат мулки ҳисобига ташкил этилган давлат корхоналаридир. “Давлат корхонасининг мол-мулки етарли бўлмаганида давлат унинг мажбуриятлари бўйича субсидиялар жавобгар бўлади. Давлат корхонаси уни тузган давлат органининг қарорига мувофиқ қайта ташкил этилиши ёки тугатилиши мумкин”. Давлат унитар корхонаси “давлат мулки бўлган мол-мулк негизида оператив бошқарув ҳуқуқига”² асосланади. Шундан келиб чиқиб, республикамизда корхоналар таркиби статистик маълумотларда, асосан мулкчилик шаклига нисбатан таҳлил этилади. Айтиш жоизки, мамлакатимизда йилдан-йилга давлат мулкидаги корхоналар сон жиҳатдан ҳам, ишлаб чиқариш ҳажми жиҳатидан ҳам камайиб бормоқда.

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. 16-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 2006. – с. 92.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Расмий нашр – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003 й. 40-бет.

**Ўзбекистонда хўжалик юритувчи субъектларнинг
мулкчилик шакллари бўйича таркиби (фоизда)¹**

Кўрсаткичлар	2001 йил	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил	2007 йил
Давлат мулки	11,7	10,0	9,2	8,0	7,0	5,7	7,0
Хусусий корхоналар	35,1	32,5	32,6	30,0	26,3	22,5	21,0
Фермер ва деҳқон хўжаликлари	24,8*	37,0	39,7	44,1	49,4	55,9	56,4
Акциядорлик жамиятлари	2,2	2,9	1,8	0,8	0,6	0,5	0,4
Чет эл сармояси иштирокидаги корхоналар	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	0,9	0,9
Бошқа мулкчилик шакллари	24,9	16,4	15,6	16,0	15,7	14,5	14,3
Жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Маълумотларнинг кўрсатишича, хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкчилик шакли бўйича энг юқори салмоқ фермер ва деҳқон хўжаликлари улушига тўғри келади ва бу кўрсаткич йилдан-йилга ўсиб бормоқда. 2007 йилда уларнинг улуши 56,4 фоизни ташкил этган. Бунинг асосий сабаби: таҳлил этилаётган фермер хўжаликларининг сони 2001 йилда 55,7 мингтани ташкил этган бўлса, 2007 йилда 217,1 мингтага етди. Давлат мулки негизидаги корхоналарнинг улуши, аксинча, 2001 йилдан то 2006 йилгача пасайиб борган ва бу даврда икки мартадан ортиқ камайиб, 2001 йилдаги 11,7 фоиздан 2006 йилда 5,7 фоизга тушган, лекин 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 1,3 фоизли пунктга ошган. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 29 мартдаги “Умумтаълим мактабларининг намунавий штатларини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 609-сонли қарорига асосан республикамызда юридик шахс мақоми берилган

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2001–2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари.

* Бу йилларда жамига нисбатан фермер хўжаликлари сони олинган.

мактаб ва мактаб интернатлар сони 8170 тага кўпайган¹. Шунингдек, чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарнинг улуши йилдан-йилга пасайиш тенденциясини намойён қилмоқда, яъни 2001 йилда жами хўжалик юритувчи субъектларнинг 1,3 фоизи чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарга тўғри келган бўлса, 2006 ва 2007 йилларда бир хил - 0,9 фоизли улушни ташкил этган. Бундан ушбу йилларда чет эл сармояси иштирокидаги корхоналар сони камайган, деган хулоса келиб чиқмайди, яъни жами хўжалик юритувчи субъектлар сонининг ўсишига нисбатан чет эл сармояси иштирокида корхоналар сонининг камроқ ўсганлиги кузатилган. Худди шундай ҳолат хусусий корхоналарга ҳам тегишли: хусусий корхоналарнинг сони йилдан йилга кўпайиб борган, лекин жами юридик шахслар сонининг ошишига нисбатан камроқ даражада ошганлиги туфайли салмоқдаги улуши 2007 йилдан ташқари даврда камайиб борган. Бунинг асосий сабаби, юқорида келтирганимиздек, таҳлил этилаётган даврда фермер хўжаликлари сони деярли тўрт мартага ошганлигидадир.

1.2. Корхоналар фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти

Республикамиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида корхоналарнинг тутган ўрни ва аҳамияти жуда юқоридир. Корхоналар бевосита ишлаб чиқариш жараёнларида қатнашиб, мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ҳисса қўшса, товарларни ишлаб чиқариш, иш ва хизматларни бажариш орқали истеъмолни кондиради. Шунингдек, корхоналарнинг давлат бюджетига тўлайдиган солиқлари ноишлаб чиқариш соҳаларини молиялаштиришнинг асосий манбалари ҳисобланади. Корхоналар товарлар ишлаб чиқариш, иш ва хизматлар бажариш орқали мамлакат ялпи ички маҳсулотини яратишга хизмат қилади. Маълумотларнинг кўрсатишича, сўнгги йилларда республикамизда ялпи ички маҳсулотнинг катта қисми хусусий секторда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга тўғри келмоқда ва бу кўрсаткич 2002 йилдан ташқари таҳлил этилаётган даврда ортиб бормоқда (1.2-жадвал).

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари.

**Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг мулкчилик
шакллари бўйича таркиби (фоизда)¹**

Кўрсаткичлар	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Давлат сектори	25,9	26,7	25,5	24,2	24,2	22,2	20,7
Нодавлат сектори	74,1	73,3	74,5	75,8	75,8	77,8	79,3

2001 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 74,1 фоизи нодавлат секторидagi корхоналар томонидан яратилган бўлса, 2006 йилда бу кўрсаткич 77,8 фоизни ташкил этган, яъни 3,7 фоизли пунктга ошган, 2007 йилда бу кўрсаткич энг юқори даражага эришган, яъни ялпи ички маҳсулотнинг 79,3 фоизи нодавлат сектори улушига тўғри келган. Бунинг асосий сабаби — 2007 йилда давлат мулкни инвестиция киритиш эвазига ва бошқа мажбуриятлар асосида сотиш юзасидан хорижий ва мамлакатимиз инвесторлари билан тузилган шартномаларнинг умумий қиймати 3-4 баробар кўпайиб, 310 миллион доллар ҳамда 57 миллиард сўмни ташкил этди². Шунга мос равишда, 2006 йилга нисбатан 2007 йилда давлат сектори улуши 1,5 фоизли пунктга камайган. Бу мамлакатимизда хусусийлаштириш жараёнларининг жадал-ривожланаётганлиги ва давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватланаётганлиги билан изоҳланади.

Корхона деганда мулкчилик ҳуқуқи ёки хўжаликни тўла юритиш ҳуқуқи бўйича ўзига қарашли мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва сотадиган, ишларни бажарадиган, хизматлар кўрсатадиган мустақил бухгалтерия балансига эга хўжалик юритувчи субъект тушунилади. Корхонанинг хўжалик фаолияти унинг низомида кўзда тутилган мақсадлар ва вазифалардан келиб чиқиб белгиланади. Корхонанинг низоми уни таъсис этувчиси ёки корхона бир неча кишилар томонидан тузилаётган бўлса, таъсис этувчилари томонидан тасдиқланади ва тегишли ҳокимият органларида рўйхатдан ўтади. Корхона низомида

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2002–2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари.

² Қаримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш — барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлаштириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маъруза / Ishonch. 12 февраль 2008 йил, 1-бет.

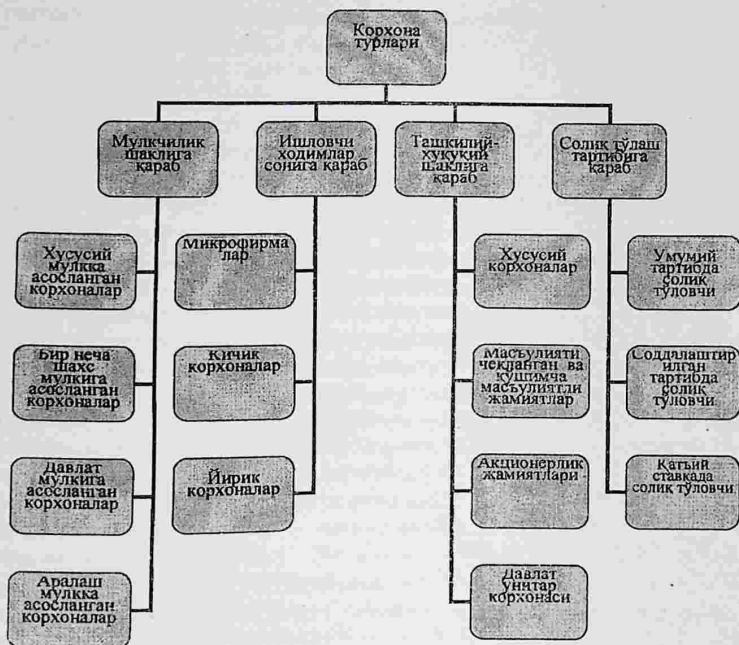
корхонанинг тўлиқ ва қисқача номи, жойлашган манзили, мол-мулкининг ташкил этилиши ва фойдани тақсимланиш тартиби, корхона қайтадан ташкил этиш ва унинг фаолиятини тўхтатиш шартларидан ташқари, унинг фаолият тури ва мақсадлари аниқ баён этилади. Республикамизда корхоналарни қуйидагича таснифлаш мумкин (1.2-расм).

Корхоналарни мулкчилик шаклига қараб гуруҳлашда уларнинг қайси мулк асосида ташкил этилганига эътибор берилади, агар корхона битта жисмоний шахснинг мулки асосида ташкил этилса, у ҳолда хусусий корхона ҳисобланади. Хусусий корхонани бошқариш хусусида гап борганда шунини айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунида хусусий корхона мулкдори корхонани раҳбар сифатида яқка бошқариши¹ шартлиги алоҳида таъкидланган. Шу билан бирга, хусусий корхона мулкдори ўзи вақтинчалик бўлмаган тақдирда шу муддатда раҳбарлик вазифасини бажариб туришни бошқа жисмоний шахс зиммасига юклаш тўғрисида ёзма қарор қабул қилади². Ушбу қонуннинг 24-моддасида келтирилган “хусусий корхонанинг фойдаси солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг корхона мулкдорининг тасарруфига ўтади ҳамда унга солиқ солинмайди”, деган иборанинг талқин этилишида мутахассисларда турлича қарашлар мавжуд. Масалан, Давлат солиқ қўмитаси томонидан чиқарилган тушунтиришга асосан, фақат хусусий корхона унинг эгаси томонидан бошқарилгандагина хусусий корхона ихтиёрида қоладиган фойда мулкдор тасарруфига ўтказилади, корхона мулкдори томонидан бошқарилмаса, ушбу ҳолатда мулкдор тасарруфига ўтказиладиган фойдадан умумий тартибда солиқ ундирилиши белгиланган. Бу фикрга қўшилиш қийин, чунки Қонунда аниқ тарзда кўрсатиб қўйилганидек, хусусий корхонанинг эгаси уни яқка бошқариши шарт, демак, ҳар қандай ҳолатда ҳам барча солиқ ва мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг хусусий корхона ихтиёрида қолдириладиган фойда унинг мулкдори тасарруфига ўтказилганда солиққа тортилмаслиги керак. Корхоналар кўпчилик мулки асосида ҳам ташкил этилиши мумкин, бунда корхонанинг таъсисчилари бир неча шахс бўлади, давлат мулкига асосланган унитар корхоналар эса

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 йил, №1-2. 39-б.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2004 йил, №1-2. 40-б.

давлат мулки асосида ташкил этилади, аралаш мулк асосида ташкил этилган корхоналарга турли мулкдорлар томонидан ташкил этилган корхоналарни киритиш мумкин. Давлат ва чет эл инвесторлари мулки ҳисобига ташкил этилган қўшма корхоналарни шулар жумласига киритиш мумкин.

1.2-расм. Ўзбекистонда корхоналарнинг таснифланиши.

Бир томондан қаралганда, мулкчилик шаклига ва ташкилий-ҳуқуқий шаклига қараб корхоналарнинг таснифланиши бир-бирига ўхшашдек туюлади, лекин анчагина фарқлар мавжуд. Масалан, корхоналарнинг мулкчилик шаклига қараб ажратилишида бир неча мулкдор томонидан ташкил этилган корхоналарга бир неча шахслар мулки асосида ташкил этилган корхоналар киради, ташкилий-

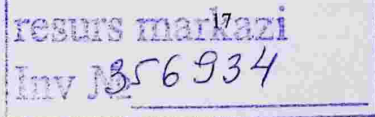
ҳукукий шакли бўйича таснифланишдаги масъулияти чекланган, кўшимча масъулиятли жамиятлар ва акционерлик жамиятларига мулкчилик шакли бўйича қаралса, умумий тарзда битта кўпчилик шахслар мулкига асосланиб ташкил этилган корхоналар сирасига киритилади. Ташкилий-ҳукукий жиҳатдан олганда эса бу корхоналар бир-бирида тубдан фарқ қилади, яъни Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган ҳамда кўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, “Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом фонди (низом капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорларда улушларга бўлинган хўжалик жамияти масъулияти чекланган жамият, деб ҳисобланади. Масъулияти чекланган жамиятнинг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавобгар бўлмайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарарлар учун ўзлари қўшган ҳиссалар қиймати доирасида жавобгар бўладилар”¹. Кўшимча масъулиятли жамиятлар масъулияти чекланган жамиятлардан шуниси билан фарқ қиладики, унинг таъсисчилари низом жамғармасига киритган мол-мулк ҳиссаси доирасида жамият мажбуриятлари бўйича жавобгар ҳисобланадилар, яъни “Бир ёки бир неча шахс томонидан таъсис этилган, низом в фонди (низом капитали) таъсис ҳужжатлари билан белгиланган миқдорлардаги улушларга бўлинган хўжалик жамияти кўшимча масъулиятли жамият деб ҳисобланади. Бундай жамиятнинг иштирокчилари жамият мажбуриятлари бўйича ўзига тегишли мол-мулклари билан ҳамма учун бир хил бўлган ва қўшган ҳиссалари қийматига нисбатан жамиятнинг таъсис ҳужжатларида белгиланадиган қаррали миқдорда солидар тарзда субсидиар жавобгар бўладилар”². Акциядорлик жамиятларида эса асосий эътибор низом фондига қаратилган бўлиб, акциядорларнинг ундаги улушига қараб мажбуриятлар белгиланади, яъни “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ “низом фонди жамиятнинг акциядорларга нисбатан мажбуриятларини тасдиқловчи муайян миқдордаги акцияларга тақсимланган хўжалик юритувчи субъект

¹Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2(38)-сон, 2002, январ. –Т.:

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 17-б.

²Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2(38)-сон, 2002, январ. – Т.:

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. 17-б.

акциядорлик жамияти”¹, деб ҳисобланади.

Корхонада ишловчилар сонига қараб уларни микрофирма, кичик корхона ва йирик корхоналарга ажратишда ишловчиларнинг ўртача йиллик сонига ҳам эътибор қаратилади. Бунда ушбу корхонадаги ходимларнинг ўртача йиллик сони аниқланаётганда унитар (шўъба) корхоналар, филиал ва ваколатхоналарда ишлаётганлар сони қўшиб ҳисобланади. Республикамизда корхоналарни ишловчилар сонига қараб таснифлашнинг меъёрий-ҳуқуқий базаси кичик корхоналар учун солиққа тортишнинг соддалаштирилган тартиби жорий этилган 1997 йилдан бошлаб такомиллаша борди. Соддалаштирилган солиққа тортиш учун кичик корхоналарда асосий мезон сифатида 1995 йилнинг 21 декабрида қабул қилинган “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида кўзда тутилган кичик тадбиркорлик субъектлари мезонлари асос қилиб олинди. Бунга асосан саноатда ва қурилишда 50 кишигача, кишлок хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш соҳалари учун 25 кишигача, фан ва ноишлаб чиқариш соҳасида 10 кишигача, чакана савдода 5 кишигача ўртача йиллик ходимлари бўлган кичик корхоналарга нисбатан солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизими татбиқ этила бошланди. 1998 йилдан бошлаб мулкчилик шаклидан қатъи назар, ишлаб чиқариш тармоқларида йилига ўрта ҳисобда кўпи билан 10 нафар; савдо, хизмат кўрсатиш ҳамда бошқа ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида кўпи билан 5 нафар иш билан банд ходимга эга бўлган микрофирмалар; мулкчилик шаклидан қатъи назар, саноат соҳасида йилига ўрта ҳисобда кўпи билан 40 нафар; қурилиш, кишлок хўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида — кўпи билан 20 нафар; илм-фан, илмий хизмат кўрсатиш, чакана савдо ҳамда бошқа ноишлаб чиқариш соҳаси тармоқларида — кўпи билан 10 нафар иш билан банд ходимга эга бўлган кичик корхоналар учун соддалаштирилган солиққа тортиш тартибига ўтиш ҳуқуқи берилди. 2004 йилдан бошлаб ушбу солиққа тортиш тартибини қўллаш ҳуқуқини олиш имкониятига эга бўлган корхоналар учун ишловчилар сони мезонлари оширилди, яъни:

- ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони 20 кишидан, хизмат кўрсатиш соҳаси ва бошқа

¹ Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари: (Меъёрий ҳужжатлар тўплами) 1-китоб. —Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1999. 146-б.

ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган тармоқларда 10 кишидан, улгуржи, чакана савдо ва умумий овқатланиш соҳасида 5 кишидан ошмаган микрофирмалар;

- енгил ва озиқ-овқат саноати, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочни қайта ишлаш, мебел саноати ва қурилиш материаллари саноати — 100 кишидан;

- машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва қайта ишлаш, қурилиш ҳамда бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳалари — 50 кишидан;

- фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳаси (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда бошқа ишлаб чиқаришга алоқадор бўлмаган соҳалар — 25 кишидан ошмаган кичик корхоналар соддалаштирилган солиққа тортиш режимиға ўтиш ҳуқуқиға эға бўлдилар. Ушбу келтирилган мезондан кўп ишловчилар сонига эға бўлган корхоналарни йирик корхоналарға киритиш мумкин, “йирик корхоналар аксарият ҳолларда акциядорлик жамиятлари кўринишида бўлади”.¹

Кичик корхоналарни солиққа тортиш нуқтаи назаридан ёки умуман, мезон сифатида фақат ишловчилар сонидан келиб чиқиб аниқланиши солиқ тўловчиларни солиқдан қочипға ундайди ёки бундай уринишларига имкониятлар яратиб беради. Соддалаштирилган солиққа тортишға ўтиш мақсадида кўпгина корхоналар ўзларида ишловчи ходимларни расмийлаштирмасдан ёллаб ишлатишға ҳаракат қиладилар, бунинг натижасида уларға иш ҳақининг “конверт” усулида берилиши, биринчидан, нақд пулларнинг банкдан ташқари обороти ошишиға олиб келади, иккинчидан, хуфёна иқтисодиёт салмоғини кенгайтиради. Шу ўринда, кўпгина корхоналарнинг соддалаштирилган солиққа тортиш режимиға ўтиш мақсадида майдалаштирилиши кузатилмоқда, яъни йирик корхоналарнинг бир неча кичик корхоналарға бўлиниш жараёнлари кетмоқда. Буни хўжалик юритувчи субъектларнинг таркибидаги ўзгариш тенденцияси ҳам кўрсатиб турибди.

¹Эргашев Т. Бозор иқтисодиёти/С.С.Фуломов таҳрири остида. —Т.: “Ўқитувчи”, 2002. 67-б.

Ўзбекистонда кичик бизнес корхоналари сонининг ўзгариш динамикаси¹

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ЯИМдаги кичик бизнеснинг улуши	%	33,8	35,5	35,0	35,6	38,2	42,1	46,0
Кичик корхона ва микрофирмалар улуши	%	14,8	15,7	16,4	18,6	21,5	23,5	25,4
Жами юридик шахслар сони	Минг	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
Фаолият кўрсатаётган юридик шахслар	Минг	207,3 ²	227,4	249,2	274,5	298,0	382,9	436,5
Фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони	Минг	177,7	215,7	229,6	237,5	268,6	346,1	391,9
Кичик корхона ва микрофирмаларда банд бўлганлар сони	Минг киши	801,8	931,2	1045,1	1349,0	1386,9	1848,0	2257,5

Маълумотларнинг кўрсатишича, малакатимиз ялпи ички маҳсулотдаги кичик бизнеснинг улуши йилдан-йилга ошиб бормоқда, 2001 йилда бу улуш 33,8 фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилга

¹ “Ўзбекистон иқтисодиёти” 2006 йил. –Т.: 2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ ва Ўзбекистон Республикасининг 2001–2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблар.

келиб 42,1 фоизга тенг бўлди, яъни 8,3 фоизли пунктга ўсди, бу ўсиш тенденцияси 2007 йилда ҳам давом этиб, 2006 йилга нисбатан 3,9 фоизли пунктга ошди ва 46,0 фоизга етди. Шунингдек, таҳлил этилаётган даврнинг 2006 йилига қадар жами юридик шахслар сонидagi кичик корхона ва микрофирмаларнинг салмоғи ҳам ошган: 2001 йилда жами юридик шахслар 223,1 мингтани ташкил этган, унинг 79,6 фоизи фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмаларга тўғри келган бўлса, 2006 йилда жами юридик шахслар сони 2001 йилга нисбатан 200,2 мингтага ошиб, 423,3 мингтани ташкил этгани ҳолда, бундаги фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмаларнинг улуши 81,8 фоизга етган, 2007 йилда ҳам ушбу тенденция давом этган, яъни жами юридик шахслар сонидagi фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмаларнинг улуши 2006 йилга нисбатан 1,8 фоизли пунктга ошиб, 83,6 фоизни ташкил этган.

Умумий ҳулоса қилсак, республикамизда фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони йилдан йилга ошиб бормоқда. Таҳлил этилаётган даврда фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони жами 214,2 мингтага ошган, яъни бу даврда ушбу корхоналар сонининг ўсиш сурати 2,2 баробардан ошган, бунга мос равишда, кичик бизнес корхоналарида банд бўлганлар сонининг ўсиши 2,8 мартадан ошиқ бўлган. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, янги иш ўринларини яратишда кичик бизнес ва хизмат кўрсатиш корхоналарининг аҳамияти юқоридир. Биргина 2007 йилда жами ташкил этилган 630 мингдан ортиқ янги иш ўринларининг 65 фоизидан¹ ортиғи ушбу корхоналарга тўғри келган. Бу рақамларни таҳлил қилиб, сўнгги йилларда ялпи ички маҳсулотдаги кичик бизнес улушининг ошиши кичик корхоналар ва микрофирмаларда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳисобидан амалга ошаётганлигини кўришимиз мумкин. Шу билан бирга, бу жараён йирик корхоналарнинг майдалашиши, аниқроқ қилиб айтганда, бир неча кичик корхоналарга бўлиниб кетиши оқибатида ҳам юз борилаётганлигини 2006 йилдаги маълумотларни 2005 йилги маълумотларга ва 2007 йилдаги маълумотларни 2006 йилдаги

¹ Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш ажуналари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маъруза / Ishonch. 12 феврал 2008 йил, 2-бет.

маълумотларга таққослаганда яққол кўриш мумкин. 2006 йилда 2005 йилга нисбатан жами рўйхатдан ўтган юридик шахслар сони 75,9 мингтага ошган бўлса, фаолият кўрсатаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони 77,5 мингтага кўпайган, яъни рўйхатдан ўтган корхоналарга нисбатан фаолият кўрсатаётган микрофирма ва кичик корхоналар сони 1,6 мингтага кўп ошган, шунингдек, 2007 йилда ҳам рўйхатдан ўтган корхоналарга нисбатан фаолият кўрсатаётган микрофирма ва кичик корхоналар сони 0,3 мингтадан ортиқ кўпайган. Демак, жами рўйхатдан ўтган йирик корхоналарнинг бир қисми кичик корхоналарга айланган. Шу ўринда айнан 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб ягона солиқ ва мажбурий ажратмалар ўрнига ягона солиқ тўловининг жорий этилиши кичик бизнес корхоналарига янада қулайликлар яратганлигини келтириш мумкин (бу ҳақда монографиянинг кейинги бобларида батафсил тўхталамиз). Бунинг натижасида республикамызда кўпчилик корхоналарнинг ягона солиқ тўловига ўтиши муносабати билан солиқ юки умумий тартибда солиқ тўловчи йирик корхоналар зиммасига тушмоқда. Маълумотларнинг кўрсатишича, умумий тартибда солиқ тўловчи корхоналарда ҳам солиқ юки йилдан йилга тушиб бормоқда, масалан, “Ўзнефтвергаз” корхоналарида 2004 йилда ялпи тушумга нисбатан солиқларнинг улуши 60,3 фоизни ташкил этган бўлса 2006 йилга келиб бу кўрсаткич 21,2 фоизли пунктга камайиб, 39,1 фоизга тенг бўлган¹, лекин кичик корхоналарда бу кўрсаткич 3–4 баробар камдир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, йилдан-йилга корхоналарнинг ҳуқуқий асослари, солиққа тортиш тизими такомиллашиб боргани сингари, уларни давлат рўйхатига олиш жараёнлари ҳам мукаммаллашиб ва соддалашиб борди. Дастлаб амал қилган тартибга мувофиқ², корхоналарни давлат рўйхатига олиш 30 кун давомида амалга оширилган бўлса, ҳозирги кунда “Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг хабардор қилиш тартиби тўғрисида”³ги Низомга мувофиқ, бу муддат

¹ Н.Перевозкина. Энергоресурсы в ракурсе налогов. – Экономическое обозрение, 2007, №4. С.75.

² Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 12 июндаги 159-сон қарори билан тасдиқланган “Ўзбекистон ССЖ ҳудудидagi корхоналарни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом назарда тутилмоқда.

³ Ушбу Низом Ўзбекистон Республикасининг 24 май 2006 йилдаги ПҚ-357 қарори билан тасдиқланган ва 2006 йил 1-сентябрдан жорий этилган. Низом ер майдонлари ажратиб бериш, газ ва электр тармоқларига улаш тўғрисида, шунингдек, лицензияланган фаолият турлари бўйича қарор талаб этиладиган тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказишга нисбатан қўлланилмайди.

икки иш кунидан ошмаслиги керак ҳамда маҳаллий ҳокимликлар ҳузуридаги Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари томонидан “битта дарча” орқали амалга оширилади.

Корхоналар фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий фаолиятга ажратиб ўрганиш мумкин. Корхонанинг иқтисодий фаолияти хўжалик фаолиятининг асослари билан белгиланади, бунда асосий кўрсаткич бўлиб корхонанинг фойдаси¹ ҳисобланади, фойда миқдорининг кўп ёки камлигига қараб асосан корхонанинг иқтисодий фаолиятига баҳо берилади. Бундан ташқари, корхоналар иқтисодий фаолиятига инвестицион фаолият, ташқи иқтисодий фаолият, бошқа субъектлар билан бўладиган хўжалик муносабатлари, маҳсулотларни сотиш ва бошқаларни киритиш мумкин.

Корхонанинг ижтимоий фаолияти меҳнат шaroитларини яхшилаш ва иш вақтининг узунлигига риоя қилиш масалалари, меҳнат жамоаси аъзолари ва улар oilаларининг дам олиш, турмуш шaroитларини ва siҳат-саломатлигини яхшилаш масалаларини ўз ичига oлади. Корхона бу ерда ишловчи барча ходимлар учун хавфсиз меҳнат шaroитини таъминлашга мажбур бўлиб, уларнинг саломатлигига ва меҳнат қобилиятига зарар etказилган ҳолларда жавобгар бўлади. Шунингдек, корхона хотин-қизларининг меҳнат ва турмуш шaroитини мунтазам яхшилаши, ёш болали аёлларни иш кuni қисқартирилган, асосан кундузги иш билан таъминлаши, ҳомиладор аёлларни меҳнат шaroити зарарсиз енгилроқ ишга ўтказиши шарт.

1.3. Корхоналар иқтисодий фаоллигининг мазмун-моҳияти

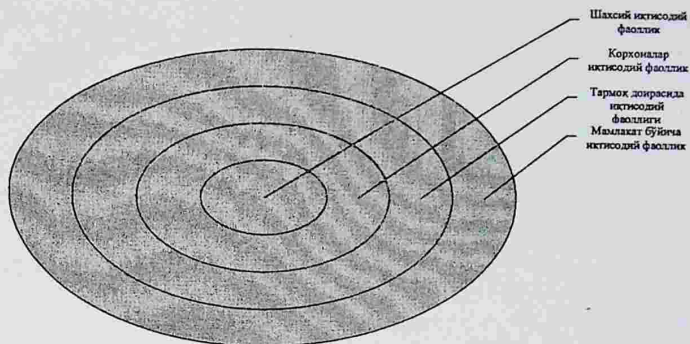
Иқтисодий фанда XX асрнинг охиригача корхоналар ва бошқа тадбиркорлик субъектларининг иқтисодий фаоллигига ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг aloҳида тушунчаси сифатида қарашга etарли даражада эътибор қаратилмаган. Объектив заруриятлар мавжуд бўлишига қарамасдан, иқтисодий фаоллиқнинг кўп жиҳатлари чуқур ўрганилмаган. Бозор муносабатларининг ривожланиш босқичларини тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, иқтисодий фаоллиқ жаҳон хўжалиги эволюцияси давомида сифатли ўзгартиришларга учраган ва унинг тараққий этишида ҳал қилувчи

¹ Амалдаги “Харажат моддалари тўғрисидаги” Низомга мувофиқ корхона фойдасининг беш турдаги кўрсаткичи мавжуд: ялпи фойда, асосий фаолиятдан фойда, умумхўжалик фаолиятдан фойда, солиқ тўлагунга кадар бўлган фойда, соф фойда.

иктисодий фаоллик жаҳон ҳўжалиги эволюцияси давомида сифатли ўзгартиришларга учраган ва унинг тараққий этишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Таъкидлаб ўтиш жоизки, корхоналарнинг иктисодий фаоллиги бозор иктисодини ривожлантиришнинг фаол ҳаракатланувчи кучларидан биридир. Самарали бозор муносабатларини шакллантириш учун, айниқса иктисодиётнинг асосий соҳаларида иктисодий фаолликни юқори даражада ривожлантириш зарур. Шу муносабат билан корхоналарнинг иктисодий фаоллигини нано-, микро- ва мезодаражадаги ҳолат деб баҳолаб, макродаражадаги иктисодий ўсиш омилларидан бири сифатида қараш мумкин.

Ҳозирги замон фанида иктисодий фаолликни шакллантириш омиллари, унинг сабабли ва оқибатли таъсирлари ва унинг ижтимоий-иктисодий ривожланишдаги ролига жуда кам адабиётлар бағишланган бўлиб, айни пайтда унинг тўлиқ моҳияти етарлича очиб берилмаган. Корхоналар иктисодий фаоллигининг хусусияти, унинг иктисодиёт ривожланишига ўзига хос таъсири етарли даражада эътиборга олинмайди. Бозор иктисодиётини шакллантириш шароитларида корхоналар иктисодий фаоллигининг ўзгариш тенденциялари ва қонуниятлари ҳар томонлама ва чуқур ёритиб берилгани йўқ. Корхоналарнинг иктисодий фаоллигини ўрганиш, уни ривожлантириш масаласи илмий тадқиқотларнинг долзарб йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда, шу ўринда таъкидлаш керакки, республикамизда корхоналарнинг иктисодий фаоллигига бағишланган бевосита ёки билвосита тадқиқотлар олиб борилмаган.

Миллий адабиётларда иктисодий фаоллик тушунчаси деярли илмий таҳлил қилинмаган. Корхоналарнинг иктисодий фаоллигига таъсир этувчи омиллар мажмуини белгилайдиган тадқиқотлар ўтказилмаган. Бироқ миллий иктисодиёт даражасидаги иктисодий фаоллик билан алоҳида иктисодий субъектлар ва индивидларнинг иктисодий фаоллиги ўртасида узвий боғлиқлик мавжудлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди. Шундан келиб чиқиб, мамлакат иктисодиётини ривожлантириш жараёнини барча ҳўжалик юритувчи субъектлар иктисодий фаолликлари ривожланишининг якуний натижаси сифатида қараш мумкин. Буни қуйидаги расм орқали ифода этамиз (1.3- расм).

1.3-расм. Иқтисодий фаоллик даражалари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.

Демак, кўриниб турибдики, иқтисодий фаоллик шахсий, яъни индивидларнинг (нано) фаоллигидан бошланади, кейин у микро (корхона) даражага ўтади, тармоқ (мезо) даражасида умумлашади ҳамда буларнинг мажмуаси макродаражадаги иқтисодий фаолликни келтириб чиқаради. Бу даражаларда иқтисодий фаоллик мотивлари фарқланади:

1. Нанодаражадаги мотив — индивидуал, яъни ҳар бир инсон иш жойидаги шахсий даромадини оширишга интилади.

2. Микродаражадаги мотив — коллектив доирасида иш натижаларини яхшилаш орқали корхона даромадларини кўпайтиришга ва ундаги фойданинг улушини оширишга интилади.

3. Мезодаражадаги тармоқ доирасида пировард иш натижаларини яхшилаш орқали тармоқда ялпи даромадни кўпайтиришга интилади.

4. Макродаражадаги мотив — миллий иқтисодий салоҳиятни кучайтириш ва ижтимоий меҳнат унумдорлигини ошириш орқали оммавий фаровонликни таъминлашга интилади.

Солиқ механизми нано-, микро- ва мезодаражадаги иқтисодий фаолликни ошириш орқали макродаражада иқтисодий фаолликни таъминлайди. Шу ўринда савол туғилади: корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини солиқлар воситасида оширишда, биринчи навбатда, унда ишловчи ходимлар, индивидларнинг фаоллигини (нанодаражадаги

иктисодий фаоллик) оширишни рағбатлантириш лозимми ёки бевосита корхона тўлайдиган солиқлардан имтиёзлар бериб, иктисодий фаоллигини ошириш маъқулми? Шундан келиб чиқиб, монографиямизда корхонанинг ва унда ишловчи ходимлар иктисодий фаоллигини оширишда улар томонидан тўланадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловлар таҳлилига кенг ўрин берганмиз. Тадқиқотнинг кейинги қисмларида бу ҳақда батафсил тўхталамиз.

Ҳозирги замон хориж иқтисодчиларининг изланишларида иқтисодий фаоллик масаласига асосан, микродаражада эътибор қаратадилар, уни тадқиқ этиш иқтисодий таҳлилнинг муҳим йўналиши ва хўжалик фаолиятини ривожлантиришнинг зарур вазибаларидан бири, деб қарайдилар. Шу билан бирга, ҳозирги замон янги иқтисодий адабиётларида ишлаб чиқаришда иштирок этувчи индивидларнинг иқтисодиётдаги ўрнига катта эътибор берилмоқда ва ҳатто иқтисодиётга оид фанларнинг алоҳида соҳаси сифатида қаралиб, наноиктисодиёт, деб номланмоқда. Биринчи марта “наноиктисодиёт” термини илмий адабиётларда 1987 йилда К.Эрроунинг “Reflections on the Essays (Эссе устида мулоҳазалар)”, деб номланган мақоласида ишлатилган¹. Наноиктисодиёт деганда алоҳида жисмоний шахслар хатти-ҳаракатлари (“жисмоний шахслар иқтисодиёти”) нуқтаи назаридан қараладиган иқтисодий тизимни ва уни ўрганадиган фанни тушуниш мумкин². Яъни наноиктисодиёт индивидларнинг ўзаро хатти-ҳаракати ва фаолиятларини ўрганади. Рус олими Г.Клейнер наноиктисодиётни ўрганишнинг муҳимлиги ҳақида тўхталиб, “наноиктисодиёт туфайли алоҳида жисмоний шахслар фаолиятининг микроиктисодий объектлар – корхоналар, уй хўжалиги, ташкилотлар хатти-ҳаракатига таъсирини аниқлаш мумкин бўлади”³, дейди ва шахсий иқтисодий фаолликнинг корхоналар иқтисодий фаоллигига таъсирини юқори баҳолайди.

Хўжалик субъектларининг иқтисодий фаоллигига таъриф беришда ва унинг таркиби бўйича фикрларда яқдиллик мавжуд эмас. Кўпчилик адабиётларда иқтисодий фаоллик тушунчаси билан иш фаоллиги тушунчаси бир маънода қўлланилади. Масалан, К.Р.Макконнелл ва С.Л.Брю ўзларининг машҳур “Экономикс” китобининг рус тилига таржима қилинган вариантыда иқтисодий

¹ Клейнер Г. Наноэкономика // Вопросы экономики. – №12, 2004. С.70.

² Клейнер Г. Наноэкономика // Вопросы экономики. – №12, 2004. С.73.

³ Клейнер Г. Наноэкономика // Вопросы экономики. – №12, 2004. С.76.

фаоллик цикллари хусусида тўхталганда иш фаоллиги цикллари¹ терминидан фойдаланилади, ушбу китобнинг кейинги ўринларида иқтисодий фаоллик тўғрисида фикр билдирганда иш фаоллиги цикллари ўрнига иқтисодий цикл атамасидан фойдаланиб, уни “иқтисодий фаоллик даражасининг қатор йиллар давомида кўтарилишлари ва пасайишларининг такрорланиши²”, деб изоҳлайди. Бизнингча, иқтисодий фаолликни турлича номланиши унинг инглиз тилидаги маъносини ҳар хил таржима қилиниши билан изоҳланиши мумкин, чунки инглиз тилида “business cycles” сўзи айрим жойларда иш фаоллиги цикли (цикл деловой активности), айрим адабиётларда иқтисодий фаоллик цикли (цикл эконмической активности) деб келтирилади. Фикримизча, бу иборадан иқтисодий фаоллик сифатида фойдаланиш унинг туб маъносини англаш имконини беради. Шу ўринда шуни ҳам айтиш жоизки, одатда, корхоналарга нисбатан иқтисодий фаоллик тушунчаси кенгроқ қўлланилса, кишилар (аҳолига) нисбатан иш фаоллиги тушунчаси кўпроқ қўлланилади. Қуйида бир неча олимларнинг иқтисодий фаоллик тушунчаси хусусидаги фикрларини келтириб ўтамыз:

Рус олими Остапкович Г.В. корхонанинг иқтисодий фаоллиги тушунчасини корхона хўжалик фаолияти жадаллигини ва ўз тасарруфида бўлган ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини, салоҳиятини акс эттирувчи миқдорий характеристикалар мажмуаси сифатида таърифлаган.

Краюхин Г.А. таъкидлайдики, “корхоналарнинг иш (иқтисодий) фаоллиги маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми, фойданинг ижобий динамикаси, маҳсулот рақобатбардошлигини ва корхона ишлари натижаларини акс эттирувчи бошқа кўрсаткичларни ошириш билан белгиланади”³.

Беляевский И.К. таҳрири остида чиқарилган ўқув қўлланмада “иқтисодий фаоллик битимларнинг сони ва ҳажми, уларнинг динамикаси, буюртмалар портфелининг ҳолати ва уни тўлдириш билан характерланадиган бозор ҳодисаси”⁴, деб эътироф этилади. Шунингдек, рус олими Ковалев В.В. иқтисодий иш фаоллиги асосий

¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс:принципы, проблемы и политика / Пер. 16-го англ. изд. –М.: ИНФРА-М, 2006. с. 159.

² Шу ерда 938-бет.

³ Методика анализа деятельности предприятия в условиях рыночной экономики. Под ред. проф. Г.А.Краюхина. – СПб, 1996. с.159

⁴ Статистика рынка товаров и услуг: Учебник / Под ред. И.К. Беляевского.-М.: Финансы и статистика, 1997. с.47

ишлаб чиқариш фаолиятининг натижалари ва самарадорлигини характерлайди, деб ҳисоблайди. Иш фаоллигини сифатли даражада баҳолашга бир тоифадаги, бир турдаги корхоналар фаолиятининг кўрсаткичлари жамламаси бўйича таққослаш натижалари билан эришиш мумкин. Демак, В.В.Коваленконинг фикридан келиб чиқадиган бўлсак, корхоналарнинг иқтисодий фаоллиги даражасини баҳолаш учун бир турдаги ёки бошқача қилиб айтганда, иқтисодиётнинг бир тармоғига тегишли ва бир хил ёхуд турдош товарлар ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг кўрсаткичлари мажмуасини таққослаш талаб этилади.

Рус олими Раицкий К.А. корхонанинг иқтисодий фаоллигини унинг молиявий ҳолати билан боғлайди ва «молиявий ҳолат корхонанинг иқтисодий фаоллиги ва ишончлилигининг муҳим характеристикасидир. У корхонанинг рақобатбардошлилиги, унинг салоҳияти ва ҳамкорликдаги имкониятларини баҳолаш ва хўжалик фаолиятининг барча иштирокчилари (ишчилар, раҳбарлар, кредиторлар ва ҳ.к.) иқтисодий манфаатларини амалга ошириш қай даражада самарали таъминланаётганлигини аниқлаш имконини беради», деб ҳисоблайди.

Н.К. Моисеева ва М.В. Конишевалар иш (иқтисодий) фаоллиги деганда ишлаб чиқариш-таъминлаш тизимининг ўз таркибини ташқи муҳит билан уйғунлашувига мувофиқ равишда ривожланиши асосида ўсишга имкон берувчи ҳаракатлар умумийлигини тушунадилар. Уларнинг фикрича, бозор ўзгаришларига мувофиқлик даражасини ва ташкил қилишни ривожлантиришнинг асосий тенденцияларини аниқлаш учун бу характеристика таққослаш сифатида қаралиши керак (масалан, даврий муддатлар бўйича).

Республикамиз иқтисодий адабиётларида иқтисодий фаоллик тушунчаси жуда кам ёритилган, иқтисодий фаолликка бағишланган ишларда эса уни фақат иқтисодий циклларга боғлаган ҳолда кўрилган. Масалан, Ш.Ш.Шодмонов, Р.Ҳ.Алимов, Т.Т.Жўраевлар ҳаммуаллифлигида ёзилган “Иқтисодиёт назарияси” китобида иқтисодий фаоллик даражасини вақт билан боғлаб, бунда иқтисодий циклнинг юқори ва қуйи нукталари акс этирилган. “Циклнинг энг юқори нуктасида иқтисодиётда тўлиқ бандлик кузатилади ва ишлаб чиқариш тўлиқ ёки деярли тўлиқ қувват билан ишлайди. Циклнинг бу фазасида нархлар даражаси ўсиш тамойилига эга бўлади, иқтисодий фаолликнинг ўсиши тўхтайд¹”, деб эътироф этилган. Шу билан

¹ Ш.Ш.Шодмонов, Р.Ҳ.Алимов, Т.Т.Жўраев. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: “Молия” нашриёти, 2002 йил. 303-б.

бирга, йирик иқтисодчи олим, профессор Т.С.Маликов айнан солиқларнинг фаолликка таъсири ҳақида тўхталиб, “солиқлар ёрдамида тадбиркорлар фаоллигини рағбатлантириш ёки аксинча, чеклаб қўйиш ва демак, тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу тармоғи ривожланишига таъсир кўрсатиш мумкин”¹ лигини таъкидлаб ўтган.

Юқорида номлари тилга олинган муаллифларнинг назарий қарашларида иқтисодий фаолликка алоҳида иқтисодий тушунча сифатида таъриф берилмасдан, кўпроқ унга умумий характеристика бериш билан чегараланилган. Бизнинг фикримизча, иқтисодий фаоллик иқтисодий субъектларнинг тараққиётга эришиш мақсадида иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва замонавий инновацион салоҳиятни ривожлантиришга қаратилган шахсий, яъни индивидлар томонидан (нано), микро-, мезо- ва макродаражада амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларни миқдорий жиҳатдан тавсифловчи кўрсаткичлар мажмуидир. Шундан келиб чиқиб, корхонанинг иқтисодий фаоллиги деганда корхонанинг иқтисодий ўсишини таъминловчи мақсадли йўналтирилган ҳаракатларни тавсифловчи кўрсаткичлар йиғиндисини тушуниш керак. Бунда иқтисодий ўсишга қаратилган барча ҳаракатларни қамраб бўлмайди, чунки уларнинг ҳаммаси ҳам иқтисодий ўсишни таъминламайди. Масалан, корхонада ишловчилар сонининг ундаги асбоб-ускуналарнинг ишлаб чиқариш қувватига мос бўлмаган даражада оширилиши корхонанинг иқтисодий ўсишини таъминламайди. Шу сабабли корхонанинг иқтисодий фаоллигини таърифлашда фақат иқтисодий ўсишни таъминловчи ёки таъминлаган ҳаракатлар мажмуини тушуниш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда, иқтисодий фаоллик иқтисодий уринишлар билан бир хил бўлиб қолади.

Иқтисодий фаолликни белгилловчи омиллар бўлиб маҳсулот ишлаб чиқариш (иш ва хизматларни бажариш) ҳажми, банд бўлган ишчи ва хизматчилар сони, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар миқдори, бўш турган маблағлар миқдори, инвестицияга йўналтирилган пул маблағлари, тайёр маҳсулотлар қолдиги, ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш каби кўрсаткичлар ҳисобланади. Ушбу омилларга солиқлар воситасида таъсир этиш орқали корхонанинг умумий иқтисодий фаоллигини ошириш мумкин. Шу пайтгача солиқ тизимини такомиллаштиришда иқтисодий фаолликни оширувчи айрим элементлар солиқлар ёрдамида рағбатлантирилди холос, уларнинг инвестицион фаолияти, шу ўринда улар ишлаб

¹ Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. —Т.: “Академия”, 53-б.

чиқарадиган маҳсулотлар ҳажмини ошириш рағбатлантирилмади. Шу туфайли кутилган натижага эришилмади. Барча элементлар имкон даражасида мутаносиб комплекс тарзда рағбатлантирилсагина тўлақонли самарага эришиш мумкин.

Корхонанинг иқтисодий фаоллиги моддий, меҳнат, молиявий ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланиш даражасини акс эттиради ва унинг бошқарув сифати ва ривожланиш имкониятларини характерлайди.

Бозор конъюнктураси хўжалик ҳолатининг барометри (ўлчови) сифатида иқтисодий фаоллик кўламини кенгайтириш ёки торайтириш билан белгиланади. Иқтисодий фаолликни кенгайтириш ишлаб чиқаришнинг ўсиши ва янги шартномаларни тузиш, истеъмолчи талабларини ошириш орқали намоён бўлади. Бунинг натижасида бозор ҳажми, товарлар ва хизматлар миқдори ўсиши кузатилади.

Иқтисод ривожланишининг муайян босқичида корхоналар иқтисодий фаоллиги кўлами тораяди: савдо битимлари кам тузилади, кредитга ва нақд пулга амалга ошириладиган савдо операцияларининг ҳажми камаёди. Натижада, товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажми қисқара бошлайди. Ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши туфайли, муддатли “тўхташ” юзага келади. Аввал товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ортиши бошланган ва кейин пасайиш, депрессия ва ниҳоят унинг янги ўсиши содир бўладиган давр оралиғи иқтисодий фаолликнинг ривожланиш циклини ташкил қилади. Шундай қилиб, иқтисодий фаолликнинг ўзгариш циклларида бозор хўжалигининг иккита босқичи – иқтисоднинг ўсиши ва ўз-ўзидан ишлаб чиқаришнинг бозор ҳажми камайишига олиб келадиган кризис ҳамда иккита оралиқ фазалар – пасайиш ва тикланиш яққол кузатилади.

АҚШ Статистика ва иқтисодий тадқиқотлар миллий бюросининг аниқлашича¹, бизнес-цикллар иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши ва қисқариши тўлқинларидан юзага келади, булар қайтар жараён ҳисобланади, лекин даврий бўлмайди; давомийлиги ва интенсивлиги бўйича турли, давомийлиги 1 йилдан 12 йилгача бўлади; тадбиркорлик фаоллигининг кўплаб турларига хос.

Шу ўринда айтиш жоизки, республикамызда корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини мониторинг қилиш тизими ҳозирги кунга қадар шаклланган эмас. Шундан келиб чиқиб, миллий ҳисоблар тизимида иқтисодий фаоллик кўрсаткичлари деярли акс

¹ Зайцева О.Л., Доскалиева Б.Б. Деловая активность и ее роль в развитии потребительской кооперации. —М.: Финансы и статистика, 2000. с.8.

этирилмайди, фақатгина иқтисодий фаол аҳоли кўрсаткичи берилади. Бундан ташқари, ҳеч қандай услубиётдан фойдаланилмасдан фақат жами аҳоли таркибидаги ишга лаёқат кишилар улуши аниқланади, ҳолос¹.

Статистикада ЯИМ иқтисодий фаоллик компонентларининг ҳисобга олинмаслиги натижасида, биринчидан, ташкиллаштирилмаган бозорларда амалга ошириладиган фаоллиқнинг катта қисми расмий статистик маълумотлардан четда қолиб кетади (масалан, хонадон хўжалиги маҳсулотлари). Шу сабабли, меҳнат сарфи ва шахсий истеъмолнинг ҳақиқий ҳажмларини тўлиқ акс эттириши имкониятлари пасаяди.

Иккинчидан, “хуфёна” иқтисодиёт расмий эълон қилинадиган ЯИМдан ташқарида қолмоқда. Маълумотларга қараганда, ҳозирги кунда дунё иқтисодиётида “хуфёна” айланманинг улуши жами ялпи ички маҳсулотнинг 20 фоизидан ортигини ташкил этади². Бу кўрсаткич расмий ЯИМга нисбатан 30-40 фоизга етади³.

Корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини аниқлаш кўпчилик ҳолларда жамоат фикрини ўрганишга асосланади. Чунки иқтисодий фаоллиқнинг тадбиркорлик ишончилиги индексини аниқлашда бевосита респондентларнинг келгуси давр учун мўлжаллаётган иқтисодий кўрсаткичлари муҳим рол ўйнайди. Корхонанинг келгусида кўзда тутилаётган тадбирларини фақат унинг эгаси ёки масъул ходимининг фикрини сўровнома орқали аниқлаш имконияти бор. Сўров-анкеталар асосида йиғилган маълумотлар амалда юзага келган ҳолатни, шунингдек, яқин келажак истиқболини акс эттиради. Бу сўровлар маълумотларнинг кенг диапозонини, жумладан ишлаб чиқариш кучларининг ойлик баҳосини, ишлаб чиқаришнинг ўсишини чегараловчи омилларни баҳолашни, умумий иқтисодий аҳволни баҳолашни умумлаштиради.

Сўровлар натижасида олинган маълумотларни таққослаш ва таснифлаш учун иккита турдаги индекс ҳисоблаб чиқилади:

- ўзгаришлар индекси. Учта жавобдан бирини бериш таклиф қилинаётган масалалар учун ижобий ва салбий жавобларнинг фоизи ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланадиган балансдан (фоиз сальдоси)

¹ Бу ўринда статистика идоралари томонидан ҳар чорақда тақдим этиладиган аҳолининг иқтисодий фаоллиги, иқтисодий фаол аҳолининг сони ва таркиби каби кўрсаткичлар назарда тутилмоқда.

² Налоги и налогообложение. / под ред. И.А.Майбурова. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2007. – с. 63.

³ Тенева экономика: причины существования, меры по сокращению. Р.Гулямова, К.Джурасва и др.// Экономическое обозрение. №2 2004 г.

фойдаланилади. Ўзгаришлар индекслари мусбат ёки манфий бўлиши мумкин, бунда индекснинг мусбат белгиси иқтисодий фаолликнинг кўтарилганини, мусбат миқдорнинг катта-кичиклиги эса кўтарилиш даражасини англатади, индекснинг манфийлиги, аксинча, иқтисодий фаолликнинг пасайганини кўрсатади. Шундай қилиб, ўзгаришлар индекси ўзгариш йўналиши ва миқдорининг даражасини кўрсатади;

- тадбиркорлик ишончилиги индекси. Бу индекс учта саволга жавоблар бўйича ҳисобланади: кутилаётган ишлаб чиқариш, амалда қарор топган талаб, тайёр маҳсулотнинг жорий қолдиқлар. Шу билан бирга, ҳар бир кўрсаткичнинг “ортиши” ёки “камайиши”ни белгиловчи респондентлар улушларининг ўрта арифметик “баланслари”ни ўзида ифодалайди. Индекснинг мусбат белгиси иқтисодий фаолликнинг ўсишидан, манфий белгиси эса унинг пасайишидан далолат беради.

Тадқиқот иши доирасида республикамызда корхоналарнинг иқтисодий фаоллиги даражасини аниқлаш учун бир неча вилоятлар бўйича 607-та солиқ тўловчилар сўровдан ўтказилди. Ўтказилган сўров натижаларини қуйидаги жадвал орқали ифодалаймиз:

Республика бўйича корхоналар иқтисодий фаоллигини аниқлаш борасида ўтказилган савол-жавоб анкеталарининг жамланган натижаси

Т/р	Кўрсаткичлар	Тош-кент шаҳри	Тош-кент вилояти	Сама-р-канд вило-яти	Жиззах вилояти	Қорақалпо-ғистон Республика-си	Сурхон-дарё вилояти	Хоразм вилояти	Андижон вило-яти	Жами жами катнашган респондентлар сони
1.	Солиқ тўловчининг мақоми	Микрофирма	107	48	17	41	11	19	7	267
		Кичик корхона	130	61	11	51	11	11	5	288
		Йирик корхона	24	7	2	6	-	3	10	52
2.	Солиққа тортиш тартиби	Умумбелги-ланган тартибда	37	9	5	24	1	5	9	92
		Соддалаш-тирилган тартибда							1	1
		а) ягона солиқ тўлови тўловчиси	83	92	18	20	21	30	8	338

	б) ягона ер солиғи		1		1	1	1	3
	в) бошқа	2	1	1	-	-	-	4
3. Фаолият тури	Ишлаб чиқариш,	53	23	4	5	8	5	107
	Савдо, умумий овқатланиш	105	46	11	8	25	16	227
	хизмат	83	34	10	7	26	9	186
	кўрсатиш							
	қурилиш	9	10	3		20	3	1
	бошқалар	5		3	5	3	4	21
4.1 Маҳсулот (иш ва хизматлар) ўзгармаган	ишлаб чиқа- рмайган	93	30	12	13	61	18	247
		33	20	10	2	20	6	92
	риш ҳажми	20	8	-	2	6	3	43
4.2 Маҳсулот (иш ва хизматлар) реализация қилиш ҳажми	ошган	124	34	14	12	35	23	265
	ўзгармаган	42	17	9	2	15	3	92
	камайган	27	7	2	2	7	4	56
4.3 Банд бўлган ишчи ва хизматчилар сони	ошган	60	26	8	7	25	8	148
	ўзгармаган	123	44	20	11	61	25	303
	камайган	28	6	3	1	15	3	60

4.4	Дебиторлик қарзлар	ошган	46	8	4	3	9	3	5	4	82
	ўзгармаган		48	30	11	3	34	4	8	3	141
	камайдган		54	15	8	6	39	3	14	8	147
4.5	Кредиторлик қарзлар	ошган	52	5	4	4	4	2	2	5	78
	ўзгармаган		46	26	11	3	22	3	6	1	118
	камайдган		54	20	9	6	51	4	17	8	169
4.6	Бўш турган пул маблағлари	ошган	62	24	4	5	48	4	3	7	157
	ўзгармаган		44	-	11	3	25	5	9	4	101
	камайдган		27	-	2	1	3	-	4	4	41
4.7	Инвестицияга йўналтирилган пул маблағлари	ошган	29	7	3	1	1	3	-	-	44
	ўзгармаган		45	21	10	5	12	4	7	9	113
	камайдган		8	4	4	-	1	1	2	1	21
4.8	Тайёр маҳсулотлар қолдиги (ишлаб чиқариш корхоналари учун)	ошган	19	4	3	1	9	2	2	3	43
	ўзгармаган		26	6	7	4	4	2	8	1	58
	камайдган		11	2	2	1	3	1	4	6	30
4.9	Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш	ошган	29	6	3	2	8	1	3	4	56
	ўзгармаган		29	4	11	3	5	1	3	2	58
	камайдган		5	4	-	-	1	2	4	2	18

учун мўлжал қилинаётган маблағлар	камаяди	4	-	-	-	-	-	1	-	5
5.4 Мўлжал қилинаётган банд ишчи ва хизматчилар сони	Ошади ўзгармайди камаяди	72 100 18	25 30 5	7 12 1	9 4 -	37 32 2	10 8 -	12 10 2	10 6 -	182 202 28
5.5 Мўлжал қилинаётган ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш даражаси (ишлаб чиқариш корхоналари учун)	Ошади	43	13	4	5	14	1	11	5	96

Ўтказилган сўровларнинг натижалари бўйича корхоналар иқтисодий фаоллигининг ўзгаришлар индекси 31,4 га тенг эканлиги ҳисоблаб чиқилди. Бу кўрсаткичнинг мусбат эканлиги таҳлил этилаётган корхоналарда иқтисодий фаоллик ошганлигидан далолат беради. Ушбу индекс миқдорининг даражасига қараб қуйидаги мезонларнинг татбиқ этилиши мақсадга мувофиқ:

0–[20,0] гача – паст даража;

[20,1] – [40,0] гача – ўртача даража;

[40,1] – [60,0] гача – юқори даража;

[60,1] дан ортиғи – жуда юқори даража.

Демак, сўровномадан ўтказилган корхоналарда иқтисодий фаоллиқнинг ўзгариш индекси 31,4 га тенг бўлгани, бу кўрсаткичнинг ўртача даражасини, иқтисодий фаоллик ижобий тарафга ошганлигини билдиради.

Ушбу сўровнома натижаларидан иккинчи муҳим кўрсаткич – тадбиркорлик ишончилиги индексини аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич корхоналар иқтисодий фаоллигининг келгуси даврдаги башоратини ифодалаб, корхона томонидан олиб борилаётган иқтисодий фаолиятнинг келажакка бўлган ишончини белгилаб беради. Сўровномада қатнашган корхоналар жавоблари таҳлили натижасида тадбиркорлиқнинг ишончилиқ индекси 86,8 га тенг эканлиги аниқланди, бу эса кўрсаткичнинг жуда юқори даражада эканлигини кўрсатади.

Конъюнктурани мунтазам ва номунтазам тебранишга эга бўлган (мавсумий ва циклик) тебраниш тизими сифатида қараб, иқтисодий фаоллик даражасини баҳолаш, унинг ўзгариши жараёнини тушунтириш ва келгусидаги ҳолатини истиқболлаш мумкин бўлади. Тебраниш жараёнлари, одатда, қайтарилиувчандир. Шу билан бир қаторда, жамият иқтисодий ҳаётининг динамик жараёнида айланмайдиган тенденциялар мавжуд, булар иқтисодий фаоллиқни бошқариш моделига фақатгина тасодифий таркиб сифатида киритилиши мумкин.

Миллий хўжалик тизими даражасида иш фаоллигини бошқариш давлатнинг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади ва антициклик тадбирлар тизими шаклига эга. Пасайиш фазасида давлат солиқ ставкаларини камайтиради, янги инвестициялар учун солиқ имтиёзларини беради, амортизацияни тезлаштириш, давлат харажатларини кўпайтириш сиёсатини юритади. Натижада, умумий талаб, унинг кетидан эса ишлаб чиқариш кенгайди, иш фаоллиги ортади ва капитал

киритишларнинг ўсиши кузатилади, ишсизлар даражаси камаяди ва ҳ.к.

Иқтисодий конъюнктура ўсиши даврида давлат тўхтатиш сиёсатини олиб боради (солиқ ставкаларини кўтариш, давлат харажатларини қисқартириш, амортизацион сиёсатдаги чекловлар). Натижада, сотиб олиш қobiliяти ва талаб камаяди, иқтисодий фаоллик пасаяди. Бу босқичда ссудалар бўйича ставкалар фоизларининг ортиши, банк кредит ресурсларининг қисқариши кузатилади. Ўз навбатида, циклик ҳолатларни енгиллаштириш бўйича тадбирлар, ҳозирги кунда мавжуд бўлган иқтисодий конъюнктуранинг тебранишига қарши йўналишда бориши керак. Демак, иқтисодий фаоллик тушунчаси тизимли ва кўп босқичли ёндашувни талаб қилади ва барча турдаги ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини кўрсатган ҳолда, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини ва унинг рақобатбардошлигини умумий жиҳатдан характерлайди.

Шундай қилиб, тадқиқотнинг ушбу боби бўйича хулосаларимиз куйидагилардан иборат:

— корхоналар бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига ҳисса қўшса, товарларни ишлаб чиқариш, иш ва хизматларни бажариш орқали истеъмолни қондиради, шунингдек, корхоналарнинг давлат бюджетига тўлайдиган солиқлари ноишлаб чиқариш соҳаларини молиялаштиришнинг муҳим манбаи ҳисобланади.

— корхоналарнинг фаолиятини иқтисодий ва ижтимоий фаолиятга ажратиб ўрганиш мумкин. Унинг иқтисодий фаолияти хўжалик фаолиятининг асослари билан белгиланади, бунда асосий кўрсаткич бўлиб корхонанинг фойдаси ҳисобланади, фойда миқдорининг кўп ёки камлигига қараб асосан корхонанинг иқтисодий фаолиятига баҳо берилади. Бундан ташқари, корхоналар иқтисодий фаолиятига инвестицион фаолият, ташқи иқтисодий фаолияти, бошқа субъектлар билан хўжалик муносабатлари, маҳсулотларни сотиш ва бошқаларни киритиш мумкин. Корхонанинг ижтимоий фаолияти меҳнат шароитларини яхшилаш ва иш вақтининг давомийлигига риоя қилиш масалалари, меҳнат жамоаси аъзолари ва улар oilаларининг дам олиш, турмуш шароитларини ва сиҳат-саломатлигини яхшилаш масалаларини ўз ичига олади;

— иқтисодий фаоллик, аввало, шахсий, яъни индивидларнинг (нано) фаоллигидан бошланади, кейин микро (корхона) даражага

ўтади ва тармоқ (мезо) даражасида умумлашади ҳамда буларнинг мажмуаси макродаражадаги иқтисодий фаолликни келтириб чиқаради;

— фикримизча, иқтисодий фаоллик иқтисодий субъектларнинг тараққиётга эришиш мақсадида иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланишга ва замонавий инновацион салоҳиятни ривожлантиришга қаратилган якка тартибда, микро ва макродаражада амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлари мажмуидир. Шундан келиб чиқиб, корхонанинг иқтисодий фаоллиги деганда корхонанинг иқтисодий ўсишини таъминловчи ҳаракатлар йиғиндиси тушунилади. Бунга иқтисодий ўсишга қаратилган барча ҳаракатларни киритиб бўлмайди, чунки уларнинг ҳаммаси ҳам иқтисодий ўсишни таъминламайд;

— сўровномадан ўтказилган корхоналарда иқтисодий фаолликнинг ўзгариш индекси 31,4 га тенг бўлгани, бу кўрсаткичнинг ўртача даражасидан, иқтисодий фаоллик ижобий тарафга ошганлигидан далолат беради. Ушбу сўров натижаларидан иккинчи муҳим кўрсаткич — тадбиркорлик ишончилиги индексини аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич корхоналар иқтисодий фаоллигининг келгуси даврдаги, башоратини ифодалаб, корхона томонидан олиб борилаётган иқтисодий фаолиятнинг келажакка бўлган ишончини белгилаб беради. Сўровда қатнашган корхоналар жавоблари таҳлили натижасида, тадбиркорлик ишончилиги индекси 36,8 тенг эканлиги аниқланди, бу эса кўрсаткичнинг жуда юқори даражада эканлигини кўрсатади.

II БОБ

КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ ФАОЛЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА СОЛИҚЛАР ЎРНИ

2.1. Солиқлар воситасида корхоналар иқтисодий фаоллигини давлат томонидан тартибга солиш

Хорижий мамлакатларнинг назарий тадқиқотлари ва амалдаги тажрибаси шуни тасдиқлайдики, бозор иқтисодиётини шакллантиришда ва унинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлашда давлат муҳим рол ўйнайди. Ҳаттоки, давлатнинг иқтисодга аралашмаслик тамойили расмий қўлланиладиган мамлакатларда ҳам (масалан, АҚШда) амалда у халқ хўжалигининг ривожланишига фаол таъсир кўрсатади. Мамлакатимизда ҳам бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда. Юртбошимиз Ислом Каримов республикаимизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши тамойилларидан бири сифатида давлатни бу жараёнларнинг бош ислохотчиси сифатида эътироф этган. Мазкур муаммо билан кўплаб хориждаги иқтисодчи олимлар шуғулланган, булардан Р. Фриш (Норвегия), Я. Тинберген (Нидерландия), У.Бевериджд (Англия), Дж. М. Кейнс, У.К. Митчелл ва К. Лапндауэр, А.Лафферларни (АҚШ) келтириб ўтиш мумкин.

Давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солиш омиллари қаторида солиққа тортиш катта аҳамиятга эга. Солиқлар давлат ғазнасини тўлдиришнинг асосий манбаларидан бири сифатида фискал функцияни амалга ошириши билан бирга, унинг яна бир бошқа асосий вазифаси иқтисодиётни тартибда солишдан иборат. Солиқ сиёсати ёрдамида давлат, иқтисодий ўсишни рағбатлантирган ҳолда, хўжалик конъюнктурасининг ҳолатига фаол таъсир кўрсатиши мумкин.

Солиқ юки даражасини давлат ўз зиммасига олган вазифаларни бажариш учун зарур даромад олиш бўйича интилашлари сифатида, шунингдек, солиқ тўловчиларнинг иқтисодий фаоллигини ошириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва тадбиркорлик даромадларини олиш имкониятларини яратиш сифатида қараш керак. Кўп ҳолларда солиқ юки кўрсаткичининг солиққа тортиш жараёнининг иккала тараф манфаатлари ҳам эътибордан четда қолмаган оптимал миқдори

тўғрисида савол туғилади. Бироқ оптимал солиққа тортишнинг чегаралари қаерда ётади, деган саволга жавоб топиш иқтисодий фандаги мушкул муаммолардан биридир. Айтиш жоизки, бу муаммо нафақат иқтисодчи олимларни, балки бошқа соҳа олимларини ҳам кизиқтиради, хусусан, француз файласуфи ўз даврида “фуқаролардан ундириладиган ва уларга қолдириладиган қисмни аниқлаш каби ҳеч нарса шунчалик донолик ва ақлни талаб этмайди”¹, деб ёзган эди.

Бу ҳақда буюк аждодимиз, соҳибкирон Амир Темури бундан VII аср илгари тўхталиб: “Раиятдан мол-хирожни йиғишда уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак. Негаки, раиятни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Унинг тарқоқлиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради”², - деб таъкидлаб ўтган.

Ҳар бир мамлакатдаги муайян солиқ тизимининг оптималлиги солиққа тортиш жараёнининг икки жиҳати – давлат ва солиқ тўловчилар манфаатлари уйғунлигига қанчалик мос келиши билан белгиланади. Оптимал қурилган солиқ тизими давлатни молиявий ресурслар билан таъминлаши (фискал вазифани амалга ошириши) билан бирга, солиқ тўловчиларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга бўлган иштиёқини чеклаб қўймаслиги, хўжалик юритишнинг самарадорлигини ошириш йўллари доимий қидиришга тўсқинлик қилмасдан, унинг иқтисодий фаоллигини ошириши ҳам керак. Бу ҳақда Президентимиз тўхталиб, “Солиқ юкини сезиларли равишда енгиллаштириш бўйича кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги энг муҳим вазифа – ишлаб чиқаришни фаоллаштиришнинг муҳим омили бўлмиш харид талабини жадал ўсишини таъминлашдир,”³ - деган эди.

Ҳар қандай жамият хўжалик механизмини шакллантиришнинг методологик асоси иқтисодий манфаатлар тизими ҳисобланади. Бу тизимни муваффақиятли амалга ошириш мустаҳкам иқтисодий барқарорликнинг ва хўжалик механизмини самарали фаолият кўрсатишининг зарур шартларидан бири ҳисобланади. “Ҳар бир жамиятнинг иқтисодий муносабати, - деб таъкидлайди Ф. Энгельс, – энг аввало, манфаатлар сифатида юзага келади”¹.

Иқтисодий манфаатлар тизими ягонадир, лекин ўз таркиби бўйича бир хил эмас. Иқтисодий манфаатларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

• корхона мулкдорининг ва унда ишловчиларнинг манфаатлари;

- корхона мулкдорининг манфаатлари;
- корхонада ишловчиларнинг манфаатлари;
- турли хўжалик юритувчи субъектлар манфаатлари;
- давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар манфаатлари.

Корхона мулкдори ва ишчилари манфаатларининг уйғунлашуви иқтисодий манфаатларнинг асосий омиллари ҳисобланади. Улар ўртасида вужудга келадиган зиддиятларни ҳал қилиш мустаҳкам иқтисодий тенглик учун муҳим шароит яратади. Корхона мулкдори ҳам, ишчи ҳам ишлаб чиқаришни кенгайтиришдан, унинг даромадларини кўпайтиришдан, меҳнат унумдорлигини оширишдан манфаатдор. Корхона даромадларининг ўсиши ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошиши сифатида ҳар иккала субъектнинг манфаатларига жавоб беради. Корхонада такрор яратилган қийматни адолатли тақсимлашга эришиш орқали мулкдор ва ёлланма ишчининг иқтисодий манфаатлари ўртасидаги зиддиятни ҳал қилиш мумкин, бироқ, бунга давлатнинг аралашувисиз бевосита бозор механизми орқали эришиш мушкул. Солиққа тортиш базасини кенгайтириш учун давлат тадбиркор — капитал эгасининг манфаатини ва меҳнат қилиш имкониятига эга шахс — ишчи кучининг манфаатини ҳимоя қилишни кўзда тутувчи кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаши керак, бу асосан инвестиция фаолиятини рағбатлантириш орқали амалга оширилади. Солиқ дастаги орқали давлат иккала тарафнинг манфаатларини мувофиқлаштиришга қодир. Бундай солиқ дастакларига, энг аввало, прогрессив солиққа тортиш, солиққа тортилмайдиган минимал иш ҳақи миқдорини белгилаш, турли солиқ имтиёзларини ўрнатиш кабиларни киритиш мумкин.

Корхона мулкдорининг ўз манфаатлари ҳам бир хил эмас ва зиддиятлидир. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш зарурати мулкдор томонидан олинган даромаднинг катта қисмини иқтисодий фаолиятни келгусида инвестициялашга йўналтиришни талаб қилса, корхона мулкдорининг шахсий талабларини ифода этувчи шахсий манфаатлари олинган даромаднинг катта қисмини ўз шахсий талабларини тўлақонли қондиришни кўзда тутати. Даромаднинг инвестициялашга йўналтирилган қисми ва шахсий талаб учун фойдаланиладиган қисмининг нисбати кўплаб омилларга боғлиқ. Бу нафақат тадбиркорликни ривожлантириш учун юзага келган ижтимоий-иқтисодий шароитларга (конъюнктура ҳолати, риск

даражаси ва ҳ.к.), балки мулкдорнинг моддий имкониятларига, шунингдек, унинг иқтисодий фаоллигининг психологик омилларига ҳам боғлиқ. Корхона фойдаси ва мол-мулкни имтиёзли солиққа тортиш ҳамда жисмоний шахсларни даромад солиғининг прогрессив шкаласи орқали давлат шахсий истеъмол учун фойдаланиладиган даромад улушининг оптимал нисбатини танлашга таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади. Бундай ҳолатда берилган имтиёзлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришни рағбатлантирмас экан, мулкдор ўз маблағларини юқори ликвидли бўлган ёки риск даражаси паст бўлган йўналишга йўналтиради.

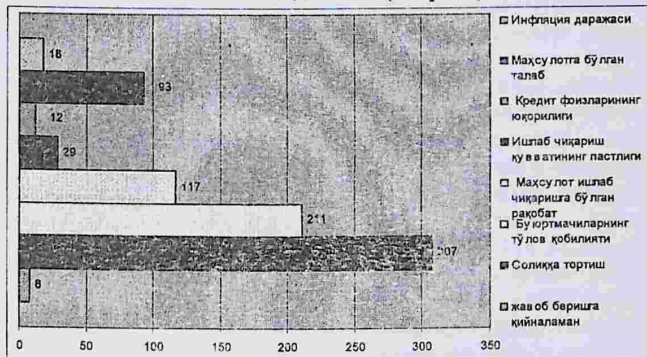
Шунингдек, ишчининг манфаатлари ҳам ўз моҳиятига кўра, бир хил эмас. Ишчи иқтисодий манфаатларидаги зиддият истеъмол ва жамғаришга кетадиган даромад нисбатидаги муаммолар билан белгиланади. Айниқса, ишчи олаётган даромадлар жорий истеъмолини қондирмаса, ундирилаётган солиқлар улар иқтисодий фаоллигига салбий таъсир этади. Ишчилар олаётган даромадлари истеъмолдан ортиб, қандайдир қисми жамғармага йўналтирилсагина, солиқлар воситасида иқтисодий фаолликка таъсир этиш ҳақида сўз юритиш мумкин. Истеъмолни қондирмайдиган даромадлардан энг паст ставкада солиқ ундирилганда ҳам у ижобий натижа бериши мушкул.

Турли хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий манфаатлари ҳам ўзаро зиддир. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар қандай хўжалик фаолиятининг асосий мақсади имкон қадар катта миқдорда даромад олишдан иборат. “Даромад келтирмайдиган иш билан ҳеч ким шуғулланмайди. Тадбиркорликдан мақсад бой бўлиш, бунинг учун эса фойда топиш керак”¹. Бу мақсадга эришиш учун хўжалик юритувчи субъектлар товарларни сотишдан кўпроқ даромад олиш ва арзон ресурсларни сотиб олиш бўйича бир-бирлари билан рақобатлашадилар. Турли хил йўналишдаги иқтисодий манфаатларнинг тўқнашуви бозор хўжалигининг бир меъёрда фаолият кўрсатишига тўсқинлик қилиши ва ҳатто, бу манфаатларнинг ҳал қилинмаганлиги иқтисодий инқирозларга олиб келиши мумкин.

Давлат ва хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий манфаатлари ўзаро муносабатда бўлади, бироқ ҳар доим ҳам мос келавермайди. Давлат жамият манфаатларини амалга оширишга қаратилган ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга ошириш учун етарли даражада пул маблағларига эга бўлиши керак, бу ўз навбатида,

мамлакатнинг ривожланиш даражаси юқори бўлмаган, даромадлар кам бўлган шароитда солиққа тортишнинг юқори даражасини келтириб чиқаради. Тадбиркор, аксинча, фойданинг камайишига олиб келувчи солиқ харажатларини камайитиришдан манфаатдор бўлади. Такрор ишлаб чиқарилган қийматнинг солиқлар воситасида давлат бюджетига ундириладиган қисми ва корхона тасарруфида қоладиган қисми ўртасидаги оптимал нисбатнинг мувофиқлаштирилмаслиги давлатнинг ижтимоий-иқтисодий дастурларни тўлиқ амалга оширишга ёки тадбиркорнинг иқтисодий рағбатларини камайишига, бу ўз навбатида, иқтисодий фаоллиkning пасайишига олиб келиши мумкин. Давлат иқтисодиётни солиқлар воситасида тартибга солишда солиқ юкининг оптимал чегарасини белгилаш орқали бу масалани ижобий ҳал қилиши мумкин.

Республикада корхоналарнинг иқтисодий фаоллигига қайси омилнинг таъсири юқори эканлигини таҳлил этиш мақсадида 795 та тадбиркорлик субъектларидан “Сизнинг фикрингизча, корхона-гизнинг иқтисодий фаоллигига қайси омил кўпроқ таъсир этади?” деган сўровга берган жавоблари натижаларининг кўрсатишича, тадбиркорлар танланган 7 та-омилдан солиққа тортиш омили кўпроқ аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган (2.1-расм).

2.1-расм. Корхоналар иқтисодий фаоллигига таъсир этувчи омиллар бўйича ўтказилган сўров натижалари.

Сўров натижаларидан кўриниб турибдики, сўров ўтказилган корхоналарнинг 38,6 фоизи солиққа тортишни улар иқтисодий фаоллигига таъсир этувчи муҳим омил, деб ҳисоблашади, кейинги ўринда 26,8 фоизли кўрсаткич билан буюртмачиларнинг тўлов қобилияти омили турибди. Энг паст омил сифатида эса банк кредити фоизларининг юқорилиги омили (1,5 фоиз) эътироф этилган.

Ушбу сўров натижаларидан келиб чиқиб қуйидаги хулосага келиш мумкин: *давлат солиқлардан корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини бошқаришда муҳим дастак сифатида фойдаланиши зарур, чунончи, бу иқтисодиётни ривожлантиришдек муҳим вазифанинг барқарор амалга оширилишида ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.* Демак, солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий мақсади, энг аввало, корхоналар иқтисодий фаоллигини ривожлантиришга қаратилган солиқ ислохотларини олиб бориш билан белгиланиши керак, чунки бу ислохотлар иқтисодий ўсиш жараёнларини тезлаштиришга замин яратади.

Ўтказилган сўров натижаларидан солиқлар орқали корхоналар иқтисодий фаоллигини самарали бошқариш мумкин, деган хулосадан ташқари, солиқларни корхоналар иқтисодий фаоллигига тўсқинлик қилувчи, унга салбий таъсир этувчи биринчи омил сифатида баҳолаш зарур, деган хулоса ҳам келиб чиқади. Бунда нафақат корхоналар томонидан бевоcита тўланаётган солиқларнинг салбий таъсирини тушуниш, балки солиқларни йиғиш ва ташкил этиш билан боғлиқ жараёнларни, яъни солиқ маъмурчилигини ҳам кўзда тутиш керак.

Тадбиркорликни давлат томонидан бошқаришда солиқлар икки хил рол ўйнайди. Биринчидан, солиқ яратилган қийматнинг бир қисмини пул кўринишида давлат томонидан ўзлаштирилиши усули ҳисобланади ва бу мажбурий тусга эга. Солиқлар ёрдамида давлат қўшилган қийматнинг салмоқли қисмини ўз қўлига олиб, тадбиркорлик муҳити ва инфратузилмани яхшилаш учун иқтисодий чораларга янада кўпроқ маблағ сарфлаши мумкин. Иккинчидан, солиқлар бутун халқ хўжалигида корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини ривожлантиришни бошқаришнинг зарур воситаси ҳисобланади. Солиқ сифатида олинадиган қўшилган қийматнинг бир қисмини мажбурий тақсимланиши орқали давлатга тақсимланадиган қийматнинг бир қисмини корхоналардан ундириш, уларнинг иқтисодий манфаатларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш имконини беради. Давлат солиқ турлари, солиққа тортиш субъектлари ва объектлари, солиқ базаси, солиқлар ставкалари, имтиёзлар ва

ҳар бир мамлакатнинг ривожланиш даражаси, иқтисодий шарт-шароитлари ва ҳатто миллий хусусиятларидан келиб чиқиб турли хил бўлиши мумкин. Бунини аниқлаш учун, биринчи галда, амалда бўлган солиқнинг ҳақиқий юки ($\Gamma_{\text{ҳақ}}$) қайси зонада жойлашганини аниқлаб олиш зарур, агар ҳақиқий солиқ юки оптимал солиқ юкидан паст бўлса ($\Gamma_{\text{ҳақ}}^1 < \Gamma_{\text{мак}}$), солиқ ставкаларини ошириш орқали солиқ тушумларини кўпайтириш мумкин бўлади, агар ҳақиқий солиқ юки оптимал солиқ юкидан юқори бўлса ($\Gamma_{\text{мак}} < \Gamma_{\text{ҳақ}}^2$), солиқ ставкаларини пасайтириш талаб этилади. Бу ҳақда «эгри чизик асосида ётувчи фундаментал ғоя...», — дейди Лаффер, — шуни билдирадики, солиқ ставкалари қанчалик юқори бўлса, шахсларда бош тортиш учун шунчалик кучли ундайдиган сабаблар бўлади. Одамлар солиқ тўлаш учун ишламайдилар»¹. Шу ўринда таъкидлаш керакки, солиқлар — бу пул тушумлари, яъни солиқ — бу пул, шунинг учун уни доим яширишга мойиллик мавжуд бўлган ва бўлади. Чунки ҳеч ким ўзининг пулини бошқага бекордан-бекорга бериб қўйишни истамагани учун, имкони борида солиқдан қочишга, уни тўламасликка ҳаракат қилади. Демак, солиққа тортиш тизими шундай ташкил этилиши керакки, ундан қонуний ва ноқонуний қочиш имкониятлари минималлаштирилсин. Бу хусусида Президенти-мизнинг шундай доно сўзлари мавжуд- «...солиқлар қанчалик паст даражада бўлмасин, ҳеч кимга, ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ёққан эмас. Мухими, солиқлар асосли, барқарор, мослашувчан бўлиши, маҳсулот ишлаб чиқарувчининг қўлини боғлаб қўймаслиги, чўчитиб юбормаслиги, аксинча, уни рағбатлантириши зарур. Солиқлар корхоналарнинг тадбиркорлиги ва ташаббускорлигини ҳар томонлама рағбатлантириши лозим.»² деб таъкидлаб ўтганлар.

Агарда тадбиркор даромад олиш истиқболларини кўрмаса ёки бозорда корхоналар самарали фаолият юритаётиб, юқори ва прогрессив солиқлар кўринишидаги кучли тўсиққа тўқнаш келса, унинг иқтисодий фаоллиги пасаяди, тадбиркорни ишлаб чиқаришга жалб қилиш борасидаги барча сазй-ҳаракатлар беҳуда кетади.

А. Лаффернинг фикрича, солиқ юки нолдан 100% томон ўсиб бориш жараёнида, солиқ тушумлари дастлаб нолдан муайян даражагача ортади, кейин эса кескин тушиб кетади. 100% ставкада

¹ Кравченко И.А. Налоговые реформы 80-х гг. в США: социально-экономический аспект. — М.: НИФИ, 1989. С. 9.

² Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10 — Т.: «Ўзбекистон», 2002. — 210-б.

солиқ тушумлари нолга тенглаштирилади, чунки бундай солиқ ставкаси амалда конфискацион характерга эга ва солиқ тўловчиларнинг турли ишлаб чиқариш фаолиятини тўхтатади. “Кўп йиллик солиқ тарихига эга бўлган мамлакатларнинг тажрибасига кўра, солиқлар орқали солиқ тўловчилар даромадларининг 40 фоиздан ортиқ қисми бюджетга олиб қўйилмаслиги керак. Агар бу кўрсаткич 40 фоиздан ошса, у ҳолда корхонанинг пул оқими сезиларли даражада заифлашади ва бунинг натижасида корхонанинг бюджет олдидаги тўловларини амалга ошириши қийинлашади”¹.

Шунга ўхшаш ҳолатларга йўл қўймаслик тўғрисида классик мактаб вакиллари А. Смит ва Д. Риккардо илгарироқ огоҳлантирганлар. Масалан, Д.Риккардо “Солиққа тортишнинг ўсиши ёки ҳукумат харажатларининг кўпайиши билан, агар халқ бунга мос равишда ўз капитал ва даромадларини оширмаса, халқ фойдаланадиган қулайликлар сони камайиши керак. Ҳукуматнинг вазифаси жамғаришга бўлган интилишларни рағбатлантиришдан иборат бўлиши лозим. У ҳеч қачон капиталга тушадиган солиқларни жорий этмаслиги керак. Акс ҳолда меҳнатни қўллаб-қувватлаб туриш учун мўлжалланган фондга таъсир кўрсатади ва бу билан мамлакатнинг келажақдаги ишлаб чиқаришини камайтиради”², - деб таъкидлаган.

Буюк Британияда солиқ ставкаларини пасайтириш бўйича шунга ўхшаш сиёсат 1979 йилдан бошлаб, М. Тэтчер бошчилигидаги ҳукумат томонидан олиб борилган. Ислохотлар йилларида иш ҳақидан даромад солиғи ставкаси 33 дан 20% гача ва корпорацияларнинг даромад солиғи 52 дан 35% гача босқичма-босқич камайтирилган. Айтиш жоизки, “паст даражадаги солиқлар – юқори даражадаги иқтисодиёт – паст кўламдаги хуфёна иқтисодиёт” постулати доим ҳам ўзини оқлайвермайди, масалан Америкада президент Р.Рейган маъмурияти бошчилигида 80-йилларда олиб борилган иқтисодий ислохотлар (рейганомика) даврида солиқ ставкаларининг пасайтирилиши ўзининг юқори самарасини бермади, солиқ тушумлари камайиб кетди, бюджет тақчиллиги ошди, 1986 йилда эса жамғариш нормаси энг паст даражага - 3,9 % гача тушди,

¹ Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг долзарб муаммолари: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. - Т.: ДЖҚА, 2005. - 22 б.

² Риккардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения, том I. Государственное издательство политической литературы. М.: - 1955. С. 131.

энг кизикарлиси, иктисодиётнинг хуфёна сектори улуши камаймади.¹

Корхоналар солиғи ва давлат даромади ўртасидаги зарур нисбат тўғрисидаги савол алоҳида эътиборни талаб қилади. Биринчидан, юқорида келтирилган Лаффернинг эгри чизиги ёй шаклига эга бўлиб, бу шуни кўрсатадики, энг яхши иктисодий кўрсаткич солиқ ставкалари энг паст бўлганида эмас, балки улар оптимал бўлганида эришилади. Ўта паст солиқлар кам ставкалар оқибатида бюджетга тушумларнинг камайишига олиб келади, ўта баланд солиқлар ҳам ишлаб чиқариш ҳажмларининг қисқариши сабабли, худди шундай оқибатга олиб келади.

Иккинчидан, барча ҳолатлар ва барча мамлакатларга татбиқан, фақатгина битта яхши ечим бор, дейиш ҳам нотўғри. Солиқларнинг оптимал фоизи ҳар бир мамлакатда юзага келган иктисодий шароит – мулк тузилмаси, меҳнат харажатлари, солиқ маъмурчилиги, мамлакатнинг ривожланиш даражаси, жаҳон бозори ва ҳ.к. лар билан белгиланади.

Учинчидан, иктисодиёт шунчалик мураккаби, солиқ ставкасини қандайдир фоизга камайитириш билан ишлаб чиқариш ортадими ёки йиғилган солиқлар давлатнинг барча талабларини қондиришга етадими ёки йўқми, ҳеч ким аниқ айтиб бера олмайди. Инфляция юқори бўлган даврда Лаффернинг эгри чизикларига амал қилиш бефойда: корхоналар солиқлар камайишидан тежалган пулни узоқ муддатли инвестицияларга сарфламайди, чунки уларни тезроқ муомалага қўйиш манфаатлидир.

Солиқлар корхона фаолиятида муҳим ўрин эгалласа-да, лекин ягона харажат компоненти бўлиб ҳисобланмайди. Унинг фаолият натижаларига моддий ва меҳнат ресурсларининг нархлари, электроэнергия, кредит нархи билан боғлиқ харажатлар ва ҳоказолар ўз таъсирини кўрсатади.

Кўрсатилган омилларнинг кўрсаткичларидаги фарқлардан келиб чиқиб, солиқ ставкасининг битта даражаси корхоналар томонидан қабул қилинган қарорларга ҳар хил таъсир кўрсатади. Ўз навбатида, солиқ тизимини ислоҳ қилишда бошқа соҳаларда ҳам мос равишда ислохотларни олиб бориш ёки мазкур соҳалардаги ишларнинг ҳолатига қараб, солиқларнинг таъсир даражаларини кучайтириш керак бўлади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, солиқ юки корхоналар фаолиятига тескари мутаносибликда бўлади, яъни солиқ юкининг

¹ Налоги и налогообложение. / под ред. И.А.Майбурова. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2007. с.65.

ошиши иқтисодий фаолликка салбий таъсир этади. Бунда солиқ юкини ташкил этувчи солиқларнинг таркиби ҳам муҳим рол ўйнайди, бевосита (тўғри) солиқларнинг иқтисодий фаолликка таъсири чуқурроқ бўлади.

Солиқ юки даражасининг юқорилиги корхоналарда бир неча салбий оқибатлари ёки асоратлари билан характерланади. Бундай оқибатларга солиқ боқимандаларининг ошиши, хуфёна иқтисод қамровларининг кенгайиши, корхоналарнинг давлат олдидаги ва бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслиги, яъни кредиторлик қарздорликларининг ошиши кабиларни келтириш мумкин. Демак, ушбу шароитда солиқ юкининг юқорилиги натижасида бюджетга тушумлар камайганда давлат учун энг мақбул стратегия — бу солиқларни камайтириш, корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини ўстиришга имкон берувчи солиққа тортиш тамойилларига амал қилишдир.

2.2. Иқтисодий фаолликни солиқлар орқали тартибга солишнинг хориж тажрибаси

Иқтисодий фаолликнинг солиқлар воситасида тартибга солишни очиб беришда ривожланган мамлакатларда мавжуд турли бозор концепцияларини ҳисобга олиш алоҳида ўрин тутаети. Ҳозирги замон иқтисодий назариясида иккита асосий концепция қўлланилати: «либерал» (АҚШ, Япония) ва «ижтимоий бозор иқтисоди» (Германия, Швеция, Франция). Бундай ажратиш шартли бўлса-да, уларнинг ҳар бири учун солиқ тизими ўзининг хусусиятлари билан характерланади.

Моделларнинг ҳар бири ўзининг солиққа тортиш самарадорлигининг ўсиши омилларини кўзда тутаети. Либерал концепцияга кўра, имтиёзлардан, чегирмалардан аста-секин воз кечиш умумий солиққа тортиш ставкасини камайтиришга олиб келаети. «Ижтимоий бозор иқтисоди» учун юқори солиқ ставкаларда солиққа тортиладиган даромаддан кўплаб имтиёзларни берган ҳолда, солиқларни табақалаштирилиши муҳим.

Биринчи йўналишда эркин тадбиркорлик фаолияти учун янада тенг шароитлар вужудга келаети. Иккинчиси ишлаб чиқариш жараёнига мақсадли йўналтирилган таъсирдан келиб чиқаети. Замонавий бозор иқтисодининг ҳар иккала модели учун зарур бўлган ижтимоий-иқтисодий хусусиятларни кўриб чиқиш тадқиқ этилаётган

муаммога янада чуқурроқ кириб бориш ва шу билан бирга, республикамиз солиқ сиёсатини эркинлаштириш шароитларида оптимал модел ва ўзаро муносабатларни белгилаш учун иккала йўналишнинг ҳам характерли чизгиларини янада аниқроқ ўрганиш имконини беради.

Бозор шароитларида фирмалар, энг аввало, харажатлар доирасида бир-бири билан рақобатлашади. Шу муносабат билан солиқ тизими нархларни тартибга солишга ҳам хизмат қилиши мумкин. Бунинг тасдиғи сифатида республика бюджетига тушаётган умумий тушумларда маҳсулотларнинг нархига бевосита қўшиладиган истёжмол солиғи нисбий улушининг нисбатан камлигини айтиш мумкин. Айни пайтда АҚШда у бор-йўғи 7,6% ни ташкил қилади. Германия ва Францияда эса бу улуш мувофиқ тарзда 16,6 ва 18,8 фоизни ни ташкил қилади.

Солиқ ставкаларининг ўзгариши солиққа тортиш нормаларининг ўзгаришини ёки солиқ миқдорининг солиққа тортиш бирлигига нисбатан ўзгаришини билдиради, барқарор солиқ тизими шароитларида иқтисодий фаолликни бошқариш жараёнида муҳим рол ўйнайди. Уларнинг ёрдамида давлат хўжалик субъектлари томонидан яратилган қийматнинг маълум бир қисмини солиқлар воситасида тақсимлаш ва қайта тақсимлашни амалга оширади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида давлат бошқарувида солиқлар орқали тартибга солиш тажрибасининг йўқлиги ва кўп укладли иқтисодиётга хос хўжалик жараёнларини бошқаришга оид билимларнинг етарли эмаслиги, назарий ва амалий жиҳатдан янги иқтисодий тайёргарликка эга кадрларга бўлган тақчиллик – самарали қонунларни яратиш ва уларни татбиқ этиш борасида бир қатор муаммоларни келтириб чиқарди. Ислохотларнинг жадал амалга оширилаётганлиги ва иқтисодий шароитнинг тез ўзгариб бораётганлиги боис, бундай муаммолар ҳозир ҳам учраб турибди. Шу сабабли, солиқ сиёсатини белгилашда хориж тажрибаларини доимо ўрганиб бориш, самарали тартибларини аниқлаш ва уларни амалиётда жорий этиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳолбуки, Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган солиқ тизими миллий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини акс эттириш билан бирга, кўп жиҳатдан солиқ солишнинг Ғарб тизими кўрсаткичларига яқин келади, бу эса давлатимиз ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг стратегик мақсадлари билан ўзвий боғлиқдир.

Ривожланган мамлакатларда иқтисодиётни юксалтириш мақсадида солиқ ислохотларига кўпроқ эътибор берилиб, ҳар хил тармоқларни тартибга солиш ва ривожлантиришда бевосита ва билвосита солиққа тортишдан унумли фойдаланилади. Юридик ва жисмоний шахсларнинг тадбиркорлик фаолияти бевосита ва билвосита солиқлар асосида тартибга солинади. Эркин бозор муносабатлари шароитида давлатнинг иқтисодиётга аралашуви солиқлар асосида намоён бўлиб, «хўжалик фаолиятига тўғридан-тўғри аралашув давлат вазифасига кирмайди, тадбиркорлар, бошқа фуқаролар каби, ўзининг хусусий фаолияти доирасида мустақил ва эркин бўлиши керак, шундагина мамлакат иқтисодиёти ривожланади. Эндиликда Ўзбекистонда ҳам маъмурий аралашувларга чек қўйилиб, хўжалик субъектлари фаолиятини фақат солиқлар орқали тартибга солиш йўлидан борилмоқда. Умуман, Ўзбекистонда ҳам бевосита ва билвосита солиққа тортишни оптимал даражада ташкил этиш орқали иқтисодиётни ривожлантириш ва зарур тармоқларни юксалтириш мумкин. Бу борада зарур ислохотлар босқичма-босқич амалга оширилаётганлиги боис, муайян ютуқларга эришилди.

XX асрнинг 80–90-йилларида жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида, шу жумладан, АҚШ, Германия, Буюк Британия, Франция, Япония, Швеция ва бошқа мамлакатларда тадбиркорликни рағбатлантиришга ва капитал жамғаришни тезлаштиришга қаратилган солиқ ислохотлари олиб борилди. Бу мамлакатларда юксак технологияга асосланган ишлаб чиқариш солиқлар асосида рағбатлантирилди. Масалан, Буюк Британиядаги Уэльс, Шотландия графликлари, Англиянинг шимолий туманлари, Шимолий Ирландия, Уэльс, Белгиядаги тошқўмир ва металлургия саноати туманлари фан-техника тарақиётининг таъсири остида инқирозга юз тутган вақтда иқтисодиётни тушкунликдан чиқаришнинг солиқ йўли муҳим ўрин тутди. Ушбу туманларда инфратузилмани замонавийлаштириш, саноатни янги илғор ишлаб чиқаришлар билан реконструкция қилиш ва ишчи кучига қайта малака бериш вазифаси турар эди. Шунинг учун, хўжалик субъектларининг молиявий фаолиятини мустаҳкамлайдиган ва инвестицияни рағбатлантирадиган солиқ ислохотлари амалга оширилди. Ушбу солиқ ислохотлари уч йўналишда олиб борилди.

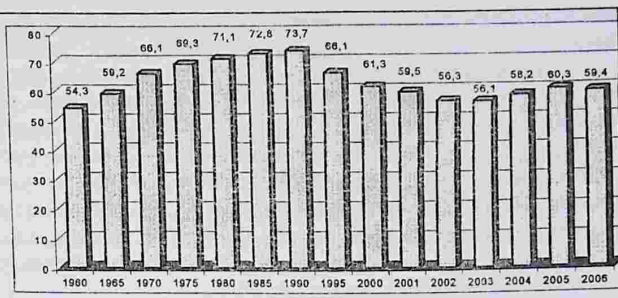
Биринчидан, хўжалик субъектларида ишлаб чиқаришни янги технология билан реконструкция қилишга имкон бериш учун уларнинг даромадига тўғридан-тўғри таъсир қиладиган бевосита

солиқ ставкалари пасайтирилди, солиқ турлари ихчамлаштирилди ва соддалаштирилди.

Иккинчидан, хўжалик субъектлари даромадини кўпайтирадиган, инвестицияни амалга оширишга йўналтирадиган ва малакали ходимлар тайёрлашни рағбатлантирадиган солиқ имтиёзлари берилди.

Учинчидан, муомаладаги пул массасини камайтириш ва инкирозни жиловлаш учун билвосита солиққа тортиш салмоғи бир оз оширилди. Билвосита солиққа тортиш салмоғининг оширилиши шундай йўсинда ташкил этилдики, ушбу билвосита солиқлар корхоналарнинг фаолиятини тартибга солувчи ва нисбатан бетараф солиқ сифатида намоён бўлди.

Юқорида қайд этилган ислохотлар сабабли ривожланган давлатларда ҳам бевосита солиқ ставкалари бирмунча пасайтирилди. Шу жумладан, корпорациядан олинадиган фойда солиғи ставкаси АҚШ да 46 фоиздан 34 фоизга, Буюк Британияда – 45 фоиздан 35 фоизга, кейинчалик эса 33 фоизга, Японияда — 42 фоиздан 40 фоизга (ҳозирда 32 фоизга), Францияда – 50 фоиздан 45 фоизга ва 1991 йилга келиб 42 фоизга, кейинчалик эса 34 фоизга пасайтирилди. Бундан ташқари, ушбу давлатларда жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортишда ставкаларнинг юқори даражалари камайтирилди. Бу тадбирлар хусусий сармояларни кўпайтириш, уларни иқтисодиётга йўналтириш ва тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида амалга оширилди. Мазкур давлатларнинг айримларида бевосита солиқлар юки камайиши билан билвосита солиққа тортиш ҳажми бирмунча оширилди. Хусусан, Германияда 1990 йил ҚҚС ставкаси 14 фоиздан 15 фоизга, Японияда истеъмол солиғи ставкаси 3 дан 5 фоизга кўпайди. Лекин бу мамлакатларда эркин бозор иқтисодиёти муносабатлари тўлиқ шаклланганлиги боис, билвосита солиқлар хўжалик субъектларнинг айланма маблағларини қисқартирмаган ва тадбиркорликка жиддий таъсир қилмаган бўлиб, аксинча, афзал жиҳатларини (масалан, рақобатни кучайтириш) намоён этди. Шунингдек, ушбу мамлакатларда бевосита солиққа тортиш қисман чекланиб, билвосита солиққа тортиш ҳажми оширилган бўлса-да, солиқ тушумларида бевосита солиқлар салмоғининг юқорилиги сақланиб қолмоқда. Масалан, Японияда ҳозирги даврга қадар жами солиқ тушумларида тўғри солиқлар салмоғи юқоридир.

2.3-расм. Японияда тўғри солиқларнинг жами солиқлар тушумидаги улуши (%)¹

Бунинг асосий сабаби, иқтисодиётни солиқлар орқали рағбатлантириш яхши йўлга қўйилганлиги ва бевосита солиққа тортиладиган даромадларнинг ўсиб бораётганлигидир. Умуман олганда, ривожланган мамлакатларнинг солиқ сиёсати одатда сармояни жалб қилишга йўналтирилган. Бу мамлакатларда ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва замонавийлаштириш билан боғлиқ сармоя қўйилмалари солиқ имтиёзлари билан рағбатлантирилади. Айни пайтда, Шарқий Европа мамлакатларида тескари ҳолатни кўришимиз мумкин. Бу мамлакатларда давлат бюджети даромадларининг умумий ҳажмида эгри солиқлар юқори салмоқни эгаллайди. Бу қўшилган қиймат солиғи ва акцизлар ҳисобига таъминланади. Қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғидан олинadиган тушумларнинг давлат бюджети даромадлари ҳажмидаги салмоғи Болгарияда 55,5 фоизни, Венгрияда (ҚҚС асосий ставкаси 25%, имтиёзли ставкаси 12%) – 44,7 фоизни, Польшада (ҚҚС асосий ставкаси 22%, имтиёзли ставкаси 7%) – 60,2 фоизни, Чехияда (ҚҚС асосий ставкаси 22%, имтиёзли ставкаси 5%) – 35,7 фоизни ташкил этади². Республикамизда ҳам юридик шахсларнинг молиявий

¹ An outline of Japanese Taxes 2001-2002 edition. 370 p.; An outline of Japanese Tax Administration. National Tax Agency, Japan. 2003. 21 p. Comprehensive Handbook of Japanese Taxes 2006. Tax Bureau, Ministry of Finance -2006. 392-393 p.

² Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг долзарб муаммолари: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. — Т.: ДЖҚА, 2005. – 12-б.

фаолиятини мустаҳкамлаш учун бевосита солиққа тортиш ҳажми камайтирилди. Шу жумладан, ҳар молия йилида фойда солиғи ставкаси пасайтирилмоқда. Шунингдек, ишлаб чиқаришни реконструкция қилиш ва кенгайтириш харажатларига (солиққа тортиладиган даромаднинг 30% дан ошмаган ва амортизация ажратмаси тўлиқ қоплантирилган ҳолларда) фойда солиғидан имтиёзлар берилган. Лекин фойда солиғи бўйича корхоналарга берилган мазкур имтиёзни самарали, деб бўлмайди. Биринчидан, амортизация ажратмаси миқдорида реконструкция харажатларини қоплаш шартлиги – ушбу имтиёздан амалиётда фойдаланишни чеклайди. Чунки асосий воситалар бўйича амортизация ажратмаси ҳисобланса-да, бу маблағлар айланма маблағларга қўшилиб кетганлиги ва амалда бўш маблағлар йўқлиги сабабли улардан фойдаланиб бўлмайди. Иккинчидан, солиққа тортиладиган даромадларга 30%дан ортиқ бўлмаган миқдорда имтиёз берилиши – кенг қўламда реконструкция ишлари олиб боришни чегаралайди. Учинчидан, белгиланган муддатларда тугалланмаган қурилиш объектларининг қиймати мол-мулк солиғига тортилиши, меъёрдаги муддатларда ўрнатилмаган ускуналарнинг қиймати икки барабар кўпайтирилган ставкада мулк солиғига тортилиши – инвестицияни амалга ошираётган корхона учун қўшимча солиқ юкини келтириб чиқаради. Чунончи, ҳозирги пайтда тўлов тизими мукамал ишламаётганлиги сабабли қурилиш ишларини белгиланган муддатларда якунлаш қийин кечмоқда. Бизнингча, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва замонавийлаштириш билан боғлиқ харажатлар фойда солиғидан ҳамда белгиланган муддатда тугалланмаган қурилиш ва ўрнатилмаган ускуналар қиймати мол-мулк солиғидан тўлиқ озод этилиши мақсадга мувофиқдир.

Кўпгина мамлакатларда товар ва хизматлар турига қараб билвосита солиқлар бўйича табақалаштирилган ставкалар қўлланилади. Хусусан, Францияда қўшилган қиймат солиғи бўйича асосий ставка 18,6% бўлса, кинофото ва тамаки маҳсулотларига 22%, озиқ-овқат маҳсулотларига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига, китоблар ва дориларга 5,5% ставка белгиланган. Шунингдек, корхоналарнинг йиллик айланмаси белгиланган миқдордан ошмаса, қўшилган қиймат солиғидан озод қилинади. Булардан ташқари, қўшилган қиймат солиғи Австрияда 10 фоиз қуйи, 20 фоиз юқори ставка, стандарт ҳолларда - 20 фоизли ставка, Германияда қуйи

ставка – 7 фоиз, стандарт ставка – 14 фоизни ташкил этади. Буюк Британияда кўшилган қиймат солиғи жорий қилинмаган. Республикамизда 1998 йилдан бошлаб кўшилган қиймат солиғи 3 та ставкада табақалаштирилди. Жумладан, энг зарур озиқ-овқат маҳсулотлари бўлган ун, сут, гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналарга 1998 йилда 10 фоизли ставка, 1999 йилда 15 фоизли ставка жорий қилинган бўлса, қолган товар, иш ва хизматлар учун стандарт ставка – 20 фоизли ставка қўлланилди. Эндиликда, Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 30 декабрдаги 554-сон қарорига асосан, кўшилган қиймат солиғининг ставкаси – 20 фоиз қилиб белгиланган (айрим фаолиятлар учун нол фоизли ставка жорий этилган). Фикримизча, республикамизда ҳам ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларини билвосита солиқлардан озод қилиш, ҚҚС бўйича фаолият турларига нисбатан табақалаштирилган ставкаларни жорий этиш фойдадан ҳоли эмас. ҚҚС бўйича табақалаштирилган ставкаларнинг жорий этилиши бюджет даромадларини бирмунча қисқартиради. Лекин бюджет харажатлари қисқариб бораётган ҳозирги пайтда ҚҚС ставкаларини табақалаштириш орқали солиқ юкининг камайтирилиши иқтисодиётнинг ривожланишига хизмат қилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ва кичик корхоналарни паст ставка билан ҚҚСга тортиш асосида бюджет даромадларини маълум даражада тўлдириш мумкин. Шу боис, ушбу корхоналарда паст ставкали ҚҚСнинг жорий этилиши уларда анча заифлашиб қолган солиқ назоратини жонлантириб, молиявий ҳисоботларнинг тўғри юритилишини тартибга солади.

Ривожланган давлатларда билвосита солиқларнинг асосий вазифаси бюджетга маблағ тўплашга эмас, балки рақобатни юзага келтиришга, ички бозорни ҳимоя қилишга, зарур ишлаб чиқаришни рағбатлантиришга ва шулар асосида иқтисодиётни тартибга солишга қаратилган. Республикамизда солиқлар асосида иқтисодиётни тартибга солиш ва аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш ишлари самарали йўлга қўйилмаган. Барча турдаги маҳсулотлар ва хизматлар бўйича кўшилган қиймат солиғи ставкасининг 20% (нол ставкадан ташқари) миқдорида белгиланиши уларнинг нархини оширади. Бу ҳолат корхоналарнинг тадбиркорлик фаолиятига тўсиқ бўладиган тартибларни вужудга келтириши билан бир қаторда, аҳолининг капиталга айланиши мумкин бўлган жамғармаларини ҳам қисқартиради. Республикамизда билвосита солиқлар даромадлар ошишини рағбатлантиришдан ва

иктисодиётни тартибга солишдан кўра, кўпроқ фискалликка йўналтирилган. Бизнинг фикримизча, билвосита солиқлар фискал вазифани бажариш билан бирга, иктисодиётни тартибга солиши ва рағбатлантириши ҳам лозим. Шунда корхоналар ва фуқаролар даромади ўсиб боради ҳамда бюджетга кўпроқ солиқ тушуми таъминланади. Бу ўз навбатида, иктисодиётнинг ривожланишига, инвестицияларнинг жалб қилинишига ва янги иш ўринлари яратилишига хизмат қилади.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, даромад вужудга келган вақтда давлат унинг бир қисмига бевосита солиқлар орқали ўз ҳуқуқларини даъво қилса, даромад олинмаган тақдирда ҳам айланмалар амалга оширилганда ўз улушини билвосита солиқлар орқали ундириб олади. Шу туфайли, иктисодиёти ривожланган ва даромадлилик даражаси юқори бўлган мамлакатларда бевосита солиқлар салмоғи юқори бўлса, бозор иктисодиётига ўтиш даврида бўлган мамлакатларда давлат учун зарур маблағларни билвосита солиқлар орқали жамғариш осон. Қолаверса, ўтиш шароитида билвосита солиқлар — бюджет даромадининг барқарорлик гарови бўлиб, уларни бюджетга осон ва арзон ундириш мумкин. Лекин иктисодиёти қолоқ ва ўтиш шароитидаги мамлакатларда билвосита солиқлар қайтиш характериға эға бўлмаса (яъни улар орқали тўпланган маблағлар ижтимоий барқарорликни сақлашға ва иктисодиётни ривожлантиришға сарфланмаса), билвосита солиқлар юқининг оширилиши — мамлакат иктисодиётининг янада тушкунлиғига ва сиёсий инқирозига сабаб бўлиши мумкин.

Германиянинг шарқий ерларига ва улар билан чегарадош бўлган ерларға сармоя киритадиган фирмалар йирик солиқ имтиёзлари оладилар. Шу жумладан, инвестиция билан боғлиқ қурилишлар билвосита солиқлардан озод қилинади. Аммо республикамизда юридик шахсларнинг ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ инвестициялари (иншоотлар қуриш ишлари ва бошқалар) ҳам билвосита солиққа тортилади. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ сармоя ишларининг ҚҚСдан озод этилиши ҳам стратегик мақсадларимизға мос келади.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда янги иш ўринлари ташкил этиш, малакали ходимлар тайёрлаш солиқлар билан рағбатлантирилади. Масалан, Германияда ва Францияда имтиёзли солиқлар билан биргаликда ҳар бир янги ташкил этилган иш жойи учун махсус бюджет устамаси жорий этилган. Маҳаллий бошқарув органлари

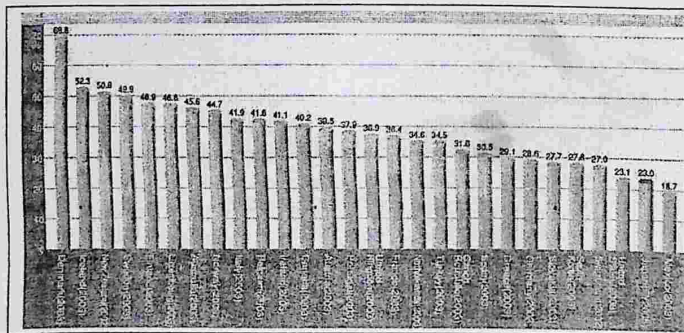
хўжаликнинг янги тармоқлар учун ишчи кучи тайёрлаш бўйича харажатларининг маълум қисмини ўз зиммасига олади. Бундан ташқари, ўз ишчилари ва мутахассисларини тайёрлайдиган корхоналар солиқ имтиёзларидан фойдаланадилар. Республикамиз солиқлар тизимида кадрларни тайёрлаш учун солиқ имтиёзини бериш кўзда тутилган бўлиб, ҳозирги пайтда ходимларни ўқитиш ва қайта тайёрлаш харажатлари фойда солиғини ҳисоблаш жараёнида қайта қўшилувчи харажатларга киритилмайди.

Иқтисодиётни тартибга солиш фақат рағбатлантирувчи эмас, балки чекловчи ҳам бўлиши мумкин. Давлат томонидан чекловчи тадбирлар асосида тадбиркорликни тартибга солиш ёки улар фаолиятини лицензиялаш мумкин. Бу Германия, Нидерландия ва Японияда қўшимча солиқ солиш кўринишига эга. Ўзбекистонда ҳам Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йилдаги 154-сонли қарорига мувофиқ экспорт товари ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва ички рақобатни вужудга келтириш мақсадида импорт маҳсулотларини олиб келишни тартибга солувчи солиқ тадбирларидан самарали фойдаланилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг солиқ солиш тажрибаларини ўрганиш натижаси шуни кўрсатадики, ривожланган мамлакатларда амалга оширилган солиқ ислохотлари, асосан солиқ юкини камайтириб боришга, бевосита ва билвосита солиққа тортишни оптимал даражада ташкил этишга қаратилган. Ушбу ислохотлар туфайли бу мамлакатларда иқтисодиёт ривожланиб, даромадлар ўсиб борган. Натижада, бевосита ва билвосита солиқлар нисбати ҳам оптималлашган. Тадқиқотлар Япониянинг бу борадаги тажрибалари эътиборли эканлигини кўрсатади. Япониядаги ҳозирги солиқ тизими иккинчи жаҳон урушидан кейин амалга оширилган солиқ ислохотлари натижасидир. Япония давлати урушдан кейинги инқироздан чиқиш учун солиқ қонунчилигида ислохотлар олиб бориш йўлини танлаб, бунда бевосита ва билвосита солиқлар нисбатини оптималлаштириб бориш вазифасини асосий мақсад қилиб қўйган. Япония солиқ ислохотлари давомида корхоналарни билвосита солиқлардан кўра, даромадларнинг аниқ ва ихчам бўлган бевосита солиққа тортиш йўлидан борган. Мазкур солиқ ислохотлари натижасида, Япония давлати қисқа муддатларда инқироздан чиқиб, экспорт салоҳиятига эга бўлди. XX асрнинг 90-йилларига келиб, бошқа кўпгина мамлакатларда бўлганидек, Японияда ҳам солиқ ислохоти ўтказилиб, билвосита солиқлар орқали молиявий ресурслар

жамғаришга эътибор берилди. Мазкур ислохотлар натижасида 1990 молиявий йилдан бошлаб жами солиқ тушумидаги билвосита солиқлар улуши ўсиб борган бўлса-да, аммо бюджет даромадларида асосий салмоқни бевосита солиқлар ташкил этади. Япониядаги солиқ ислохотлари фискалликдан кўра иқтисодий тартибга солишга қаратилганлиги боис, билвосита солиққа тортишнинг бир оз кўпайиши салбий оқибатларга олиб келмаган.

Кўпгина мамлакатларда солиқлар тизимини самарадорлигини баҳолашда ялпи ички маҳсулотдаги солиқлар улушига эътибор берилади. Таҳлиллар турли мамлакатларда солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши ҳар хил эканлигини кўрсатади. Аксарият ривожланган мамлакатларда солиқ юкини камайтириш асосида тадбиркорлик рағбатлантирилади.

2.4-расм. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (OECD) мамлакатларида солиқ юки даражаси¹.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турганидек, солиқ юки даражаси ИХТТга аъзо мамлакатларидан Мексикада энг паст кўрсаткичга эга. Албатта, солиқ юкининг юқори ёки паст бўлишига давлат бюджетида ижтимоий харажатлар ҳиссасининг қанчалик юқори ёки пастлиги ҳам таъсир кўрсатади, лекин бу жиҳатдан ҳам республикамызда бюджет даромадларининг салмоқли қисми ижтимоий харажатларга тўғри келишини таъкидлаш лозим.

¹ Let's Talk about Taxes 2006. National Tax Agency, Japan. 2006. P.12.

Иқтисодиёти ва давлат сиёсати ижтимоий йўналишга эга бўлган Швеция, Финландия каби мамлакатларда солиқ юкининг бирмунча юқорилигини ижтимоий ҳимояга харажатларнинг юқорилиги билан асослаш мумкин. Умуман олганда, иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида солиқ юки анча кам бўлиб, жаҳон тажрибасида бюджетга тўланадиган солиқ тўловларининг мақбул нормалари аллақачон шаклланган ва бундай нормалар АҚШда 23,1%ни, Японияда 23,0%ни, Германияда 28,6%ни ташкил этган. Тажрибалардан маълум бўлишича, солиқлар юки маълум чегаралардан ошадиган бўлса, одатда ишлаб чиқариш суръати ва ЯИМ ҳажми ўз-ўзидан пасайиб бориб, иқтисодиёт тушқунликга учрайди.

Хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълум бўлишича, солиқларнинг кўплиги ва ставкаларнинг юқорилиги бюджет даромадлари камайишига олиб келиши мумкин. Халқаро Валюта фондининг бюджет масалалари бошқармаси томонидан 14 та мамлакатда ўтказилган тадқиқотлар натижасида чиқарилган хулосага кўра, ялпи ички маҳсулотни солиқлар орқали қайта тақсимлаш ва бюджетга жамғариш даражаси (давлат харажатлари салмоғи) камайиб бориши билан мамлакатдаги ишсизлик ҳам пасайиб боради. Солиқ юкининг камайишига мутаносиб равишда давлат харажатларининг қисқартирилиши янги иш ўринларини вужудга келтириб, ишсизлик даражасини камайтиради экан. Бу ўз навбатида, янги иш ўринлари яратилиши билан бир қаторда, ишлаб чиқаришни кенгайтириб, иқтисодиётни юксалтиради. Булар кейинчалик солиқ тушумларининг кўпайишига хизмат қилади.

Ривожланган давлатларда, одатда, бевосита солиқлар муҳим фискал ролни бажаради. Бевосита солиқлар таркибидаги жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва корпорациялар даромадига солинадиган солиқ бюджетга кўпроқ молиявий ресурсларни жалб қилади. Бозор иқтисодиёти ривожланган кўпчилик мамлакатларда жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бюджет даромадларининг асосий манбаидир. Хусусан, жисмоний ва юридик шахслар даромадидан олинадиган солиқ Швеция бюджет даромадининг 41% ни ташкил этади.

Республикамиз ва хорижий мамлакатлардаги жисмоний шахслар даромадидан олинадиган солиқ ставкалари таққосланганда, ҳар бир мамлакат ўзининг миллий хусусиятларидан келиб чиқиб, энг қули ва энг юқори ставкаларни белгилашини кўриш мумкин. Умуман олганда, кўпгина мамлакатларда жисмоний шахслардан олинадиган

даромад солиғининг ставкалари даромадлар миқдорига боғлиқ равишда табақалаштирилади. Шунга кўра, фуқароларнинг реал даромадлари мувофиқлаштириб борилади.

Мамлакатимизда иш ҳақидан олинадиган даромад солиғи ставкаларини камайтириш борасида самарали ишлар олиб борилаётган бўлса-да, уларни етарли, деб бўлмайди. Хусусан, энг кам иш ҳақи миқдоридан солиқ ҳисобланиши адолат тамойилларига мос келмайди.

Хорижий мамлакатларда солиқларнинг турлари кўплигига қарамай, уларни энг кам даражага келтиришга ва таркибини мақбуллаштиришга бўлган интилиш ҳозирги даврнинг асосий масалаларидан ҳисобланади. Бу борада мамлакатимизда ҳам муайян ислохотлар амалга оширилиб, кичик корхоналар учун ягона солиқ, қишлоқ хўжалик корхоналари учун ягона ер солиғи жорий этилди. Бу ўзгаришлар ўтиш шароитида корхоналарнинг молиявий фаолиятини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Лекин ушбу солиқларни ихчамлаштириш тадбирлари ялпилик тамойили асосида олиб борилганда ва фақат паст фискалли солиқлар ихчамлаштирилганда, янада самарали натижаларга эришиш мумкин.

Ҳар бир ривожланган мамлакатда солиқлар билан тартибга солиш ўзига хос хусусиятларга эга. Жумладан, фойда кўрувчи ташкилотлар учун фойда (даромад)дан бюджетга тўловлар белгиланади, зарар кўриб ишловчи корхоналар учун эса бюджетдан дотация акратилади. Ривожланган мамлакатларда давлат секторига қарашли корхоналар кўпинча фойда кўрмайдиган ташкилотлар сифатида фаолият кўрсатса-да, улар учун, одатда, тижорат секторидаги корхоналарга қўлланиладиган солиқлар билан тартибга солиш механизмидан фойдаланилади. Бундай тартиб республикамиз амалиётида ҳам шаклланиб бормоқда. Республикамизда солиқларни вақтида тўлаш қобилиятига эга бўлмаган корхоналарга енгиллик бериш учун солиқ боқимандаларидан воз кечиш ёки уларни вақтинча музлатиш амалиёти шаклланган. Назаримизда, солиқ боқимандаларидан воз кечишдан кўра, уларнинг сабабларини бартараф этиш кўпроқ аҳамиятлидир. Солиқ боқимандалари юзага келишининг асосий сабаби – солиққа тортиш тамойилларининг йқтисодий қонун даражасида амалиётда татбиқ этилмаганлиги, деб ҳисоблаймиз. Умуман олганда, хорижий мамлакатлар солиқ солиш тажрибаларини ўрганиш ва республикамиз солиқ тизими билан таққослаш натижалари шундан далолат берадики, солиқ юқини бундан кейин

хам камайтириб, шунга мутаносиб ҳолда билвосита солиқлар юкини ҳам мувофиқлаштириб бориш ҳамда оқилона бевосита ва билвосита солиқлар нисбатини ташкил этиш лозим. Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, мамлакат иқтисодиётининг юксалиши бевосита солиққа тортиш имкониятларини ҳам кенгайтиради. Ривожланган мамлакатларда ўз самарадорлигини исботлаган бевосита солиқларнинг аҳамияти сезиларли даражада ўсди ва 1997 йилда АҚШда 91 фоизни, Японияда – 63,8 фоизни, Англияда – 54,3 фоизни, ГФР да – 74,1 фоизни ташкил этди. Таҳлилларнинг кўрсатишича, бевосита солиққа нисбатан билвосита солиқлар юкининг оширилиши ишлаб чиқаришнинг ривожланишига, инвестициялар жалб қилинишига ва қолаверса, миллий даромаднинг ўсишига тўсиқ бўладиган молия-солиқ механизмини шакллантиради. Шу боис, асосий эътиборни солиқларнинг фискалигига эмас, балки иқтисодиётнинг қанчалик рағбатлантирилишига қаратиш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, солиқлар орқали иқтисодиётни тартибга солиш механизми узоқ давом этган тарихий ривожланиш натижаси бўлиб, у ҳар бир мамлакат иқтисодиётининг ўзига хослиги, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатлари, давлат ривожланишининг минтақавий омиллари ва тарихий ривожланиш хусусиятлари билан белгиланади. Шу сабабли хориж моделларидан кўр-кўрона нусха кўчириш ярамайди. Фикримизча, хорижий мамлакатлар тажрибасига, мамлакатимизнинг назарий ва амалий тажрибаларига таянган ҳолда солиқ солишнинг истиқболли тартибларни ишлаб чиқиш мумкин.

Солиқларнинг иқтисодий ўсишни таъминловчи тадбиркорликка таъсири, энг аввало, инвестицияларнинг ҳажмига боғлиқ, булар эса жамғармалар ва йиғимларнинг етарлилиги билан белгиланади. Тадбиркорликни ривожлантириш учун капитал киритишни кенгайтириш, жамғаришни йўлга қўйиш ва уларни инвестицияларга айлантириш зарур. Жамғармалар ва йиғимларнинг ўсиши ресурсларни инвестициялаш шароитларини яхшилайдди, ишлаб чиқариш ва бандликни оширади. Давлат учун капитал йиғилиши жараёни учун қулай шароитларни яратиш, тадбиркорлик фаолиятига инвестицияларни жалб қилиш мақсадга мувофиқдир.

Солиқларнинг юқори ва паст ставкалари ҳўжалик жараёнларига ва корхоналарнинг иқтисодий фаоллигига турли даражада таъсир кўрсатади ва инвестицион сиёсатга нисбатан турли таъсирларни вужудга келтиради. Солиқ ставкаларини ўзгартириш йўли билан

давлат ҳўжалик юритувчи субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун маблағларни инвестиция қилишни йўлга қўйиши мумкин.

Ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолликни оширишнинг муҳим омили сифатида тўловга қодир талабни кенгайтиришни кўзда тутувчи оқим кейинчилардир (Дж. Хикс, Э. Хансен, П. Самуэльсон, Р. Харрод, Дж. Робинсон ва бошқалар). Уларнинг нуқтаи назарига кўра, паст даромадлар дарҳол истеъмолга йўналтирилади ва бу билан истеъмолчи талабини кенгайтиради ҳамда ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун инвестицияларни оширишни йўлга қўяди. Ишсизлик даражаси юқори бўлган шароитларда катта жамғаришлар иқтисодий ўсишга тўқинлик қилади, чунки ўзида ишлаб чиқаришни инвестициялашга киритилмайдиган пассив даромад манбаини ифодалайди. Шу сабабли, ортиқча жамғармаларни солиқ ёрдамида ундириб олиш керак бўлади.

“Таклиф иқтисоди” тарафдорлари тескари мантиқда қоладилар (А. Лаффер, Дж. Бьюкенен, Г. Талок ва бошқалар). Уларнинг фикрича, катта даромадлардан жамғариш инвестициялар ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ресурсларни шакллантиради. Шу сабабли тадбиркорликни ривожлантириш ва иқтисодий фаолликни ошириш учун капиталнинг жамғарилишини ҳўжалик юритувчи субъектларнинг ўзида йўлга қўйиш зарур. Жамғаришни чекловчи асосий тўсиқ юқори солиқлар ҳисобланади.

Тадбиркорлар даромадининг салмоқли қисми солиқлар орқали ундирилиши тадбиркорлик ташаббусига тўқинлик қилади ҳамда ишлаб чиқаришни инвестициялаш ва кенгайтириш сиёсатини орқага тортади. Давлат учун хусусий секторда инвестицияларни, асосан солиқ тизими орқали таъминлашга етарли жамғармаларни шакллантириш учун зарур шароитларни яратиш мақсадга мувофиқдир.

Солиқ ставкалари қисқаришининг умумий таклифга таъсири аҳоли ва тадбиркорлар даромадларининг ортишига олиб келади, натижада, жамғармаларнинг ўсиши ва капиталнинг тўпланиши юз беради.

Ҳўжалик юритишнинг амалдаги тажрибаси шуни тасдиқлайдики, солиқ ставкаларини белгиланган даражадан ошириш: меҳнат ва иқтисодий фаолликнинг пасайишига, жамғармаларнинг хорижга олиб чиқиб кетилишига, тадбиркорларнинг хуфёна иқтисод соҳасига ўтиб кетишига олиб келади.

Солиқларни қисқартириш тадбиркорларнинг иқтисодий манфаатларига ижобий таъсир кўрсатади, мамлакат, ҳудудлар, соҳалар доирасида, тадбиркорлик ва алоҳида корхоналар учун қулай шароитлар туғдиради. Давлат солиқ ставкаларини ўзгартириб, инвестицион қарорларга, тадбиркорлик фаолияти ва иқтисодий фаолликнинг кенгайиши ёки торайишига таъсир кўрсатади.

Ҳозирги шароитларда кейнсчиларнинг ва А. Лаффернинг ғоялари солиқ ставкалари ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши даражаси ўртасидаги эластик боғлиқлиқ қонуниятларини шакллантиришда намоён бўлади.

Ривожланган бозор иқтисодига эга мамлакатларда тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида давлатлар солиқ ставкаларини камайтириш ва қулай бошқариш сиёсатини олиб бордилар. Барча ривожланган мамлакатларда амалга оширилган солиқ ислохотлари корпорациялар даромади солиғининг сезиларли даражада камайтишига олиб келди. Бундай солиқ ставкасини камайтириш жамғаришни ва инвестицияларни кенгайтириш, бу эса, ўз навбатида, иқтисодий фаолликни ошириш йўлларида бири ҳисобланади. АҚШда 1981 йилдаги солиқ ислохоти натижасида корпорациялар ва жисмоний шахслар даромад солиғининг амалдаги ставкалари камайган. АҚШда 1985-2004 йилларда солиқ ставкасининг 46 дан 35% гача, Буюк Британияда – 45 дан 24%гача, Францияда – 50 дан 37%гача, Японияда – 43,3дан 32,0%гача, Канадада – 36 дан 28% гача пасайгани қайд этилган.

Солиқ ставкаларини ўзгартириш иқтисодий фаолликни бошқаришнинг муҳим услуби ҳисобланади. Бироқ, у ёки бу услубни қўллаш ижтимоий-иқтисодий тусдаги муайян қийинчиликларни аниқлаш билан боғлиқ.

Бу, энг аввало, иқтисодий фаолликни ошириш мақсадида кўп вариантлилиқ ва солиққа тортишнинг дифференциацияси муаммоларининг солиқ тушумлари ҳажмини ўзгартириш, солиққа тортиш усуллари ва шакллари манипуляцияси, солиқ ставкаларининг дифференциацияси, уларнинг таъсир доирасини ўзгартириш, солиқ трансферти тизими билан бирга, солиқ имтиёзларини қўллаш ва солиққа тортишни дифференциациялаш, у ёки бу солиқ сиёсатини ва давлат солиқ бошқаруви усуллари олиб боришнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Француз иқтисодчиси, Нобель мукофоти лауреати М. Алле уч кутбли тизимни жорий қилишни таклиф қилади. Унинг фикрича,

солиқ тизими учта асосий элементлардан таркиб топиши керак:

- фақат реал активлардан олинадиган капитал солиғи;
- кредитлаш механизми орқали чиқарилган янги тўлов воситаларини тузиш натижасида вужудга келган даромад солиғи;
- ягона ва универсал ставка бўйича ундириладиган истеъмол солиғи.

Инновацион-инвестицион ўзгаришлар асосида ишлаб чиқаришни ривожлантиришда солиқларнинг ролини бошқарувчи муҳит ишлаб чиқилмаган. Ғарбнинг айрим мамлакатларида (АҚШ, Канада, Англия, Италия, Бельгия ва ҳ.к.) солиқ имтиёзларининг зарур шаклларида бири солиққа тортиладиган даромадни компаниянинг инвестицион ва НИОКР мақсадлардаги харажатларининг тўлиқ ёки қисман ҳажмига камайтириш ҳисобланади. Умуман олганда, дунё мамлакатларида корхоналардан олинадиган корпорация солиғи ёки корхоналар даромадидан олинадиган солиқ ставкасини пасайтириш тенденцияси кузатилмоқда.

2.1-жадвал

**Ривожланган мамлакатларда 1985–2006 йилларда
корхоналарнинг даромад солиғи асосий ставкаси динамикаси¹**

Мамлакатлар	1985	1987	1991	1995	2002	2006 ²
АҚШ	46,0	40,0	34,0	35,0	35,0	35,0
Япония	43,3	42,0	37,7	37,5	30,0	30,0
Франция	50,0	44,0	42,0	34,0	37,0	33,33
Буюк Британия	45,0	35,0	35,0	25,0	24,0	30,0
Канада	36,0	36,0	28,0	28,0	28,0	21,0

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Буюк Британиядан ташқари, келтирилган барча мамлакатларда корхоналар даромадларидан олинадиган солиқларнинг асосий ставкалари (маълумки, кўпгина мамлакатларда асосий ставкалардан ташқари рағбатлантирувчи, пасайтирилган ставкалар ҳам мавжуд) камайиб борган. Масалан, Францияда 1985 йилда ўшбу солиқ ставкаси 50

¹ Александров И.М. Налоговые системы России и зарубежных стран. — М.: Бератор-Пресс, 2002. — С.155-188.

² Let's talk about Taxes. Ministry of Finance. Japan. October 2006. p. 18.

фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилда бу кўрсаткич 33,33 фоизга тенг бўлган.

Тадбиркорликни солиқ сиёсати орқали бошқаришда фақатгина солиқ ставкаларининг ўзгариши ҳисобига камчиликларни аниқлаб, давлат корхоналарнинг фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган бошқа солиқ усулларида ҳам фойдаланилади (солиқ имтиёзларини қўллаш, солиқ кредитлари бериш ва ҳ.к.).

Ҳозирги шароитларда солиқ бошқарувининг тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган энг кенг тарқалган усулларида бири солиқ имтиёзларидан фойдаланишдир. Улардан фойдаланиш давлатга иқтисодий конъюнктурага қараб капитал йиғилишининг жадаллигини бошқариш имконини беради. Давлат солиқ имтиёзлари орқали капитал киритишни рағбатлантиради, аҳолининг истеъмол ва ишлаб чиқариш молларига бўлган талабини қондириш учун қулай шароитлар яратади. Кўплаб муаллифлар ҳақли равишда шунини таъкидлайдиларки, солиқлар бўйича имтиёзлар фақатгина имтиёзларнинг ўзи учун эмас, балки иқтисодий жараёнга фаол таъсир кўрсатиш учун жорий этилади. Давлат солиқ имтиёзларини бекор қилиб, иқтисодиётга таъсир кўрсатиш дастакларини қўлдан бой бериши мумкин, жорий, нисбатан фискал вазифалар доирасида иқтисодий ўсиш стратегиясига путур етказиб ўз имкониятларини торайтиради.

Солиқ имтиёзлари солиққа тортиладиган минимум, тўловчиларнинг бир неча турдаги харажатлари ва даромадларини солиққа тортиш базасидан чиқариш, солиқлардан тўлиқ ёки қисман озод қилиш, тўлов муддатини кечиктириш, солиқ чегирмалари ва кредитлар кўринишида бўлиши мумкин.

Қамровининг кенглиги бўйича имтиёзларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин: соҳалараро ва индивидуал. Соҳалараро имтиёзлар халқ хўжалигининг барча соҳасидаги корхоналарга берилади. Уларнинг мақсади бутун халқ хўжалиги доирасида ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва инвестицияни йўлга қўйишдан иборат. Соҳалараро имтиёзларнинг энг муҳим турлари тезлаштирилган амортизация ва солиқ инвестицион кредит ҳисобланади.

Имтиёзлар турли хил йўналишга берилгани ҳолда, кўплаб мамлакатларда тадбиркорлик ҳолатига қараб давлат мақсадли солиқ имтиёзига тааллуқли инвестицион солиқ кредитидан фойдаланади. У тадбиркорларга уларнинг йиллик даромадларини солиққа тортишда асосий жиҳозларни сотиб олиш учун солиқ тўловларини

кечиктиришни кўзда тутати.

Инвестицион солиқ кредити хўжалик юритувчи субъектлар капитал қўйилмаларининг бир қисмини давлат томонидан кредитлаш усули сифатида қаралиши мумкин. Ўз моҳиятига кўра, инвестицион солиқ кредити – бу эскирган жиҳозларни алмаштириш ҳамда янги техника ва технологияларни жорий қилиш учун солиқ тўловини кечиктириш демакдир. Солиқ кредити, одатда, янги капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмларига фоизларда белгиланади. Оддий чегирмалардан фарқли ўлароқ, солиқ кредити ажратилган солиқ суммасидан тўғридан-тўғри чиқарилади.

Жаҳон тажрибасида солиқ кредити деярли барча ривожланган мамлакатларда XX асрнинг 50-60-йилларида жорий қилинган.

Соҳаларо имтиёзлар билан бир қаторда, давлат муайян соҳаларни ва корхоналарни индивидуал имтиёзлар бериш йўли билан рағбатлантиради. Индивидуал имтиёзларни бериш тадбиркорликни бошқаришнинг янада тор, янада специфик вазифаларини ҳал қилиш билан боғлиқ. Капитал қўйилмаларни ишлаб чиқаришга жалб қилишга қаратилган энг кенг тарқалган имтиёзлар — даромад солиғини ундиришда имтиёзлар беришдир. Шу мақсадда ривожланган мамлакатларнинг солиқ қонунчилигида саноатнинг илғор соҳаларида инвестиция киритишга қаратилган даромадни солиққа тортишдан тўлиқ ёки қисман озод қилиш кўзда тутилади.

Солиқ имтиёзлари (жумладан, чет эл инвестициялари бўйича имтиёзлар), асосан, миллий доирадаги, ҳудудий қўламдаги ва алоҳида соҳалардаги тадбиркорларнинг инвестицион ва илмий-техник фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган. Баъзи имтиёзлар (масалан, компаниянинг захира жамғармаларига ажратмалар бўйича, шубҳали қарз мажбуриятларини ажратиш бўйича ва ҳ.к. имтиёзлар) компанияларга ўз иқтисодий ҳолатини сақлаб қолишга ёрдам бериш учун қўлланилади. Бундай турдаги имтиёзлар ёрдамида, тезлаштирилган амортизация сифатида, солиққа тортиладиган даромаддан ажратиладиган амортизацион харажатларнинг ҳисоб ҳажмлари иқтисодий асосланган ҳажмлардан ортиқ бўлади. Бундай ортиб кетишда даромаднинг бир қисми ишлаб чиқариш харажатларига тўғри келади ва бу билан солиқдан озод қилинади.

Имтиёзларнинг солиққа тортиладиган даромаддан тўлиқ ёки қисман инвестиция ва илмий-текширув ва тажриба-конструкторлик ишлари (НИОКР)га харажатларни ажратиш, шунингдек, солиққа тортилиши чеклаб қўйиладиган инвестицион захираларни тузиш каби

турларини белгилаш мумкин. Шу каби солиқ имтиёзлари турли муддатларда ва турли ҳажмларда Англия, Бельгия, Италия, Канада, АҚШда ва бир қанча бошқа давлатларда қўлланилади. Масалан, Италияда умуммиллий аҳамиятга эга инвестицияларни рағбатлантириш учун солиққа тортиладиган даромаднинг камайиши 1994 йилда жорий қилинган. 1994 ва 1995 йилларда барча турдаги тадбиркорликка дастлабки беш йиллик муддатда инвестициялар ҳажмидан ортадиган солиққа тортиладиган даромадни инвестицияларнинг 50% га тушириш ҳуқуқи берилган (бу имтиёз кейинроқ барча турдаги тадбиркорлик учун 1996 йилнинг 30 апрелигача, Италия жанубидаги иқтисодий депрессив ҳудудлардаги тадбиркорлик учун, шунингдек, кичик бизнес учун – 1996 йилнинг 31 декабригача узайтирилган).

Бельгияда кичик ва ўрта корхоналарнинг даромадлари солиғидан инвестицион харажатларни (бу харажатлар ҳажмининг 13,5% микдорида), шунингдек, инновация учун инвестицион харажатлар, жумладан, энергия тежаш технологияси учун харажатларни чиқариб ташлаш рухсат этилган. Нидерландияда 1996 йилдан солиқ имтиёзи сифатида солиққа тортиладиган даромаддан инвестицион харажатларнинг бир қисмини чиқариб ташлаш рухсат этилган (муайян нормативларда инвестицияларнинг ҳажмига қараб: кичик ҳажмли инвестициялар учун 20–25% ва катта ҳажмдаги инвестициялар учун - босқичма босқич). 1994 йилнинг 1 январидан Нидерландияда солиққа тортиладиган даромадни ва даромаднинг бир қисмини, НИОКР харажатларининг бир қисмини чиқариб ташлашга рухсат этилган.

Солиқ таътилларини бериш ёки ривожланаётган соҳалар ва ҳудудлардаги корхоналар учун, шунингдек, янги корпорациялар, кичик корхоналар, холдинг ва оффшор компаниялари учун солиқ ставкаларини камайитириш каби имтиёзларни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз.

Солиқни тўлашдан бош тортиш билан бир қаторда имтиёзларнинг мавжудлиги ички ялпи маҳсулотдаги солиқ тушумлари улуши билан самарали солиқ ставкалари ва тўловлар ўртасидаги сезиларли фарқланишга олиб келади.

Замонавий босқичда кўп мамлакатларда юридик шахслардан даромад солиғи камайитирилганда солиқ имтиёзларининг қисқариши тенденциялари кучаяди (айникса, яқка тартибда намоиш қилинганда). Даромад солиғининг бюджет даромадларидаги улушининг

муайян даражада камайиши давлат томонидан олиб борилаётган солиқ сиёсатининг илғорлигидан далolat беради, чунки бундай ёндашиш тадбиркорларнинг инвестицион имкониятларини кенгайтиради. Солиқ имтиёзларини камайтириш компанияларнинг даромад солиғини камайтириш учун қисман компенсация воситаси ҳисобланади.

Шундай қилиб, солиқларнинг тадбиркорликни ва иқтисодий фаолликни ривожлантиришга таъсири қуйидаги ҳулосаларга олиб келади:

— қўрилган усуллар билан бир қаторда иқтисодий фаолликни солиқлар орқали бошқариш тажрибасида солиқ ставкаларининг дифференциацияси, солиқ турларининг алмашилиши, солиққа тортиш субъектлари ва объектлари, солиққа тортиш механизмини ўзгартириш қўлланилади. Бевосита ва билвосита солиқлар ўртасидаги солиқ имтиёзлари ва рационал нисбатлари солиқ бошқарувининг имкониятларига қўшимчалар киритади ва кенгайтиради. Иқтисодий фаолликни бошқариш мамлакатдаги муайян иқтисодий ҳолатлар ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳар бир даврида давлат олдида турган мақсадларга боғлиқ.

Ушбу барча усулларнинг энг мақбул тарзда уйғунлаштирилишигина солиққа тортишнинг мослашувчанлигини, бунинг натижасида корхоналар иқтисодий фаоллигини солиқлар ёрдамида самарали бошқаришни таъминлайди.

2.3. Солиқ функцияларининг корхоналар иқтисодий фаоллигига таъсирини таҳлил этиш

Ҳар қандай иқтисодий тоифанинг функцияси унинг моҳияти, ички тузилмаси ва аҳамиятини очиқ беради. Солиқ функциялари даромадларни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш воситаси сифатида жамиятда ўзига хос ролни ўйнайди.

Солиқлар учун тўловларни бюджетга ажратишнинг мажбурийлиги одатий ҳолдир, лекин айнан уларнинг барқарорлиги ёки доимийлиги давлат даромадининг асосини яратади, улар ёрдамида ижтимоий талабларни қондириш имконини беради. Солиқнинг мазкур хоссаси узок вақт солиқ белгиланишининг ва унинг моҳиятининг бош характеристикаси ҳисобланувчи фискал функция сифатида белгиланади. Тоталитар ва иқтисодий жиҳатдан ривож топмаган давлатларда солиқнинг фискал функцияси унинг

бошқа функцияларидан устун бўлади. Солиқ миқдорининг юки ва солиққа тортишнинг давлат манфаатларига тўлиқ тобелиги солиқ тўловчиларнинг ўзлари зиммасига қўйилган солиқ мажбуриятларини бажармаслигига олиб келиши билан бирга, уларни солиқдан қочишнинг қонуний ва ноқонуний йўллари кидиришга ундайди.

Жамиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланишида, самарали товар-пул муносабатлари, хўжалик юритувчи субъектларнинг иктисодий ажралиб чиқишида ишлаб чиқаришни солиқ бошқаруви, аҳолининг тўлашга қодирлик талабига таъсир қилиш, капитални ишлаб чиқиш ва оптимал жойлаштириш имконини бериш зарурати туғилади.

Сиёсий иктисод классикларидан А.Смит ва айниқса, Д.Рикардо – солиқлардан фойдаланиш ғоясидан фаол иктисодий сиёсат курали сифатида фойдаланишга, умуман салбий ёндашганлар. Худди шу ғояни П. Леруа-Болье, А. Стурм ва бошқалар ҳам қўллаганлар. Бирок, А. Вагнер томонидан илгари сурилган ижтимоий-сиёсий ёндашувга кўра, солиқ сиёсати нафақат фискал, балки тартибга солувчи ижтимоий-сиёсий мақсадларни ҳам кўзда тутиши керак. “Солиқларга яқин келажакда, соф молиявий мақсад билан бир қаторда, — дейди А. Вагнер, — яна бир бошқа мақсад – халқ даромадлари ва мулкни тақсимлашда солиқлар ёрдамида тартибга солувчи аралашувни амалга ошириш ва шунинг асосида, эркин айирбошлаш шароитида юзга келадиган ўзгаришларни таъминлаш мақсади қўйилиши мумкин. Мен бу нуқтаи назарни нафақат турли зиддиятларга қарши туриб қўллайман, балки энди мазкур мақсадни алоҳида даромад ва мол-мулкни истеъмол қилинишида ҳам тартибга солувчи мазмундаги аралашув йўналишида кенгайтираман. Кўрсатилган ушбу мақсаднинг бундай белгиланишидан кенгайган ёки айтиш жоиз бўлса, солиқнинг соф молиявий мазмуни билан биргаликда, иккинчи ижтимоий-сиёсий моҳияти келиб чиқади”¹.

Иктисодий рағбатлар фискал вазибаларда ҳам мавжуд, чунки солиқ усули билан шаклланган бюджет ресурслари ноишлаб чиқариш соҳасини ривожлантиришга, фан талабини қондиришга, соғлиқни сақлаш ва маданиятга йўналтирилган. Бюджет ресурсларидан онгли тарзда мақсадли фойдаланиш жамият тараққиётини таъминлайди. Лекин ишлаб чиқаришни бундай рағбатлаш бевосита амалга оширилиши лозим бўлиб, фақат узоқ муддатдан кейин намоён

¹ Титов А.С. Понятие, сущность и основные направления развития налоговой политики // Финансовое право. – №5, 2005. С.21.

бўлади. Ишлаб чиқаришда фаолиятнинг барча соҳаларини ривожлантириш учун молиявий ресурслар шаклланади. Айнан шунинг учун ишлаб чиқариш солиқлар орқали рағбатлантиришнинг бош объекти бўлиши керак. Солиққа тортишда рағбатлантириш каби, санкцияларни қўллаш ҳам рағбатлантирувчи кучга эга, чунки услубларнинг ҳар бири муайян аралашишни объектив талаб қилувчи молиявий-хўжалик соҳасининг у ёки бу соҳаси ҳолатига реакция сифатида фойдаланилади.

Таъкидлаш жоизки, назарий жиҳатдан солиқлар орқали рағбатлантириш кенг қамровга эга бўлиши мумкин. Лекин амалда хўжалик юритувчи субъектлар доим ҳам солиққа оид рағбатларга эргашавермайди. Бу энг аввало, солиқ мотивацияси муаммолари билан боғлиқ. Бизнинг фикримизча, сабаблар ва стимуллари узвий боғлиқликда қараш керак, чунки субъектлар томонидан қабул қилинадиган қарорлар ички ва ташқи омилларнинг комплекс таъсири остида шаклланади. Сабаб ва рағбат ўртасида бутун бир воситали бўғинлар мавжуд – манфаатлар, ижтимоий истиқболлар, уларни амалга ошириш имкониятлари ва усуллари, стимуллари манфаатлар билан оптимал таққосланиши керак. Шундай қилиб, солиқ рағбатлантиришининг концептуал ҳолати асосида, тараққиётнинг иқтисодий шароитларидан келиб чиқиб, манфаатлар уйғунлиги ва мақбуллиги ётади.

Шу муносабат билан тобеликларни методологик шакллаништириш муҳим: манфаат – ҳулқ мотиви (манфаатга мос келадиган ёки мос келмайдиган) – стимул – қарор – натижа.

Ушбу мураккаб тизимда охириги бўғин, яъни натижа, жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, у манфаатга эришиш даражасини белгилайди. Гап шундаки, рағбат¹ ҳар доим ҳам етарли бўлавермайди. Ўзбекистон солиқ қонунчилигида ногиронлар меҳнатини рағбатлантириш мақсадида корхонада ишлайдиганларнинг умумий ҳажмида ишловчи ногиронларнинг улуши 3 фоизлик меъёрдан ошган ҳар бир фоизи учун ҳисобланган фойда солиғи бир фоизга камайтирилиши назарда

¹ Одатда, рағбатни ташқи омил сифатида, асоси эса ички омил сифатида кўриб чиқилади. Асос бу онгли мақсад бўлиб, у эҳтиёжни қондириш билан боғлиқдир. Шунга биноан, рағбатлантириш деганда, олдинга қўйилган мақсадларга эришиш учун белгиланган режимда ишлашга мажбур этадиган субъектларга таъсир қилувчи ташқи шароитлар тушунилади. Асослаш деганда, субъектларнинг ички ва ташқи эҳтиёжларини ўзлаштириш, уларнинг манфаатларини иноватга олиш ҳамда эҳтиёжларни қониқтириш ва мақсадга эришиш йўлидаги ҳаракатларни онгли равишда танлашга туртки бериш тушунилади.

тутилган. Корхоналар бу имтиёздан деярли фойдаланмайдилар, биринчи сабаби, ногиронлар меҳнатининг аҳамиятли даражада рағбатлантирилмаслиги бўлса, иккинчиси, имтиёз миқдорининг камлигидир.

Солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси солиқ солинадиган объект ўзгарганида, солиқ солинадиган база камайганда, солиқ ставкаси пасайганда ва бошқа ҳолларда, яъни мазкур тоифанинг тузилиши билан боғлиқ ҳолатларда намоён бўлади.

Имтиёзларнинг куйидаги турлари мавжуд: солиқ солинадиган объектнинг энг кам солиқ солиқ солинадиган миқдори; объектнинг маълум элементларига солиқнинг солинмаслиги; алоҳида шахсларни ёки тўловчилар гуруҳини солиқ тўлашдан озод этиш; солиқ ставкаларини камайтириш, жумладан, солиқларни ундиришни кейинги даврга қолдиришни назарда тутадиган солиқ кредитларини бериш ва бошқа турдаги солиқ имтиёзлари.

Мамлакатимизда ҳам солиқ имтиёзлари кенг қўламда қўлланилади ва бу қўлам йилдан-йилга ошиб бориш тенденциясига эга.

2.2-жадвал

Юридик шахслар томонидан қўлланилган солиқ имтиёзларининг таҳлили¹

Кўрсаткичлар	2002.	2003	2004	2005	2006
Юридик шахслар томонидан қўлланилган солиқ имтиёзларининг умумий тушумдаги улуши	12,2	13,6	15,4	17,2	21,8
Солиқ имтиёзларидан фойдаланаётган юридик шахсларнинг жами юридик шахслар сонига нисбатан улуши	11,5	13,1	17,3	18,6	22,6
Солиқ имтиёзларига эга бўлган юридик шахслар сони	30097	37242	54866	58666	92642

¹ С.Боймуротов. Солиқ имтиёзлари ва уларнинг солиқ тўловчилар молиявий вазиятига таъсири// Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. 24-6.

Маълумотларнинг кўрсатишича, корхоналарга нисбатан солиқ имтиёзларининг солиқ тушумларидаги улуши йилдан-йилга ошиб бормоқда, 2002 йилда бу кўрсаткич 12,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 21,8 фоизга етган, яъни таҳлил этилаётган даврда 9,6 фоизли бандга ошган, бу имтиёзларнинг 33,5 фоизи Солиқ кодекси билан берилган бўлса, 66,5 фоизи Президент Фармонлари, Қарорлари ва ҳукумат қарорларига асосан берилган. Хушди шунингдек, солиқ имтиёзига эга корхоналарнинг умумий корхоналар сонидagi улуши ҳам таҳлил этилаётган даврда ошиб борган, 2006 йилда барча корхоналарнинг 22,6 фоизи бундай имтиёзларга эга бўлган.

XX асрнинг бошида машҳур рус иқтисодчиси А. Соколов шундай ёзган: "Маълум шароитларда солиқлар, шунингдек, тадбиркорлик ташаббусини ҳам рағбатлантириши мумкин. Аслида, солиқ тўғридан-тўғри ёки бирор восита орқали тадбиркорга солинганда, унинг даромади камаяди, даромаднинг камайиши эса ишлаб чиқариш харажатларини қискартиришга ундаши табиийдир... Албатта, тўловчида ўзининг шароитини яхшилашга умиди бўлгандагина солиқ меҳнатни ва тадбиркорлик ташаббусини рағбатлантиради. Агар унда бундай умид сўнса, яъни солиқ солиниши натижасида тўловчи барча даромаддан ёки ортиб қолган маҳсулотининг барчасидан ажралиб қолиш ҳақи туғилса..., у ҳолда солиқ тўловчида ўз фаолиятини кенгайтириш ва даромадини кўпайтириш истаги йўқолади."¹

Мамлакатимиз ва чет давлатлар тажрибаси, солиқ ислоҳоти ва сиёсатининг асосий мақсади солиқларнинг рағбатлантирувчи ва фискал роли ўртасида энг мақбул нисбатни топишдан иборат эканлигини кўрсатади. Бундай ҳолатда, солиқ ислоҳоти солиқ тўловларининг адолатли тақсимланишини, оптимал солиқ ставкаларига ва солиқ солиш объектларига ўтишни таъминлайди. Бунда, солиқ тизими давлат учун ҳам, тўловчи учун ҳам харажатлар даражасининг камайишига кўмаклашиши лозим.

Шу муносабатда, хорижий мамлакатларда ҳўжалик субъектларининг фаоллигини рағбатлантириш қандей амалга оширилаётганини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу айниқса, даромаддан олинадиган солиқлар учун қатта аҳамиятга эга, чунки бизда кўпчилик солиқ имтиёзларини тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш усули эмас, балки солиқлардан қутилиш йўли, деб ҳисоблайди.

¹ Соколов А. А. Теория налогов М.: ООО «ЮрИнфР-Пресс», 2003. – с.233

Даромаддан солиқ ундириш тизими иқтисодий ривожланган мамлакатларда XX асрда шакллана бошлади ва Иккинчи жаҳон урушидан сўнг мукаммал кўринишга кирди. Даромад солиғи давлат бюджетига тақчиллик кузатилган даврда, аввало, уруш пайтида жорий этилган бўлиб, у айнан фискал масалаларни ҳал этишга қаратилган. Ҳама даврда даромадга солинадиган солиқ АҚШ федерал бюджетининг асосий манбаларидан бирига айланган. Жумладан, 1917 йилда, яъни ҳали АҚШ Биринчи жаҳон урушига расман кирмаган пайтда, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи ва фойдадан олинадиган солиқлар биргаликда мамлакат федерал бюджети солиқ даромадларининг 32 фоизини ташкил этган бўлса, урушга қатнашганидан сўнг бу кўрсаткич 1918 йилда 68 фоизгача ва 1919 йилда 56 фоизгача кўпайди.

Иккинчи жаҳон уруши давомида даромад солиғидан ташқари, устама фойда солиғи ҳам қўлланилган. Масалан, 1951-53 йиллардаги Корея уруши даврида АҚШ корпорациялари даромад солиғи ва устама даромад солиғи кўринишида ўз даромадларининг 82 фоизгача бўлган миқдорини бюджетга ўтказган.¹ Бундай ҳаддан зиёд оғир фискал сиёсат рағбатлантирувчи функцияга жуда салбий таъсир кўрсатдики, натижада, уруш тугагандан кейинги дастлабки тинчлик даврида умумий солиқ тушумларидаги фойда солиғининг улуши 10 фоизгача камайди.

АҚШ солиқ сиёсатининг ривожланишида «таклифлар иқтисодиёти» назарияси вакилларида М. Уэйденбаум, М. Бернс, Г. Стайн, А. Лафферларнинг тадқиқотлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Солиқ сиёсатининг таклиф иқтисодиётига хос ғояга мувофиқ, «маҳсулот ишлаб чиқарилишини кўпайтириш учун, ҳам ишлаб чиқариш омилларига бўлган компания талабини кўпайишга ҳам ушбу омиллarning банд бўлиш истагини ошишига олиб келадиган сиёсий чораларни амалга ошириш лозим. Шу мақсадда солиқларнинг барча турларини камайитириш керак. Аммо бундай қисқартиришлар кўпроқ солиқларнинг энг юқори ставкаларини камайитиришга қаратилган тақдирдагина самарали бўлади»².

Уларнинг фикрлари, аввал, кўпчилик Ғарб иқтисодчиларининг танқидига учради. Яъни улар, ишлаб чиқариш ва даромадларнинг ўсиши ва бунинг оқибатида солиқ базасининг кенгайиши натижасида

¹ Самуэлсон П. Экономикс. М.: 1964, Б. 207.

² Уоскин В. М. «Денежный мир» Милтона Фридмана. Москва. «Финансы и статистика» М.: 1989. С.40.

солиқ ставкаларининг қисқартилиши билан бюджет даромадларининг қисқаришини олдини олиш имконияти ҳақидаги таклифлар ҳаддан ташқари содда эканлигига ва қисқа муддатларда уларни амалга ошириш мумкин эмаслигига эътиборни қаратадилар. Шунинг учун «таклиф иқтисодиёти» назариячилари маслаҳатларига кўра, қабул қилинган чораларнинг бирдан-бир натижаси дастлабки даврда давлат бюджетининг тақчиллиги бўлади.

Самарали солиқ механизмининг яратилиши такрор ишлаб чиқариш таъминоти таянган бўлиши, такрор ишлаб чиқариш жараёнини рағбатлантирилишини, унинг мутаносиблигини ва бозор иқтисодиётига мос келишини таъминлаш шарт. Бу турли соҳалар ва фаолият турлари ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишига давлатнинг солиқлар билан таъсир кўрсатиши ва аввало, бозор талаби эҳтиёжларига мос келувчи оптимал иқтисодий тузилмани ташкил этилиши билан ифодаланиши лозим.

Тадқиқотнинг мазкур бобини яқунлаган ҳолда куйидаги хулосаларга келинди:

– давлат ва ҳўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий манфаатлари ўзаро боғлиқ бўлиб, бироқ ҳар доим ҳам мос келавермайди. Давлат жамият манфаатларини таъминлашга қаратилган ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга ошириш учун етарли даражада пул маблағларига эга бўлиши керак, бу ўз навбатида, мамлакатнинг ривожланиш даражаси юқори бўлмаган, даромадлар кам бўлган шароитда солиққа тортишнинг юқори даражасини келтириб чиқаради. Тадбиркор, аксинча, фойдани камайтирувчи солиқ харажатларини камайтиришдан манфаатдор бўлади. Такрор яратилган кийматнинг солиқлар воситасида давлат бюджетига ундириладиган қисми ва корхона тасарруфида қоладиган қисми ўртасидаги оптимал нисбатнинг мувофиқлаштирилмаслиги давлат ижтимоий-иқтисодий дастурларининг тўлиқ амалга оширилмаслигига ёки тадбиркорнинг иқтисодий рағбатларини камайтишига, бу эса, ўз навбатида, иқтисодий фаолликнинг пасайишига олиб келиши мумкин. Давлат иқтисодиётни солиқлар воситасида тартибга солишда солиқ юкининг оптимал чегарасини белгилаш орқали бу масалани ижобий ҳал қилиши мумкин;

– республикамызда корхоналарнинг иқтисодий фаоллигига қайси омишлар таъсир кўрсатиши хусусида ўтказилган сўроғнома натижасида корхоналарнинг 38,6 фоизи солиққа тортишни улар иқтисодий фаоллигига таъсир этувчи муҳим омил, деб ҳисоблашган,

кейинги ўринда 26,8 фоизли кўрсаткич билан буюртмачиларнинг тўлов қобилияти омили турибди. Энг паст омил сифатида эса банк кредити фоизларининг юқорилиги омили (1,5 фоиз) эътироф этилган. Ушбу сўровнома натижаларидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин: давлат солиқлардан корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини бошқаришда муҳим дастак сифатида фойдаланиши зарур, чунки бу иқтисодиётни ривожлантиришдек, муҳим вазифани амалга оширишда ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Демак, солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий мақсади, энг аввало, корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишга қаратилган солиқ ислохотларини олиб бориш билан белгиланиши керак, чунки бу ислохотлар иқтисодий ўсиш жараёнларини тезлаштиришга замин яратувчи бўлиб ҳисобланади;

– ўз навбатида, солиқ тизимини ислох қилишдаги ўзгаришларга мос равишда бошқа соҳаларда ҳам ислохотларни олиб бориш ёки мазкур соҳалардаги ишларнинг ҳолатига қараб, солиқларнинг таъсир даражаларини кучайтириш керак бўлади. Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, солиқ юки корхоналар фаолиятига тескари мутаносибликда бўлади, яъни солиқ юкининг ошиши иқтисодий фаолликка салбий таъсир этади. Бунда солиқ юкини ташкил этувчи солиқларнинг таркиби ҳам муҳим рол ўйнайди, бевосита (тўғри) солиқларнинг иқтисодий фаолликка таъсири чуқурроқ бўлади. Солиқ юки даражасининг юқорилиги корхоналарда бир неча салбий оқибатлари ёки асоратлари билан характерланади. Бундай оқибатларга солиқ боқимандалигининг ошиши, хуфёна иқтисодиёт қамровларининг кенгайиши, корхоналарнинг давлат олдидаги ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслиги, яъни кредиторлик қарздорликларининг ошиши кабиларни келтириш мумкин. Демак, бундай шароитда солиқ юкининг юқорилиги натижасида бюджетга тушумлар камайганда давлат учун энг мақбул стратегия бу солиқларни камайтириш, корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини ўстиришга имкон берувчи солиққа тортиш тамойилларига амал қилишдир;

– иқтисодиёти ривожланган ва даромадлилик даражаси юқори бўлган мамлакатларда бевосита солиқлар салмоғи юқори бўлса, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида бўлган мамлакатларда давлат учун зарур маблағларни билвосита солиқлар орқали жамғариш осон. Қолаверса, ўтиш шароитида билвосита солиқлар – бюджет даромадининг барқарорлик гарови бўлиб, уларни бюджетга осон ва

арзон ундириш мумкин;

– хорижий мамлакатларнинг солиқ солиш тажрибаларини ўрганиш натижаси шуни кўрсатадики, ривожланган мамлакатларда амалга оширилган солиқ ислохотлари, асосан солиқ юкини камайтириб боришга, бевосита ва билвосита солиққа тортишни оптимал даражада ташкил этишга қаратилган. Ушбу ислохотлар туфайли бу мамлакатларда иқтисодиёт ривожланиб, даромадлар ўсиб борган. Натижада, бевосита ва билвосита солиқлар нисбати ҳам оптималлашган. Тадқиқотлар Япониянинг бу борадаги тажрибалари эътиборли эканлигини кўрсатади. Япониядаги ҳозирги солиқ тизими иккинчи жаҳон урушидан кейин амалга оширилган солиқ ислохотлари натижасидир. Япония давлати урушдан кейинги инкироздан чиқиш учун солиқ қонунчилигида ислохотлар олиб бориш йўлини танлаб, бунда бевосита ва билвосита солиқлар нисбатини оптималлаштириб бориш вазифасини асосий мақсад қилиб қўйган. Япония солиқ ислохотлари давомида корхоналарни билвосита солиқлардан кўра, даромадларни аниқ ва ихчам бўлган бевосита солиққа тортиш йўлидан борган. Мазкур солиқ ислохотлари натижасида Япония давлати қисқа муддатларда инкироздан чиқиб, экспорт салоҳиятига эга бўлди;

– самарали солиқ механизмнинг яратилиши такрор ишлаб чиқариш тамойилига таянган бўлиши, такрор ишлаб чиқариш жараёнини рағбатлантирилишини, унинг мутаносиблигини ва бозор иқтисодиётига мос келишини таъминлаши шарт. Бу турли соҳалар ва фаолият турлари ўртасида капиталнинг қайта тақсимланишига давлатнинг солиқлар билан таъсир кўрсатиши ва аввало, бозор талаби эҳтиёжларига мос келувчи оптимал иқтисодий тузилманинг ташкил этилиши билан ифодаланиши лозим.

III БОБ

СОЛИҚҚА ТОРТИШ ТИЗИМИДА КОРХОНАЛАР ТЎЛАЙДИГАН СОЛИҚЛАРНИНГ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

3.1. Корхоналар тўлайдиган солиқларнинг моҳияти ва зарурияти

Солиқлар ҳар қандай давлатнинг қарор топиши ва амал қилишининг объектив зарурияти бўлиб ҳисобланади. Ушбу объектив зарурият унинг моҳиятини белгилаб беради. Солиқларни таърифлашдаги фикрларда дунё, жумладан, мамлакатимиз олимларида ҳам умумийлик ва хусусийлик мавжуддир. Демак, солиқлар давлатнинг мавжуд бўлиши учун зарурият бўлиб, давлат ва маҳаллий ҳокимият тузилмаларни молиявий таъминлаш, шунингдек давлат зиммасига олган вазифаларни бажариш мақсадида белгиланган ставкаларда мажбурий тарзда ундириладиган ҳамда уни тўловчиларга якка тартибдаги эквивалент ҳуқуқни бермайдиган тўловлар ҳисобланади.

Солиқларнинг иқтисодий моҳиятини тўлиқроқ тушуниш учун адабиётларда келтирилган қуйидаги тавсифларни кўриб ўтамиз:

1. Солиқ тўловчи пулнинг у ёки бу суммасини давлатга тўлар экан, бунинг эвазига бевосита бирон-бир товар ёхуд хизмат олмайди. Алоҳида солиқ тўловчи томонидан тўланган солиқ миқдори билан у истеъмоладиган ижтимоий неъматлар ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд бўлмайди. Худди мана шу хусусиятига кўра солиқ нархдан (товар ёки хизматларни ихтиёрий истеъмоладиганлиги учун тўланадиган ҳақ сифатида), рухсатнома (лицензия)лар ва воситачилик йиғимларидан фарқ қилади, чунки булар мажбурий ёки ихтиёрий тўловлар ҳисобланса-да, бироқ доим ҳукумат томонидан кўрсатилган хизматдан муайян фойда (наф) кўрилиши билан боғлиқдир.

Давлатга тўланадиган солиқлар билан унинг эвазига олинадиган иқтисодий ва ижтимоий неъматлар ўртасида бевосита, ҳар бир кишининг кўзи илғайдиган боғлиқликнинг йўқлиги сабабли солиқ тўловчилар солиққа тортишни юк сифатида баҳолайдилар, ваҳоланки, улар солиқлар ҳисобидан амалга ошириладиган давлат харажатларининг йўналишини маъқуллашлари ҳам мумкин.

Алоҳида олинган солиқ тўловчи, одатда, жамият ва ўзи кўрган фойдаси ёки манфаатини тўлаган солиқлари билан солиштириб ўтирмайди. Бу шунга олиб келадики, оқибатда фуқароларнинг бир қисми солиқлар тўлашдан бўйин товлашга, ўз даромадларини яширишга уринади. Давлат ўз фуқароларидан йиғиб олган солиқларни самарали ва ошкора тарзда ишлатса ҳамда фуқароларнинг аксарият қисми давлатнинг иқтисодий-ижтимоий ва бошқа дастурларини ўз маблағлари ҳисобидан пул билан таъминлашга рози бўлгандагина юксак солиқ ахлоқи тамойиллари юзага келади.

2. Солиқлар мажбурий тўловлар ҳисобланади. Солиқларнинг тўла ва ўз вақтида тўланиши учун жавобгарлик солиқ тўловчилар зиммасига юкланган бўлса-да, улар ихтиёрий эмас, мажбурий равишда тўлайдилар, давлат солиқ тўлашдан бўйин товланганларни қаттиқ жазолайди.

3. Давлат фойдасига солиқ тўлаш орқали даромаднинг аввалдан белгилаб қўйилган, энг муҳими, қонуний тартибда кўзда тутилган қисми ундириб олинади.

Кўпгина давлатларнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ҳам қонунларида солиқларни белгилаш ва уларнинг ҳажмларини аниқлашга фақат Олий қонун чиқарувчи ҳокимият ёки унинг томонидан ваколат берилган органлар ҳақлидирлар, деб мустаҳкамлаб қўйилган. Ўзининг хоҳиш-истагига қараб янги солиқлар белгилаш ёки уларнинг ҳажмларини аниқлашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Тўловларнинг қонуний, очиқ-ойдин хусусиятга эга бўлиши солиқларнинг бош тавсифи ҳисобланади.¹

Мамлакатимизда чоп этилган илмий адабиётларда, шунингдек иқтисодий соҳада олиб борилган тадқиқот ишларида солиқ тушунчаси ҳақида фикр билдирилганда даставвал Ғарб ва америкалик иқтисодчиларга мурожаат қилинади. Шу ўринда республикаимизнинг таниқли олими профессор О.О.Олимжоновнинг куйидаги илмий мулоҳазаларини келтирамиз: “Жаҳонда илк давлатлар ва уларнинг турли-туман харажатларини қоплаш мақсадида солиқлардек ўта муҳим восита ўйлаб топилиши билан, яъни қадим-қадимдан солиқларнинг тўловчилари уларнинг миқдори маълум бир меъёрда бўлиши учун курашиб келган. Ва шуни фахр билан айтиш мумкинки, бизнинг аجدодларимиз бу муаммони ижобий ҳал бўлиши учун жуда катта ҳисса қўшишган”лигини алоҳида ҳурмат билан тилга олади.

¹ Ш.Қ.Гатауллин. Солиқлар ва солиқсиз тортиш.-Т.:ДСҚ, 1996.-15-6

Солиқ тўғрисидаги илмлар Ғарбда ҳали тараққий этиб улгурмаган замонларда “Буюк аждодимиз Аҳмад Ал-Фарғоний Мисрда Нил дарёси суви ҳажмининг ўзгаришига қараб, сувни барча дехқонлар ўртасида бир хил тақсимлаш, сув билан таъминлаш даражасининг ҳосилга таъсири ва шулар асосида солиқ миқдорини адолатли ўрнатиш ғоясини олдиндан сурган ва ҳаётга жорий этган. Бу инсоният тарихида солиққа тортиш принципларини ишлаб чиқишга бўлган илк жиддий уринишлардан бири”¹ бўлганлигини фахр ила тилга олишимиз керак.

Корхоналар тўлайдиган солиқларнинг объектив зарурлиги – давлатнинг бажарадиган қатор функцияларини маблағ билан таъминлаш зарурлигидан келиб чиқади. Давлатнинг бажарадиган функциялари кўп бўлиб, бозор иқтисодиёти ривожлана бориши билан баъзи функциялар йўқола борса, баъзилари пайдо бўлади. Масалан, маъмурий-буйруқбозлик даврида халқ хўжалигини ривожлантириш функцияси – у корхоналарни, соҳаларни бутунлай бюджет маблағи билан молиялаштириш эди. Турли мулк шаклидаги хўжаликларнинг пайдо бўлиши ҳозирги шароитда улар фаолиятига давлатнинг аралашувини ёқтирмайди. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик ўзи эркин фаолият кўрсатади ва бутун фаолиятига ўзи жавоб беради. Давлатнинг аралашуви қонун билан, яъни солиқ орқали амалга оширилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг янги функциялари пайдо бўлади. Буларга кам таъминланганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш ва бозор инфратузилмасини (саноатда, қишлоқ хўжалигида, молия-кредит тизимида) ташкил қилиш киради. Бу ишларни амалга ошириш учун ҳам молиявий ресурслар керак. Шу ерда, кучли ижтимоий сиёсат тамойилини амалга ошириш учун давлат нафақахўрлар, талабалар, кўп болали оналар ва бошқаларни кўпроқ маблағ билан таъминлаш зарур эканлигини англаб, баъзи ҳолларда товар баҳоларининг кўпроқ ошган қисмини давлат ҳисобидан қоплашга маблағ сарфлайди. Булардан ташқари, Ўзбекистон ўзининг мустақил мудофаа қудратига эга бўлиб, уни зарур бўлган ўқ-дори, ҳарбий техника билан таъминлаши учун ҳам кўп маблағ сарфлашга тўғри келади. Қолаверса, давлат фуқаролар хавфсизлигини сақлаш, тартиб-интизом ўрнатиш, мамлакатни

¹ Олимжонов О.О. Солиқ назариясини яратишда аждодларимиз хизматини тиклайлик // Иқтисодий тараққиётга эришишда солиқ сиёсатини янада такомиллаштириш йўллари: Республика илмий-амалий конференция материаллари. —Т.: ТМИ, 2006. Б.14.

бошқариш функцияларини бажариш учун ҳам маблағ сарфлашга мажбур. Буларнинг ҳаммаси давлат бюджети маблағларининг катта қисмини ташкил қилувчи корхоналар тўлайдиган солиқларнинг объектив зарурлигини тақозо қилади.

Лекин бу ҳолатда корхоналар тўлайдиган солиқларнинг зарурлигини тушунтириш бир томонлама бўлиб қолади. Савол туғилади: солиқлар бозор иқтисодиётига мос келадими? Ана шундай мос келишини аниқлаш учун бозор иқтисодиётида, эквивалент муносабат бўладиган ҳамма нарса учун унинг қийматида яраша мос келадиган пул тўлаш муносабати бўлиши керак.

Бозор иқтисодиётида ҳамма нарса сотилади. Ҳеч нарса бепул берилмайди. Шундай экан, давлат жуда катта харажат талаб қиладиган хизматлари ҳам сотиши керак. Лекин гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг кўрсатган хизматлари ҳақи (харажатлари) жуда катта бўлганлигидан бозор уни “қабул қилмайди”, яъни бозорда уни сотиб олувчилар йўқ бўлади, тўғрироғи, бирор сотиб олувчининг маблағи харажатларни алоҳида ўзи тўлашга етмайди. Лекин ҳақиқатни тан олиш керакки, барча хўжалик субъектлари ва фуқаролар давлат хизматларидан фойдаланади. У хизматлар “ижтимоий товарлар” тушунчасига кириб, ижтимоий истеъмолга сарфланади. Шуниси қизиқки, бирор хўжалик давлат хизматларини бажара олмайди. Масалан, бирор-бир хўжалик ҳеч қачон менга мудофаа хизматлари ёки молиявий ёрдам керак эмас, демайди. Демак, “ижтимоий товарлар”ни, яъни давлатнинг хизматларини ўзлаштирар экан, унинг ҳақини тўлаш керак. Шундай ҳолда, алоҳида истеъмолчилар бу ҳақни ихтиёрий равишда тўлагиси келмайди. Шунда давлат Олий Мажлисга мурожаат қилиб, тўловни мажбурий қилиб беришини сўрайди¹.

Солиқларнинг корхоналар томонидан тўланиши ва умуман олганда, ундирилиши объектив зарурат бўлибгина қолмасдан, балки ундирилган солиқларнинг сарфланиши кўпроқ аҳамиятга эга. Агар ундирилган солиқлар амалда самарали сарф этилса, у иқтисодиётни ривожлантиришга туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин. Корхоналар томонидан тўланадиган солиқларнинг заруриятини кўрсатиб берувчи асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб бюджетнинг харажат қисми ҳисобланади, бунда тушган солиқларнинг қайси мақсадларда фойдаланилишини кузатадиган бўлсак, уларнинг объектив зарурият

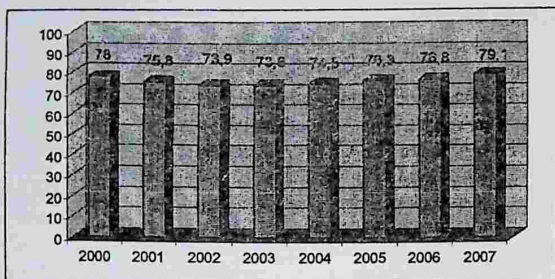
¹ Қ.Яҳёев. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. —Т.: Мехнат. 2000 й. 43-6.

**2000-2007 йилларда ялпи ички маҳсулотга нисбатан бюджет
харажатлари таркиби (%да)¹**

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Жами харажатлар	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ижтимоий соҳага	35,2	37,8	37,6	37,8	39,7	42,2	45,1	46,0
Аҳолини ижтимоий ҳимоялашга	7,8	7,8	7,7	8,5	7,9	8,0	7,2	8,1
Иқтисодиётга қилинган харажатлар	10,1	8,5	8,8	12,2	13,5	13,3	12,3	12,2
Марказлаштирил- ган инвестиция- ларга қилинган харажатлар	20,3	18,5	18,0	13,4	11,8	10,7	9,8	8,6
Давлат ва суд идораларини сақлаш харажат- ларига	2,0	2,2	1,9	2,0	2,6	2,2	2,7	2,2
Бошқа харажатлар	24,6	25,2	26,0	26,1	24,5	23,6	22,9	22,9
Давлат бюджети дефицити ёки профицити	-1,0	-1,0	-0,8	-0,4	-0,4	0,1	0,5	1,1

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, давлат бюджети маблағлари, асосан ижтимоий соҳани ривожлантириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва иқтисодиётни инвестициялашга сарфланади. Бу кўрсаткич, биринчи навбатда, мамлакатимизни ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётга асосланганлигини кўрсатиб беради. Шунинг учун ҳам ушбу даврда бюджет харажатлари тузилмасида яққол сезиларли туб ўзгаришлар бўлган эмас, лекин иқтисодий соҳаларга қилинадиган харажатлар билан бошқа харажатлар улушининг ошиши, асосан ижтимоий маданий тадбирлар ва марказлаштирилган инвестицияларга қилинадиган харажатларнинг камайиши ҳисобига юз берган. Шу ўринда, савол туғилади: бюджет даромадларининг қанча қисмини корхоналар томонидан тўланаётган солиқлар ташкил этади ёки бошқача қилиб айтганда, бюджет даромадларидаги аҳамияти қанақа, бу кўрсаткичнинг катта ёхуд кичиклиги корхоналар тўлайдиган солиқларнинг заруриятини белгилайди.

¹ Молия вазирлиги www.mf.uz интернет сайти маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоби.

3.1-расм. Юридик шахслар томонидан тўланган солиқларнинг жами солиқ тушумларидаги салмоғи (фоизда)¹.

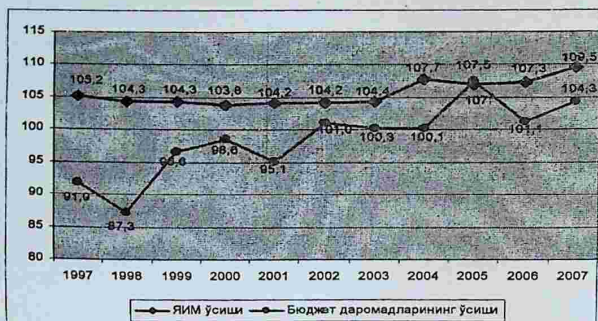
Демак, солиқ тушумларида корхоналар томонидан тўланган солиқлар салмоқли ўринни эгаллайди ва 2000 йилда бу кўрсаткич 78 фоизни ташкил этган бўлса, 2007 йилда 79,1 фоизга тенг бўлган. Бундай солиқ тушумларидаги корхоналар томонидан тўланган солиқлар улушининг 2000–2003 йиллар давомида пасайишининг асосий сабаблари жисмоний шахсларнинг даромад солиғидан тушумларнинг ортиши ва шу билан бирга, таҳлил этилаётган даврда корхоналар томонидан тўланадиган фойда солиғи, ставкасининг кескин пасайтирилиши натижасидир. 2004 йилдан бошлаб корхоналар томонидан тўланадиган солиқларнинг жами солиқ тушумларидаги улушининг ошиб бориши, бир томондан жисмоний шахслар даромад солиғи улушининг пасайиши билан, иккинчи томондан, ер ости бойликларидан олинадиган солиқ ставкалари ва унга мос равишда ушбу солиқ тушумларининг ошиши билан характерланади. Умуман олганда, корхоналар томонидан тўланадиган солиқлар бюджет даромадларини таъминлашнинг асосий манбаси ҳисобланганлигидан давлат томонидан бажариладиган вазифаларни амалга оширишда катта аҳамиятга эга, давлат сиёсатининг тўлақонли амалга оширилишида зарурий омил бўлиб ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби. Бу ерда Давлат солиқ қўмитаси томонидан ҳисобга олинган солиқ тушумлари бўйича ҳисоб-китоб амалга оширилган.

3.2. Солиққа тортиш тизимида корхоналар тўлайдиган солиқларнинг таркибий ривожланиш тенденциялари

Мамлакатимизда мустақилликдан сўнг корхоналарни солиққа тортиш тизимида ҳам ҳуқуқий, ҳам иқтисодий жиҳатдан асос солинди. Тўғри, унга қадар ҳам корхоналардан олинадиган солиқлар мавжуд бўлган, лекин корхоналар, асосан давлатга қарашли бўлганлиги туфайли, солиқларнинг иқтисодий таъсиридан деярли фойдаланилган эмас. Мустақилликдан кейинги даврда республика-мизда солиққа тортиш тизимини ривожланишда корхоналар томонидан тўланадиган солиқларнинг ривожланиш босқичлари алоҳида ўрин эгаллайди, солиқ тушумларида асосий салмоқни ушбу солиқлар ташкил этганлиги туфайли, давлат иқтисодиётни тартибга солишда дастак сифатида корхоналардан олинадиган солиқлардан кенг фойдаланиб келмоқда. Ўтган давр ичида мамлакатимизда иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларидан келиш чиқиб, солиқ сиёсатида унга мос ўзгаришлар юз берган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, сўнгги йилларда солиқ сиёсатида кўпроқ кичик тадбиркорлик субъектларини рағбатлантириш ва корхоналарнинг инвестицион фаолиятини ривожлантиришга кўпроқ эътибор берилмоқда. Бу, албатта, ўзининг самарасини бермоқда, яъни кичик тадбиркорлик субъектларининг мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улуши кескин ошишига, корхоналар ихтиёрида қоладиган фойданинг ўсишига эришилди, бу корхонанинг инвестицияга йўналтирадиган маблағларини кўпайтирди. Масалан, 2006 йилда 2005 йилга нисбатан асосий капиталга қилинган инвестициялар миқдорининг ўсиши 109,3 фоизни ташкил этди¹. Охириги 10 йиллик даврга назар соладиган бўлсак, республика-мизда ялпи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) реал ўсишига эришилганлигини, 2002 йилдан бошлаб солиқ тушумларида ҳам реал ўсиш суръатлари таъминланганлигини кўришимиз мумкин.

¹ Ўзбекистан в цифрах 2006. Статистический сборник. Госкомстат, —Т.:2007.

3.2-расм. Ўзбекистонда Ялпи ички маҳсулот ва бюджет даромадлари ўсиш суръатларининг қиёсий таҳлили¹.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, мамлакатимизда таҳлил этилаётган даврда ЯИМ ўсиш суръатларига эга бўлиб, 2004, 2005 ва 2006 йилларда ўсиш суръати 7 фоиздан ошиқ бўлган, 2007 йилда мустақиллик давридаги энг юқори ўсиш суръатига эришилиб, 9,5 фоизга етган. Бюджет даромадларида 2002 йилдан бошлаб ўсиш тенденцияси кузатилган, бу солиқ ислохотлари ўз самарасини бера бошлаганлигидан далолат беради; солиқ юки бу йилларда тушишига қарамадан, солиқ базаси кенгайиши ҳисобига бюджет даромадларининг реал ўсишига эришилган. Мустақилликдан кейинги даврда солиқ тизимида, жумладан, корхоналарни солиққа тортиш тизимида бўлган ислохотлар ва ўзгаришларни таҳлил этиб чиқиладиган бўлсак, корхоналардан олинadиган солиқларнинг мамлакатимизда ривожланишини қуйидаги тўрт босқичга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич (1992-1994 йиллар). Ўзбекистондаги сиёсий ва иқтисодий тартибнинг ўзгариб кетиши, унинг мустақилликни қўлга киритиши давлат қўлида катта миқдордаги молиявий маблағ тўпланишини тақозо қилди. 1992 йилда биринчи марта давлат бюджетини четдан дотация ва субвенция олинмасдан тузиш зарур бўлди. Шундан келиб чиқиб, бошланғич босқичда солиқ тизими

¹ “Ўзбекистон иқтисодиёти” 2006 йил. —Т.:2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ ва Ўзбекистон Республикасининг 2001-2006 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблар.

ижтимоий-иқтисодий йўналишга эга бўлган бюджет даромад ва харажатларининг тенглигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган муаммоларини ҳал қилишга қаратилган эди. Уни республикада ишлаб чиқариш ҳажми тушиб кетган бир шароитда, юқори инфляция пайтида ва давлат молия соҳасидаги ўта оғир бир вазиятда амалга оширишга тўғри келди.

Пайдо бўлган бу вазият, эгри солиқларга асосланган солиқ тизимининг фискал вазифасини бажариш зарурлигини тақозо этарди. Солиқ тизимини ишлаб чиқишда, унинг нисбий барқарорлигини таъминлашнинг яқин истикболда имкони йўқлиги ҳисобга олинади: амалдаги ҳақиқий сиёсий-иқтисодий муҳитга қараб унга янги-янги элементлар киритилиб борилади, уни ташкил қилувчи бошқа элементлари эса ўз тусини ўзгартириб боради.

Қўшилган қиймат солиғи. Ушбу даврда солиқ ислохотининг сезиларли муҳим натижаси бўлиб, оборот солиғи ва сотишдан солиқ ўрнига қўшилган қиймат солиғининг киритилиши ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи жорий қилинишининг асосий сабабларидан бўлиб, биринчи навбатда, унинг давлат бюджетига даромадлар тушумининг тенглигини таъминлаши бўлса, иккинчидан, бозор муносабатларини шакллантиришда катта аҳамиятга эга бўлган бюджетни тузишнинг барқарор ва кенг базаси ҳисобланади. Қўшилган қиймат солиғи унинг ўрнида илгари амалда бўлган оборот солиғи ва сотишдан олинadиган солиқлардан бир қанча афзаллиги билан фарқ қилади, яъни ишлаб чиқариш ёки реализациянинг ҳар бир босқичида олиниб, уни тўловчилар занжирини ташкил этади ва бу занжирда такрор яратилган қийматга мос равишда қўшилган қиймат солиғининг бюджетга тўланадиган қисми адолатли тақсимланади. Бунда турли иқтисодиёт секторларидаги вазиятни ўзгартирмасдан, солиқ ставкаларининг унча катта бўлмаган миқдорда оширилиши натижасида бюджетга солиқ тушуми ҳажми сезиларли даражада ошади. Бу эгри солиқ тури Ғарбий Европадаги хорижий давлатларда бозор иқтисодиёти шароитида синаб қўрилган, натижада у бюджет даромадларини шакллантиришнинг ишончли манбаи сифатида ўзининг қулай ва самарали эканлигини исботлаган.

Қўшилган қийматга солиқнинг илмий асосланган миқдордан юқори даражада, яъни 30% ставкада жорий қилинди¹, шунингдек, солиққа тортиш соҳасини ва доирасини аввалги амалдаги солиқларга

¹ Гатаулин Ш.Қ. Солиқлар ва солиққа тортиш. Т.: Давлат солиқ қўмитаси, 1996. – 129-бет.

нисбатан сезиларли даражада кенгайтирди. Агар илгари оборот солиғи билан саноат товарларининг 46,5%, халқ истеъмол моллари ва озиқ-овқат товарларининг 28,4% солиққа тортилган бўлса, қўшилган қийматга солиқ эса ҳамма хизмат ва товарларни ўз ичига олади. 1992 йилда қўшилган қиймат солиқларидан тушум давлат бюджети даромадининг 27% ни ташкил қилди.

Даромадга солиқ. Инфляция даражасининг юқорилиги ва нархларнинг эркинлаштирилиши шароитида фойда солиғидан самарали фойдаланиш имконияти йўқ эди. Бундай ҳолларда даромаднинг катта қисми иш ҳақи фондини шакллантиришга кетар эди, солиққа тортиш базаси эса мустаҳкам ва талабга жавоб берадиган даражада бўлмас эди. Шу сабабли, бошланғич босқичда бюджетга зарур маблағларни йиғишнинг ишончли қуроли бўлган даромадга солиқ жорий қилинди.

Солиқ сиёсатидаги бундай фискал ёндашув даромадга солиқ ставкаларини нисбатан юқори белгилаш орқали амалга оширилди. Даромадга солиқ ставкаси тармоқлар бўйича фаолият турига қараб 15%дан 45 %гача белгиланди. Бошланғич даврда белгиланган юқори ставка бюджет даромадларига юқори тушумни таъминлади. Лекин бундай юқори солиқ юки корхоналарга ўз маблағларини ўз ишлаб чиқаришини ривожлантиришга, техник қайта таъминлашга, ўз айланма маблағларини тўлдиришга йўналтириш имкониятини чегаралар эди. Имтиёзли кредит олиш имкониятини чегаралайдиган қаттиқ молия-кредит сиёсати натижасида хўжалик алоқаларининг бузилишига ва ўзаро қарздорликни тўлашда инкирозга олиб келди ва охир-оқибатда ишлаб чиқариш даражасининг пасайиб кетишига сабаб бўлди.

Амалдаги даромадларни солиққа тортишнинг юқори ставкаси кенг имтиёзлар бериш билан боғлаб олиб борилди. Қўшимча имтиёз ва енгилликлар сонининг кўп бўлиши ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун муҳим рол ўйнамас эди. Тажриба бу имтиёзларнинг самараси жуда паст даражада эканлигини кўрсатди, ундан фойдаланиш эса солиқ тизими тартибларини бузди ва солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларининг кўпайишини вужудга келтирди.

Мулкий солиқлар. 1992 йилда юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланадиган мол-мулк солиғи ва бошқа бир қатор солиқлар жорий қилинди.

Ресурс тўловлари. 1993 йилда бюджет тақчиллигини камайтириш ва даромад қисмини мустаҳкамлаш вазифасидан келиб чиқиб, солиқ тизимида бир қатор, яъни ресурс тўловлари ва сув учун тўлов жорий қилинди, республикадан четга олиб чиқиб кетиладиган маҳсулотлардан корхоналар оладиган даромадларига солиқ ставкалари оширилди. 1993 йилда давлат бюджети даромадларининг энг катта қисми, 32 та асосий солиқ ва тўловлар турлари ичидан 8 тасининг улушига тўғри келди. Бюджет даромадининг анча катта қисми қўшилган қиймат солиғи ҳисобидан тушди, яъни 26,0 фоизни, корхоналар даромадидан солиқлар эса – 20,8 фоизни ташкил қилди.

Моддий бойликларга ва амортизацияга солиқ. Корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятида салбий кўринишга эга бўлган нохуш омиллардан бири янги солиқ тўлови – 30% ли амортизация ажратмаси ва 6% ли моддий харажатлардан тўлов ҳисобланади. Республиканинг саноат корхоналари кўлида асосий фондлар тўпланган ва саноат корхоналарининг маҳсулотлари таннархининг анча қисмини моддий харажатлар ташкил қилади, шунинг учун саноат корхоналарига бу солиқ тўловлари сезиларли таъсир қилди. Асосан, мол-мулки қиймати ва асосий фондлари миқдори юқори бўлган “Машинақурилиш” корхоналари фаолиятига бу солиқ тўловларининг жорий қилиниши юқори даражада салбий таъсирини кўрсатди. Натижада, бюджетга солиқ тушумлари улуши ЯИМга нисбатан 1992 йилдаги 26,5% ўрнига 1993 йилда 30,6% га ўсди¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, 1993 йилда бюджет тақчиллигини 3,1% гача камайтириш мақсадида, ислохотлар, асосан солиққа тортиш тизимининг фискал функцияси бўйича олиб борилди, натижада, солиқларнинг асосий функцияларидан бири бўлган раббатлантириш функцияси деярли самара бермай қолди.

Амалдаги солиқ тизимини такомиллаштириш зарурлигидан келиб чиқиб, 1994 йил бошида мавжуд тартибларга давлат томонидан бир нечта ўзгаришлар киритилди:

- қўшилган қийматга солиқ ставкаси 20% гача пасайтирилди²;
- моддий харажатларга нисбатан 6% ли тўлов бекор қилинди;
- мол-мулк солиғи бўйича солиққа тортиш объекти қисқартирилди – солиқ асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматидан

¹ Ўз.Респ.МВ нинг 1993 йил давлат бюджети даромадлари бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботи.

² Гатаулин Ш.Қ. Солиқлар ва солиққа тортиш. Т.: Давлат солиқ қўмитаси, 1996. – 129-бет.

олинадиган бўлди;

– қишлоқ хўжалик корхоналари учун даромад солиғи жорий қилинди;

– акциз солиғини ҳисоблаш методикаси ва ставкаси қайта кўриб чиқилди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида солиқ ставкалари узоқ муддатга белгиланиши мумкин эмас, чунки улар бюджет харажатларининг миқдоридан, бюджет тақчиллигининг режалаштирилишидан, аҳоли даромадлари миқдоридан ташкил топадиган ҳақиқий иқтисодий вазиятга боғлиқ бўлади. Бу бюджетнинг даромад қисмини шакллантирувчи асосий солиқлар - ҚҚС, даромад солиғи ва акциз солиғи ставкаларини ўзгартиришга имконият берди.

Валюта тушумига солиқ. 1993 йил май ойида жорий қилинган чет эл валютасида даромад олувчи корхоналарнинг чет эл валютасида олган тушумдан олинадиган солиқ республика корхоналари ташқи иқтисодий фаолиятини кенгайтириш ва чет эл инвестициясини жалб қилиш учун қулай муҳитни вужудга келтиришда салбий рол ўйнади ва товар экспорт қилувчиларни жуда қийин молиявий аҳволга солиб қўйди.

1994 йилда бу солиқ ставкаси 15% га туширилди, корхона солиқ тўлаши билан бир қаторда, Марказий банкка валюта тушумидан 15% мажбурий сотувни амалга ошириши керак бўлди.

1994 йилда амалга оширилган солиққа тортиш тизимидаги ўзгариш кўзланган мақсадларга олиб келмади. Солиқ тизимининг фискал йўналиши сақланиб қолинди, давлат бюджети тақчиллиги 4,1% ни ташкил қилди¹. Ушбу йилларда маҳсулот таннархи ва нархининг ошиб кетиши, ўзаро бир-бирига боғлиқ корхоналар ўртасида пайдо бўлган занжирнинг инфляцияга таъсир қилиши, тўғри ва эгри солиқлар ставкаларининг юқори белгиланиши ёки янги солиқ турларининг жорий қилиниши бюджет тенглигини қўллаб-қувватлаш йўналишида олиб борилган солиқ сиёсатининг оқибати ҳисобланади. Бу ўз навбатида, молиявий вазиятнинг барқарорлигига имконият бермай қўйди, ватанимиз товар ишлаб чиқарувчилари молиявий ҳолатининг ёмонлашувига олиб келди, тўловлар вақтида амалга ошмаслиги кризисини кучайтирди.

Солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи натижалари қуйидагиларда ўз аксини топади:

¹ Ўз.Респ.МВ нинг 1994 йил давлат бюджети бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботи.

– биринчидан, юқори солиқ ставкаси белгилаш билан солиқ тизимида фискаль ёндашиш амалга оширилди;

– иккинчидан, солиқ тизими ўзининг энг муҳим асосий вазифаси бўлган товар ишлаб чиқарувчиларни ва ишлаб чиқаришни рағбатлантирувчилик функциясини бажармади. Тажриба шуни кўрсатадики, солиқ сифатида корхоналарнинг 30% даромадини бюджетга олиб қўйиш, инвестицияларини ва жамғармаларини қисқартишга олиб келади. Агар ҳамма солиқлар корхона даромадининг 40–50% ни ташкил қилса, бунда инвестицион фаолиятни музлатиб қўйишга олиб келади;

– учинчидан солиқ тўловчилар категориялари ва солиққа тортиш шакллари ўртасидаги солиқ юкининг тенг тақсимланмаслиги. Асосий солиқ юки корхоналар даромадига тушди, табиий хом ашё ресурсларини ва жисмоний шахслар мулкани ва даромадини солиққа тортиш жуда паст даражада эди, бу солиқларнинг тўлиқ ҳажми бюджет даромадларида аҳамиятсиз улушга эга эди;

– тўртинчидан, солиқ тизимининг тақсимловчи функцияси етарли даражада ишламади. Ҳар хил солиқ турларининг маҳаллий ва республика бюджети ўртасида бўлинишининг қулай схемаси ишлаб чиқилмаган эди, бюджетнинг турларига қараб солиқлар бириктириб қўйилмаган эди. Бу шунга олиб келдики, жами солиқ тушумларининг сезиларли қисми республика бюджети орқали тақсимланиб борилди. Молия тизимини ёппасига қийинлаштирувчи қарама-қарши молиявий оқимлар вужудга келди;

– бешинчидан, ўзининг фискаль функциясини 1-босқичда яхши бажарган юридик шахсларни солиққа тортиш тизими, энди ўзгарган иқтисодий шароитга мослаша олмай ва ўз олдига қўйилган халқ хўжалигини таркибий қайта қуриш ва иқтисодиётини барқарорлаштириш давридаги ўз вазифасини бажара олмай қолди.

1995-1997 йилларда иккинчи босқич. Иккинчи босқичда солиқ тизимини ислох қилишнинг олдига қўйилган асосий принцип шундан иборат эдики, яъни корхоналардан солиқ юкини солиқлар таркибини такомиллаштириш ҳисобига пасайтириш, уларнинг рағбатлантирувчи функциясини кучайтириш ва солиққа тортиш механизмини қисқартиришдан иборат эди.

Фойдаланилаётган солиқ турларининг айримлари улардан фойдаланиш бозор иқтисодиётига ўтиш даврида қийинчиликлар ва қарама-қаршиликлар билан аниқлансада ва тўғри келмасада, уларнинг етарли даражада такомиллашган эмаслиги, эндиликда

уларни амалиётга жорий қилиш вақтида аниқланган камчиликлардан холи бўлиши ва тусини ўзгартириб турувчи бўлиши кераклигини тажриба тасдиқлади.

Юридик шахсларни солиққа тортиш жараёнида 1995 йилдаги солиқ ислоҳоти. 1995 йилдан бошлаб солиқ тизими маълум бир даражада қисқартирилди. Бир қатор кам фойдали солиқ турлари бекор қилинди: жумладан, хом ашё ресурсларига солиқ, республикадан чиқариб кетиладиган маҳсулотлар учун солиқ, ўрмон даромадига солиқ, ҳисобланган амортизация суммасидан 20% ли бюджетга ундириладиган солиқ.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолиятидаги улугвор йўналишлари шундан иборат эдики, республика иқтисодига кенг миқёсда чет эл инвестициясини жалб қилишнинг етарли даражада ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий ва шарт-шароитларни яратиш, шунингдек, инвесторлар манфаатдорлигини ҳимоя қилишни таъминлаш эди.

Бу сиёсат рағбатлантириш, имтиёзли маъмурий ва солиқ режими яратиш орқали амалга оширилди.

1995 йилгача амалда бўлган корхоналар даромадини солиққа тортиш базасига иш ҳақи фонди киритилишини кўзда тутувчи ҳуқуқий шахсларни солиққа тортиш механизми методик нуқтаи назардан асосланмаган эди: солиқларнинг фискал функцияси оғирлиги иқтисодий асосланган меъёрдан ошиб кетди. Шундан кейин 1995 йил бошидан фойдани солиққа тортишга ўтилди ва солиқ ставкаси 38%¹ қилиб белгиланди. Қишлоқ хўжалиги корхоналари учун фойда солиғи ставкаси рентабеллик даражасидан келиб чиқиб, табақалаштирилиб белгиланди. (Рентабеллик даражаси 40% гача бўлган корхоналар учун 3% ли ставкада, рентабеллик даражаси 40% дан юқори бўлган корхоналари учун 20% ли ставкада).

Фойда солиғининг рағбатлантирувчи функциясини имтиёз бериш усули орқали амалга ошириш кўзда тутилди. Имтиёз қуйидаги кўринишда белгиланди:

– экспорт маҳсулотларидан фойданинг ва инвестицияга қилинаётган харажатларнинг ўсишига қараб солиққа тортиш базасини қонунчиликда кўзда тутилган 50% гача камайтириш;

– умумий ишлаб чиқариш ҳажмида экспорт маҳсулотларининг ҳиссасидан келиб чиқиб, асосий солиқ ставкаларини қайта кўриб

¹ Ўз.Респ. Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 13 декабрдаги “1995 йилга мўлжалланган бюджет параметрлари тўғрисида”ги 600-сонли Қарори.

чиқиш (рағбатлантирувчи коэффициентлар асосида ставкаларни камайиши тарафга);

Ер, сув, недра солиқлари каби табиий бойликларга солиқ солишига ёндашиш тартиби ўзгарди. Уларнинг улушига давлат бюджети даромадларининг 3% дан ками тўғри келар эди. Бу солиқлар бюджет даромади сифатида кам фойдаланилар эди ва ундан ташқари, табиий ресурслардан самарали фойдаланишнинг тартибга солиб турувчи механизмга, умуман эътибор берилмаган эди. 1995 йилда бу солиқларнинг ролини ошириш борасида чора-тадбирлар кўрилди: жумладан, фойдали қазилма бойликларни қазиб оливчи корхоналар учун солиқ солиш базасига абсолют суммаларда ставкалар белгиланганлигини назарда тутган ҳолда ер ости фойдали қазилмаларидан фойдаланганлик учун солиғи ва қишлоқ хўжалиги мақсадларида фойдаланиладиган ерларга ер солиғи жорий қилинди, инфляция даражасига қараб улар ҳар йили қайта кўриб чиқиладиган бўлди.

Акциз солиғи соҳасида ҳам тегишли ўзгаришлар амалга оширилди.

Акцизоти товарлари рўйхатидан кунлик эҳтиёж учун биринчи даражали бўлган товарлар чиқарилди. Четдан олиб келинадиган спиртли ичимликларга ва тамаки маҳсулотларига, нефт, бензин ва табиий газга акциз солиғи жорий қилинди, бунинг натижасида акциз солиғининг давлат бюджети даромадларидаги улуши 27,0% гача ўсди.

1995 йилда бўлиб ўтган солиқ тизимидаги ўзгаришлар бюджетга солиқ тушумлари таркибида сезиларли силжишларга олиб келди. Эгри солиқларнинг позицияси ўзгармасдан, тўғри солиқлар, мол-мулк солиғи, ресурс солиқларининг ҳиссаси сезиларли даражада ўсди. Натижада, бюджет даромадларининг 94% солиқлар ҳисобига ташкил қилинди¹.

Солиқ тизимини ислоҳ қилиш, шу йиллар ичида илк маротаба 1995 йилни ЯИМ га нисбатан 2,7% тақчиллик билан якунлашга шароит яратди. Лекин бу билан яна бир муҳим бўлган солиқ юкни камайтириш вазифаси ҳал қилинмай қолди. Солиқ ундириш миқдори аввалги 1994 йил билан таққослаб кўрилганда 22,7% дан 28,0% га ошди².

¹ Ўз.Р МВ нинг Давлат бюджети бажарилиши тўғрисидаги 1995 йиллик ҳисоботи

² Ўз.Р МВ нинг Давлат бюджети бажарилиши тўғрисидаги 1995 йиллик ҳисоботи.

1995 йилдаги солиқ сиёсатидаги концепция 1996 йилда ҳам сақланиб қолди¹. Ушбу концепциянинг асосий йўналишларига мувофиқ равишда иккита катта солиқ турининг ставкаларини камайтириш кўзда тутилди. Қўшилган қиймат солиғи бўйича имтиёزلарни қисқартириш билан бирга, солиқ ставкаси 18% дан 17% га пасайтирилди, фойда (даромад) солиғи ставкаси 38% дан 37% га камайтирилди, экспорт маҳсулотлари ҳажмига нисбатан ва қўшма корхоналарнинг низоми жамғармасида чет эл инвестициясининг улушига қараб табақалаштирилган ставкалар тайинланди, болалар ассортиментидаги товарларини, бадий ҳунармандчилик буюмлари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган корхоналарни, “Ўзқишлоқмашинахолдинг” компанияси корхоналарини қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш мақсадида, улар учун солиқ ставкалари камайтирилган 10% ли ставкада белгиланди.

1996 йилнинг октябр ойида республикада ишлаб чиқариладиган ва четдан олиб келинадиган алкоголь ва тамаки маҳсулотларига акциз маркаси жорий қилинди. Бу чора бюджет даромадини оширишга ва акциз солиғи самарали тўланиши устидан ягона тартиб ўрнатишга, ноқонуний акцизсиз маҳсулотлари олиб келинишининг олдини олишга, ички истеъмолчиларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган эди. Ватанимиздаги товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш мақсадида четдан келтириладиган автомобилларга акциз солиғи жорий қилинди. Акцизсиз энергетик ресурсларига солиқ ставкаси икки бараваргача оширилди², жумладан, сотиш нархидаги таннархга нисбатан нефть маҳсулотларига ва дизел ёқилғисига 60–65% атрофда, табиий газга – 42,6%, нефть ва газ конденсатига – 25% ни таъкид қилди. Аммо бу чоралар пажта таласига солиқ ставкасини камайтириш (давлат буюртмасининг камайиши, жаҳон нархи ва ички нархнинг ўртасидаги фарқ қисқариши сабабли) ва айрим товар турларини акциз солиғига тортишдан озод қилиш ҳисобида акциз солиғидан давлат бюджетига тушумларнинг камайишидан йўқотишларни қоплай олмас эди. Бир вақтнинг ўзида давлат бюджетни даромадларини солиқсиз тўловлар ва йўтимлар ҳисобида ошириш эса давлат харажатларини мослашлатириш ва ЯИМ нинг 2% миқдорига таъинланган таъминотни тўловини берди.

¹ ЎзР ВМ шунинг 11.12.95 йилиги 456-сонли қарори.

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 11 декабргаги 456-сонли Қарори.

1997 йилда юридик шахсларни солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш жараёни. Хукукий шахслардан солиқ юкини пасайтиришга, солиқларнинг рағбатлантирувчи таъсирини кучайтиришга, мол-мулк ва табиий бойликларни солиққа тортишдан бюджетнинг даромад қисмини мустаҳкамлашга йўналтирилган солиқ сиёсатининг амалдаги концепциясидан келиб чиқиб, 1997 йилда солиқ ислоҳоти давом эттирилди.

Солиқ ислоҳотининг иккинчи босқичида солиқ тизимининг асосий характерли нуктаси, — бу *тўғри солиқлар билан солиққа тортишни ислоҳ қилишдан* иборат бўлди.

Фойда (даромад) солиғи ставкаси 36%га пасайтирилди¹. Болалар ассортиментидаги товарлари, бадий хунармандчилик буюмлари ва ўйинчоқлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган корхоналар, “Ўзқишлоқмашинахолдинг” компанияси корхоналари учун фойда (даромад) солиғининг пасайтирилган ставкалари сақланиб қолди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари учун фойда (даромад) солиғи ставкалари рентабеллик даражасига қараб белгиланишида ўзгаришлар бўлди. Бунда рентабелликнинг 2,5 фоизигача фойда (даромад) солиғи ставкаси 3 фоиз, рентабелликнинг 25 фоиздан ортиғига фойда (даромад) солиғи ставкаси 20 фоиз қилиб белгиланди.

Солиқларнинг функциялари ичида уларнинг тартибга солиб турувчи функцияси, айниқса, қишлоқ хўжалиги тармоқларида, енгил ва фармацевтика саноатида ўзини кўрсатди.

Уларга кўплаб солиқ турлари бўйича имтиёзлар берилди. Ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи янги ташкил қилинган корхоналарга, экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналарга илгари белгиланган имтиёзлар сақлаб қолинди. Бундан ташқари, экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи чет эл сармояси иштирокидаги корхоналарнинг самарали фаолиятини рағбатлантиришни ташкил қилиш мақсадида, чет эл инвесторларига солиқ қонунчилигида катта имтиёз ва кафолатлар тизими кўзда тутилди.

Эгри солиқлар билан солиққа тортишни такомиллаштириш қўйидагиларда ўз аксини топди:

Эгри солиққа тортиш тизимини ислоҳ қилиш, асосан солиққа тортиш базасини кенгайтиришга йўналтирилган эди, юзага келган

¹ Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. Бюллетень. — №1, 1997—52-б.

мураккаб вазиятда мустаҳкам даромад манбаси бўлиб эгри солиқлар ҳисобланади, бу солиқлар билан солиққа тортиш базасини ва ставкасини ўзгартиш бюджетга тушумларни сезиларли даражада ўзгартирди.

Қўшилган қийматга солиқ бўйича табақалаштирилган ставка жорий қилинди: биринчи даражали зарурий озиқ-овқат маҳсулотлари (ун, нон, сут, гўшт) учун ставка 10% гача пасайтирилди, асосий солиқ ставкаси эса бюджет йўқотишини коплаш мақсадида 17% дан 18% га оширилди.

Экология солиғи жорий қилинди. Экология солиғи ставкаси ишлаб чиқариш таннархидан бир фоиз миқдориди белгиланди. Унинг бундай кенг солиқ солиш базасига эга бўлиши уни мулк солиғига тенглаштирди.

Акциз солиғи бўйича солиққа тортиш базаси импорт товарлари (автомобиллар, маиший техникалар, гиламлар, пиво, қандолатчилик маҳсулотлари, заргарлик буюмлари, алкогольсиз ичимликлар ва шарбарлар) ҳисобига кенгайтирилди. Аммо жаҳон бозорида пахта тасласи ва нефт маҳсулотлари нархининг пасайиши ҳамда кўшни мамлакатлардан энергия ресурсларидан фойдаланганлик учун бартер асосида ҳисоб-китоб қилишга ўтилиши оқибатида бюджетга тушумлар пасайди, ЯИМга нисбатан акциз солиғи бўйича тушум 1996 йилда 6,9% ўрнига 3,8% га тушиб кетди.

Давлат бюджети даромадларининг 62 фоизини ташкил қиладиган асосий солиқлар фойда, қўшилган қиймат ва акциз солиқлари эди.

Бюджетдан ташқари мақсадли фондлар маблағлари:

Нафақа фонди, Давлат мулк кўмитаси, Бандликка кўмаклашувчи фонд ва Республика йўл фонди 1997 йилдан бошлаб, давлат бюджетиди уларнинг шаклланиши ва харажат қилиниши мақсадларини сақлаб қолган ҳолда, улар бир жойга жамланиб, жамланган бюджет, деб юритиладиган бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси жорий этилгандан кейинги даврдаги учинчи босқич. (1998 йилдан 2005 йилгача)

1997 йилда республикамызда Солиқ кодекси қабул қилинди. 1998 йил бошидан Солиқ кодексининг кучга киритилиши билан республикамызда солиқ тизимини ислоҳ қилишнинг учинчи босқичи бошланди. Солиқ кодекси юридик ва жисмоний шахсларни солиққа тортишни тартибга солиб турувчи асосий ҳужжат ҳисобланади. 1998 йилгача бир қанча қонунлар ва турли қонун ҳужжатлари амал қилди.

Солиқ кодекси солиқ тизимини тартибга келтирди, бюджет даромад базасини мустаҳкамлаш учун қонуний базани ташкил қилди, солиқларни ундириш ва белгилаш бўйича республика ва маҳаллий бошқарув органлари ваколатини аниқ белгилаб берди.

Қабул қилинган Солиқ кодекси негизига солиқ сиёсатининг амалда фойдаланилаётган концепцияси қўйилган. Солиқ кодексиди солиқ тизимининг барқарор элементларидан бири бўлиб ҳисобланадиган эгри ва тўғри солиқларнинг асосий турлари бўйича ставкалари белгилаб берилди. Ресурс солиқлари билан солиққа тортишда ва бюджет даромadini ташкил қилишда унинг родини кучайтиришда инфляциянинг таъсирини ҳисобга олган ҳолда, бу солиқ турлари бўйича кейинги йил учун бюджет тасдиқланаётган вақтда қайта кўриб чиқиб ўзгартириш киритишга йўл қўйилади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ставкалар белгиланади.

Солиқлар бюджетлар бўйича, даражасига мос ҳолда тартибга келтирилди: Умумдавлат ва маҳаллий солиқларга ажратилди. Юридик шахслар тўлайдиган ер солиғи ва мол-мулк солиғи маҳаллий солиқларга ўтказилди. Бу солиқларнинг ставкалари миқдори (Солиқ кодекси билан белгиланадиган юридик шахслар мол-мулк солиғидан ташқари) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланди. Маҳаллий солиқлар сони сезиларли даражада камайтирилди. Маҳаллий бюджетни ташкил қилишда деярли таъсир кўрсатмайдиган маҳаллий солиқлар бекор қилинди, 16 та маҳаллий солиқ ва йиғимлардан 8 таси қолдирилди.

Солиқ кодексининг асосий тамойилларидан келиб чиқиб, турли ҳўжалик субъектларини бир хил шароитда солиққа тортиш кўзда тутилган. Шу билан бир қаторда, тўғри солиқлар билан солиққа тортиш бўйича, солиқ тўловчиларнинг тоифаси ва улар тегишли тармоққа кўра солиққа тортишнинг бошқа шакллари ҳам кўзда тутилган. Жумладан:

- ҳўжалик субъектларининг асосий қисми фойда (даромад) солиғи тўлайди;
- кичик корхоналар учун (акцизости товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналардан ташқари), ягона солиқ тўлашни кўзда тутувчи солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизими қўлланилиши мумкин;
- савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ялпи даромад солиғини тўлайди.

– банклар, суғурта ташкилотлари, видеосалонлар даромад солиғи тўлайди.

Солиқ кодексида барча солиқлар турлар бўйича тартибга солинган, уларнинг ҳар бирига амал қилиш шартлари белгилаб берилган. Солиқ кодексини ишлаб чиқиш ва кучга киритиш мақсадидан келиб чиқиб, ҳамма солиқ турлари бўйича, улар амал қилиши давомида, механизмлари айрим элементларининг ўзгариши кўзда тутилган.

Фойда (даромад) солиғи. Солиқ солиш объекти қилиб, жами даромад билан “Харажатлар таркиби тўғрисидаги низом” да кўзда тутилган харажатлар ўртасидаги фарқ олинадиган бўлди.

Фойда (даромад) солиғи ставкаси ҳуқуқий шахслар учун 35% қилиб белгиланди¹. Айрим корхоналар учун солиқнинг пасайтирилган ставкаларини қўллаш кўзда тутилди. Жумладан:

– қишлоқ хўжалиги корхоналари учун рентабеллик даражасидан келиб чиқиб, рентабелликнинг 20 %гача 5 фоизли ставка, 20 %дан 35 %гача 20 фоизли ставка, 35 %дан юқори 35 фоизли ставкада;

– чет эл сармояси иштирокидаги корхоналар (низом жамғармасида чет эл инвестицияси улушига қараб ишлаб чиқариш корхоналари учун фойда солиғи ставкаси табақалаштирилган);

– болалар учун товарлар ва бадий хунармандчилик буюмларини ишлаб чиқарувчилар;

– ўзи ишлаб чиқарган товарларини экспортга чиқарувчилар.

Корхоналар балансида бўлган ижтимоий соҳа объектларини сақлаш харажатлари учун имтиёзлардан ташқари, қонунчилик билан белгиланган фойда (даромад)ни солиққа тортишдаги имтиёзлар сақланиб қолинди. Уларнинг ижтимоий аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олган ҳолда, булар имтиёз эмас, балки солиққа тортиш базасини ҳисоблашда мажбурий чегириб ташлайдиган харажатлар сифатида қабул қилинган.

Солиқ кодексида Ўзбекистон Республикасида муқим туриб, фаолият кўрсатиб ёки муқим турмай даромад олувчи норезидентлар учун даромадини солиққа тортиш механизми аниқ кўрсатиб берилган.

Қўшилган қиймат солиғи. Қўшилган қийматга солиқ бўйича маиший хизмат кўрсатиш соҳасига берилган имтиёздан ташқари, барча имтиёзлар сақланиб қолинди. Маиший хизмат учун шартномавий нарх жорий қилингандан кейин маиший хизмат

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Адолат», 1997. 37-бет.

кўрсатувчи корхоналарга бу имтиёз берилмайдиган бўлди.

Қўшилган қийматга солиқни ҳисоблашда асосий уч йўналиш кўзда тутилди:

– ҚҚС ни 20% ли асосий ставкада тўлаш. Бунда бюджетга тўланиши керак бўлган ҚҚС суммасини ҳисоблашнинг амалдаги тартиби сақланиб қолинди.

– Импорт қилинадиган товарлар (иш ва хизматлар) учун ҚҚС тўлаш жорий этилди¹.

– қуйидаги кўзда тутилган операцияларни нолга тенг ставкада солиққа тортиш кўзда тутилди:

1. Товар (ишлар, хизматлар) экспортини, Ўзбекистон Республикасига товарлар (иш, хизматлар) экспортига нисбатан солиқ солиш режимини қўллайдиган давлатларга товарларни (иш, хизматларни) реализация қилиш ҳоллари бундан мустасно;

2. Қишлоқ хўжалик корхоналарига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун етказиб бериладиган минерал ўғитлар ва ёқилғи-мойлаш материалларини.

ҚҚС ставкаси 20% ва 10% (ижтимоий аҳамиятга эга товарлари учун) миқдорида белгиланди.

Солиқнинг тўланишини тартибга келтириш ва назорат қилиш мақсадида счёт-фактура жорий қилинди. Қўшимча қиймат солиғи билан солиққа тортилувчи товарларни юклаб жўнатувчи, иш бажарувчи ва хизмат кўрсатувчи солиқ тўловчилар товар (иш, хизмат) олувчи шахсларга қонунчилик билан белгиланган счёт-фактурани ёзиб беришга мажбурдирлар.

Акциз солиғи. Солиқ кодексида акциз бўйича солиққа тортишнинг амалдаги шартлари сақлаб қолинди. Акцизости товарлари ишлаб чиқарувчи ва уларни экспортга чиқарувчи корхоналар акциз солиғи тўловчилар ҳисобланади.

Экспортни рағбатлантириш мақсадида акцизости товарлар экспорти акциз солиғи билан солиққа тортилмайди, Ўзбекистон Республикасига товар (иш, хизматлар) экспортига нисбатан солиқ солиш режимини қўллайдиган давлатларга товарлар (иш, хизмат)лар реализация қилинадиган ҳоллар бундан мустасно.

Мол-мулк солиғи. Мол-мулк солиғи ва ресурс солиқларининг ролини ошириш заруриятини кўзда тутувчи солиқ тизими концепциясидан келиб чиқиб, Солиқ кодексида мол-мулк солиғи

¹ Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. Бюллетен. – №3, 1998–69-б.

ставкаси 4% қилиб белгиланди¹ ва унинг солиққа тортиш базаси таркибига номоддий активлар киритилиб, солиқ солиш базаси кенгайтирилди. Ҳуқуқий ва жисмоний шахслар учун мол-мулк солиғи имтиёзлари сақланиб қолинди.

Фойдали қазилма бойликлардан фойдаланганлик учун солиқ. Бу солиқ бўйича Солиқ кодексига асосан ерости иншоотларидан фойдаланаётган ва қурилиш ишларини олиб бораётган бюджет ташкилот ва корхоналарига ҳам имтиёз жорий қилиш ҳисобидан имтиёзлар сони кенгайтирилди.

Экология солиғи. 1997 йилда экология солиғи жорий қилинган эди. Солиқ кодексига кенг солиққа тортиш базаси билан солиққа тортишнинг амалдаги механизми сақлаб қолинди.

Сув учун тўлов ўрнига сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ жорий қилинди. Солиқ кодексига солиқ тўловчилар ва айрим солиқ тўловчилар тоифаларига имтиёзлар бериш аниқ ажратиб берилди.

Жазо жарималарини қўллаш тартибига тузатишлар киритилди.

Солиқ кодекси қабул қилиниши билан солиқ ислоҳоти идеологияси, солиққа тортиш тамойиллари, солиқ-ҳуқуқ муносабатларини тартибга солиш соҳаси, бу ҳуқуқ муносабатларида ҳўжалик субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатиб берилди. Солиқ кодекси солиқ қонунчилиги билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни тартибга солади, солиқ тизимини олдиндан белгилаб қўяди ва янада барқарорлаштиради. Бундан ташқари, турли йўналишга эга бўлган фискал ва ишлаб чиқаришни рағбатлантириш функцияларини бир-бирига боғлаб олиб боришнинг қулай хусусиятларини излаб топишни кўзда тутади, асосий солиқ турлари бўйича кенг имтиёз тизими жорий этади.

Лекин Солиқ кодекси қабул қилиниши билан солиқ тизимини такомиллаштириш янада давом эттирилди. 1999 йилда бир вақтнинг ўзида бир неча солиқ турида ўзгариш бўлди. Юридик шахслар тўлайдиган фойда (даромад) солиғининг асосий ставкаси 35 фоиздан 33% га туширилди² ёки Солиқ кодекси билан тасдиқланганидан 2% га камайди. Бу ислоҳот корхоналарнинг молиявий-ҳўжалик фаолиятини яхшилаш мақсадида амалга оширилди. Кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга бўлган муносабат уларни бир қатор умумдавлат ва маҳаллий солиқ ва йиғимлардан озод қилиш имкониятини берди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. —Т.: «Адолат», 1997. 83-бет.

² Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. Бюллетень. — №1 илова, 1999. 71-б.

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналари экология солиғи, қазилма бойликлардан, ер ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи, шунингдек, бир қатор маҳаллий солиқ ва йиғимлардан озод қилинди. Уларнинг ўрнига бу корхоналар ялпи даромад солиғи, мол-мулк солиғи, божхона тўлови ва махсус фондларга ажратмалар ва лицензион йиғимларни тўлайди.

Қўшилган қиймат солиғи бўйича солиққа тортиш тартибида ўзгариш бўлди. Агар, 1999 йил 1 январгача ҚҚС бўйича ҳисоб-китоб ишлаб чиқариш таннархига ўтказиладиган моддий бойликлар бўйича олиб борилган бўлса, энди бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси солиққа тортиладиган айланмадан ҳисобланган солиқ суммаси билан ҳисоб-китобга ўтказиладиган жами солиқ суммаси ўртасидаги фарқ сифатида олинадиган бўлди. Бу ерда, ҳисоб-китобга ўтказиладиган ҚҚС суммаси деганда ҳисобот даврида ҳақиқий келиб тушган товарлар, шунингдек, импортдан олинганлар учун счёт-фактура асосида тўлаб берилган сумма қабул қилинади. Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблашнинг ушбу тамойилига ўтиши дунё стандарт-лариға мос келиши билан бирга, солиқ тўловчи корхоналарға ҳисоботларни топширишда ҳам бирмунча қулайликларни келтириб чиқарди, лекин ҚҚС бўйича солиқ тушумлари дастлабки пайтларда камайиш тенденциясига эга бўлди.

3.2-жадвал

Қўшилган қиймат солиғини ҳисоблашнинг 1999 йилдан жорий этилган усулининг қиёсий таҳлили (рақамлар шартли олинган)

Кўрсаткичлар	1999 йилга қадар		1999 йилдан кейин	
	Оборот	ҚҚС суммаси	Оборот	ҚҚС суммаси
Ҳисобот даврида сотиб олинган моддий харажатлар	100	20	100	20
Ишлаб чиқаришга ишлатилган моддий харажатлар	50	10	50	10
Солиққа тортиладиган оборот	200	40	200	40
Бюджетга тўланадиган солиқ суммаси		30 (40-10)		20 (40-20)

ҚҚС солиқ ставкаси бир қатор ўзгаришларга учради. Илгари республикада ишлаб чиқариладиган ва импорт қилинадиган асосий ҳисобланган товарларнинг ҳаммаси 20% ставка бўйича солиққа тортилиши сақлаб қолинди. Айрим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган товарлар учун ставкалар 15% даражасида белгиланди. Уларнинг рўйхатига импорт қилинадиган ғалла ва тирик қора мол ҳам киритилди.¹

Эркин алмаштириладиган валютани сотиб олганлик учун 5% лик йиғим жорий қилинди. Бундан ташқари, меъёрдан ошиқча ишлаб чиқариш захираларига уларнинг сотиб олиш нархидан 4% миқдорида тўлов жорий қилинди. Бу маблағ маҳаллий бюджетга ўтказилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳам ўзгариш бўлди, яъни қишлоқ хўжалиги ширкатлари, фермер хўжаликлари, агрофирмалар ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар умумдавлат ва маҳаллий солиқ ва йиғимлар ўрнига фақат ягона ер солиғи тўлайдиган бўлдилар. Кичик қишлоқ хўжалик корхоналарига, шунингдек, фермер хўжаликларига бюджет билан ўз ихтиёри бўйича ягона ер солиғи ёки кичик корхоналар учун сотиш ҳажмига қараб ягона солиқ билан ҳисоб-китоб қилиш имкониятлари берилди. Фойдали қазилмаларнинг айрим турларига солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқлар ставкалари қайта кўриб чиқилди.

Республикамиз солиқ тизимида эгри солиқларнинг сезиларли даражада ўсиши кузатилмоқда. Эгри солиқлар, асосан ҚҚС ва акциз солиғи ҳисобига ошди. ҚҚС дан тушумнинг ошишига сабаб, ижтимоий аҳамиятга эга товарлар учун солиқ ставкасининг 10% фоиздан 15 фоизга оширилиши ва улар таркибига импорт қилинаётган ғалла ва тирик қора молларнинг киритилиши, шунингдек юқорида айтиб ўтилганидек, бу солиқ турининг солиққа тортиш тартибини ўзгартирилишидир.

Алоҳида аҳамиятга эга акциз товарларига акциз солиғи ставкалари ошди: нефт ва газ конденсатига – 62 % дан 71 % гача, дизел ёқилғиси бўйича – 10% дан 19,6% гача.

Бозорнинг қайта шаклланишини амалга ошириш натижасида юзага келган солиқ тизимидаги бундай таркибий тузилма, бюджет даромадларини бир маромда тўлдириш учун асосий манба ҳисобланадиган эгри солиқларга эга бўлиб, иш олиб бориш зарурлигини талаб қилди. Бу аҳоли турмуш даражасининг пастлиги

¹ Ўзбекистон Республикаси молиявий Қонунлари. Бюллетень. – №1 илова, 1999. 74–75-б.

билан изоҳланади, унинг ҳуқуқий даромадини тўғридан-тўғри солиққа тортиш кўламини чегаралайди. Шунингдек, бу босқичда корхоналарнинг инвестицион фаолиятини ривожлантиришга катта эътибор берилди, улар ихтиёрида қолдириладиган фойдани ошириш мақсадида фойда солиғи ставкаси 2 баробардан ошиқ пасайтирилди (2000 йилдаги 31 фоиздан 2004 йилга келиб 18 фоизга туширилди¹). Бу даврда солиқ тушумларида истеъмолчилар томонидан тўланадиган эгри солиқларнинг улуши ошди. Корхоналар томонидан олиб келинадиган импорт товарларини рағбатлантириш мақсадида, уларга нисбатан амалдаги ставкалар сақланиб қолиниб, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларга нисбатан солиқ ва божхона тўловлари унификацияланиб, тижорат мақсадида олиб кириладиган товарлар учун ягона божхона тўловининг даставвал саноат маҳсулотлари учун 90 фоизга, кейин 70 фоизга туширилди, озиқ овқат маҳсулотлари учун дастлаб 50 фоиз, кейин 40 фоизли ставкалари жорий этилди.

Корхоналарни солиққа тортишни ривожлантиришнинг тўртинчи босқичи 2005 йилдан бошланди, бунда солиқ сиёсатини такомиллаштириш мамлакат иқтисодиётида олиб бориладиган эркинлаштириш жараёнлари асосида олиб борилди.

2005 йилдан бошлаб мамлакат солиқ тизимида туб ўзгаришлар амалга оширила бошланди, ҳукумат иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор вазифаларидан бири сифатида солиқ сиёсатини такомиллаштириш вазифасини қўйди. Бунда солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш, солиқларни унификациялаш, солиқларни манзилли бўлишини таъминлаш ва ресурсдан оқилона фойдаланишни таъминловчи солиқларни ривожлантириш кўзда тутилди ва Юртбошимиз томонидан “амалдаги солиқ қонунчилигини танқидий нуқтаи назардан таҳлил қилиб, шу асосда уни янада соддалаштириш, солиқларни унификация қилиш, солиқ юкини енгиллаштириш, солиқ бошқарувини такомиллаштириш ва эркинлаштиришни назарда тутадиган янги таҳрирдаги Солиқ кодексини тайёрлаш”² масаласи илгари сурилди. Ушбу янги таҳрирдаги Солиқ кодекси 2007 йилнинг 25 декабрида тасдиқланиб, 2008 йилдан бошлаб қучга киритилди. Янги таҳрирдаги Солиқ кодексининг аввалгисидан энг асосий фарқи

¹ Ўзбекистон Республикаси молиявий қонунлари. Бюллетень. – №II-1 илова, 2004–59-б.

² Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13 – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 220-бет.

шундан иборатки, янги Солиқ кодекси тўғридан-тўғри таъсир кучига эга, яъни ҳар бир солиқни ҳисоблаш турли хил ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар, йўриқномалар асосида амалга оширилмасдан, тўғридан-тўғри Солиқ кодексида акс этирилди ҳамда илгари қонуности ҳужжатлар асосида тартибга солинувчи соддалаштирилган солиққа тортиш тартиби ва мақсадли жамғармаларга мажбурий ажратмаларнинг ҳисобланиш ва ундириш тартиблари Солиқ кодексида акс этирилди. Шунингдек, бу босқичда кичик бизнес корхоналарига янада қулайликлар бериш мақсадида ягона солиқ ва мақсадли жамғармалар учун ажратмалар унификацияланиб, ягона солиқ тўлови татбиқ этилди, ҳозирги кунда ушбу солиқнинг асосий ставкаси 8 фоизни ташкил этади, холос. Ягона солиқ тўловига ўтган кичик корхоналарнинг умумий тартибда солиқ тўловчи йирик корхоналар билан бўладиган иқтисодий муносабатларида солиқларнинг салбий таъсирини камайтириш мақсадида 2006 йилдан бошлаб ягона солиқ тўлови тўловчи корхоналарга қўшилган қиймат солиғини ихтиёрий равишда танлаш ҳуқуқи берилди, бунда давлат бюджетига ўтказиладиган ҚҚС ҳисобига ягона солиқ тўловининг 50 фоизи миқдоригача чегирмалар берилиши жорий этилди ҳамда корхоналар харажатларига нисбатан ҳисобланадиган экология солиғи 2006 йилдан бошлаб бекор қилинди. Бундан ташқари, тадбиркорларни ҳуқуқий ҳимоялаш бўйича ҳукумат даражасида кенг қамровли ишлар амалга оширилмоқда. Бунга асосан текширишлар сони кескин камайтирилди, тадбиркорлик субъектларининг молиявий хўжалик фаолиятини текшириш ҳуқуқи фақатгина солиқ идораларида қолдирилди, шунингдек, уларга нисбатан ҳуқуқий таъсир чораларини фақат суд орқали қўлланиши тартиби жорий этилди. Кичик бизнес корхоналарининг ортиқча ҳисоботлар топширишларига чек қўйилди, барча ҳисоботларни топшириш муддатлари ҳар чорақда бир марта қилиб белгиланди ва улар сони 10 баравардан кам қисқартирилди. Ушбу даврда тадбиркорлик субъектларини, айниқса, кичик тадбиркорлик субъектларини рағбатлантиришга доир Президенти-мизнинг бир неча Фармон ва қарорлари чиқди. Ушбу Фармон ва қарорлар таҳлили иловада келтирилган (иловага қаранг).

3.3. Солиқ тушумларида корхоналар тўлайдиган солиқларнинг фискал аҳамияти

Мамлакатимизда босқичма-босқич олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар солиқларнинг дастлабки даврдагидек, кучли фискаллик хусусияти, корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва инвестицион фаолиятини рағбатлантириш мақсадида бир қатор солиқлар бўйича ставкаларнинг пасайтирилиши томон ўзгартирилганлиги билан ижобий силжишлар сезилса-да, бошқа томондан, тадбиркорлик субъектларининг аксариятида солиқ қонунчилигини яхши билмаслик туфайли солиқ объектларини яшириш ва солиқларни тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларининг бирмунча пасайганлиги билан ҳам характерланади. Бундан ташқари, бугунги кунда жамият миқёсида яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг қайта тақсимланиши жараёни оқибатида солиқларга айланиши ҳам йил сайин камайиб бориб, солиқ юки пасайиб бормоқда.

3.3-жадвал

Давлат бюджети даромадларининг таркиби (ЯИМ нисбатан
фоизда)*

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Жами даромадлар: Шу жумладан	28,5	26,0	25,2	24,2	22,5	22,6	20,7	19,6
Тўғри солиқлар	7,8	7,7	7,3	6,8	6,4	6,4	6,0	5,7
Эгри солиқлар	16,0	13,5	13,8	14,0	12,6	10,5	9,7	9,5
Ресурс ва мол-мулк солиғи	2,8	2,4	1,9	2,3	2,6	4,5	3,6	3,6
Бошқа даромадлар	1,9	2,4	2,2	1,1	0,9	1,1	1,4	0,8

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2000 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 28,5 фоизи давлатнинг бюджет даромадларига айлантирилган бўлса, 2005 йилга келиб бу кўрсаткич 22,6 фоизни ташкил этган, яъни 5,9 фоизли пунктга камайган, бу тенденция кейинги даврларда ҳам давом этиб, 2007 йилда 19,6 фоизга тенг

* “Ўзбекистон иқтисодиёти” 2006 йил. Тошкент-2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ ва Ўзбекистон Республикасининг 2001-2006 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблар.

* Молия вазирлиги www.mf.uz интернет сайти маълумотлари асосида муаллифлар ҳисоб-китоби.

бўлган, яъни 2005 йилга нисбатан 3,0 фоизли пунктга, 2006 йилга нисбатан 1,1 фоизли пунктга пасайган. Агар бюджет даромадлари таркибига назар соладиган бўлсак, таҳлил этилаётган даврда тўғри солиқларнинг улуши тушиб борганлигини, эгри солиқлар улуши эса 2004 йилдан бошлаб камайганини, ресурс ва мол-мулк солиғидан тушумларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2001 йилга нисбатан 2007 йилда 1,2 фоизли пунктга ошиб 3,6 фоизга тенг бўлганини кўриш мумкин. Демак, солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссаси йил сайин камайиб бормоқдаки, бу жамият миқёсида яратилаётган жами бюджет даромадлари тақсимот жараёнига торттилиши механизмида микродаражадаги солиқлар сифатида олиб қўйиш тенденцияси камайганлигини кўрсатади ҳамда тадбиркорлик субъектлари молиявий ҳолатини яхшилаш борасидаги чоратадбирлар сифатида талқин этиш мумкин. Бу кўрсаткич мамлакат миқёсида солиқ юки даражасини кўрсатиб, уни камайтириш юзасидан олиб борилаётган солиқ сиёсатининг самараси сифатида баҳолаш мумкин.

Инвестиция ва бошқа ишлаб чиқариш фаолиятини аниқлашда, фойдани солиққа тортишнинг муҳим роли унинг фискал кўламининг етарли даражадаги доирасини аниқлаб беради. Давлат фойдани чегарасиз солиққа тортиш натижасида тадбиркорлик фаолиятини жийовлаши мумкин. Бундан келиб чиқиб, корхоналар фойдасини солиққа тортишда фақат фискал йўллар (давлат бюджетига имкон даражасида кўпроқ даромад олишга интилиш) билан эмас, балки сақлаб қолиш ва имконият даражасида хусусий тадбиркорлар ишлаб чиқаришини ва инвестиция фаолиятини рағбатлантириш зарурлигини аниқ тушуниш мумкин бўлади.

Фойдани солиққа тортиш тажрибаси ва назариясида икки хил йўналишдаги функцияни, яъни ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ва фискал функцияларини қулай тартибда бирга қўшиб олиб бориш кўзда тутилади.

Фойдани солиққа тортишнинг аниқ тавсифномаси инвестицион жараёнга фойда меъёридан кам ёки кўп бўлмаган даражада таъсир қилади. Кўп миллатли 8 минг компанияни ўз ичига олган Европа иттифоқи комиссияси томонидан ўтказилган тадқиқот вақтида уларнинг 48 фоизи ишлаб чиқариш инвестицион лойиҳаларини амалга ошириш вақтида ҳал қиладиган омил сифатида солиққа тортиш муаммосини кўрсатишган. Шунинг учун иктисодий эркинлаштириш жараёнида бу солиқнинг роли инвестицион ва

тадбиркорлик фаолиятига таъсири нуқтаи назаридан ғоят муҳим ҳисобланади. Бундай вазиятда фойда солиғининг тури, солиқ солиш базаси, унинг ставкаси ва имтиёзлари алоҳида аҳамиятга эга. Давлат бу механизмларни бирга олиб бориш воситаси билан, уларни тартибга солиб туради. Ўзбекистонда фойда солиғи ставкалари ва ушбу солиқдан тушган тушумларнинг жами солиқ тушумларидаги улушини таҳлил қилганимизда қўйидагича пасайиш тенденцияси кузатилади:

3.4-жадвал

Даромад (фойда) солиғи ставкалари ва бюджет даромадларидаги салмоғи динамикаси¹

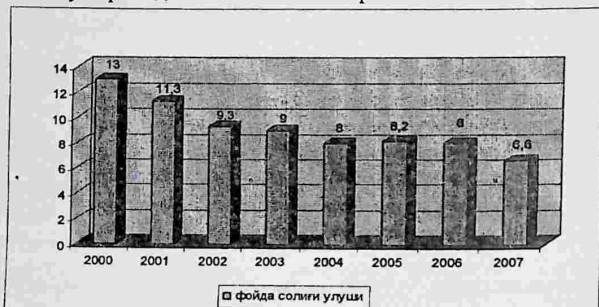
Кўрсаткич-лар	2001		2002		2003		2004		2005		2006		2007	
Солиқ юки (ЯИМга нисбатан, %)	26,0 %		25,2%		24,2%		22,5%		22,6%		20,7%		19,6%	
Фойда солиғи ставкаси	26%	- 16,1 %	24%	-7,7 %	20%	- 16,7%	18%	-10 %	15%	- 16,7%	12%	-20%	10%	- 16,7%
Корхона ва ташкилотлар фойдаси	443,1 млрд сўм	44,2 %*	773,4 млрд сўм	78,8 %*	726,7 млрд сўм	3,4 %*	1091,6 млрд сўм	57,9 %*	1368,8 млрд сўм	31,3 %*	1785,7 млрд сўм	36,0 %*	2244,8 млрд сўм	39,7%*

Маълумотлардан кўриниб турибдики, фойда солиғининг ставкаси йилдан-йилга пасайтириб борилмоқда. Ушбу маълумотлар орқали амалга оширилган таҳлиллар шундан далолат берадики, корхона ва ташкилотлар фойдасининг кўпайиши республикаимизда солиқ юки ва фойда солиғи ставкаларининг ўзгаришларига тўғридан-тўғри боғланган. Масалан, 2001 йилда ставканинг 16,1(100% – (26/31·100)) фоизга туширилиши корхона ва ташкилотлар фойдасини 44,2 фоизга оширган, ёки 2007 йилда фойда солиғи ставкаси 16,7 фоизга пасайганда (100% - (10/12·100)) корхона ва ташкилотлар

¹ “Ўзбекистон иқтисодиёти” 2006 йил. Тошкент-2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ ва Ўзбекистон Республикасининг 2001-2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари асосидаги ҳисоб-китоблар.

* Корхоналар ва ташкилотлар фойдасининг ўсиши Ўзбекистон Республикасининг 2001-2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари бўйича берилган.

фойдаси 39,7 %га ошган. Шунингдек, таҳлил этилаётган даврда (2001-2007 йилларда) солиқ юки 6,4 фоизли пунктга пасайган бўлса, мутлақ миқдорда корхона ва ташкилотларнинг фойдаси беш мартадан ортиқ миқдорга ошган. Албатта, мутлақ миқдорда жорий нархларда корхона ва ташкилотлар фойдасининг ошиши инфляция даражасига боғлиқ, лекин юқоридаги жадвалда келтирилган статистик ахборотнома маълумотларида корхоналар фойдасининг ўсиш суръати қиёсий нархларда берилгандир. Бу ҳолат мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ юкини ишлаб чиқарувчилардан аста-секинлик билан истеъмолчиларга ўтказиб бориш, бу орқали ишлаб чиқаришни ривожлантиришга солиқларнинг, аниқроғи фойда солиғининг рағбатлантирувчилик ролидан янада самаралироқ фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ижобий натижаларни кўрсатади. Шу ўринда, кейинги йилларда фойда солиғининг Давлат бюджети даромадларидаги улушининг ўзгариш динамикасини келтирамыз.

3.3-расм. Фойда солиғининг 2000-2007 йилларда бюджет даромадларидаги улушининг ўзгариши (фоизда)¹.

Солиқ тушумларини солиқ ставкаларига боғлиқлигининг назарий жиҳатларини тадқиқотнинг олдинги бўлимида Артур Лаффер эгри чизиги орқали чуқурроқ иқтисодий асослаган эдик. Лекин юқоридаги жадвал маълумотлари шунини кўрсатадики, фойда солиғи

¹ Ўзбекистон иқтисодиёти журнали (май 2006 й.) маълумотлари ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

ставкасининг камайиши билан солиқ тушумидаги ушбу солиқнинг улуши 2004 йилгача мунтазам равишда камайиб келган. Бу билан солиқ ставкасининг камайтирилиши натижасида солиқ базасининг ошиши ҳисобидан ушбу солиқ тушумларини қоплайдиган даражада ижобий натижалар бермаган, деган хулоса келиб чиқмайди, ушбу даврда фойда солиғи тўловчилари сонининг ўзгариш омили ҳам ҳисобга олиниши зарур. 2005-2006 йилларда ҳам солиқ ставкаси камайган бўлишига қарамасдан, ушбу солиқ бўйича тушумнинг жами тушумдаги улуши деярли ўзгаришсиз қолган ва ҳаттоки, сезиларсиз миқдорда бўлса-да, 2005 йилда 2004 йилга нисбатан 0,2 фоизли пунктга ошган, 2006 йилда ушбу солиқ улуши 2005 йилга нисбатан 0,2 фоизли пунктга камайган, лекин 2004 йилдаги кўрсаткич сақланиб қолган. 2007 йилда фойда солиғининг улуши 2006 йилга нисбатан бирмунча камайиб, 6,6 фоизни ташкил этган. Демак, шундай хулосага келишимиз мумкинки, фойда солиғи ставкасининг пасайтирилиши ижобий натижа бермоқда, ставкаларнинг пасайтирилиши корхона ва ташкилотлар фойдасининг ўсишига хизмат қилмоқда, бу корхоналарни модернизациялашга, инвестицион салоҳиятини оширишга олиб келади ва барқарор иқтисодий ривожланишни таъминлайди. Умуман олганда, таҳлил этилаётган даврда фойда солиғи ставкаларидаги ўзгаришларни фойда солиғи тўловчилар иқтисодий фаолиятига таъсир даражаси бўйича тўлақонли тасаввур қилиш учун ушбу даврда солиқни тўловчилар сонидagi ўзгаришларни кўриб чиқамиз. Сўнгги йилларда фойда солиғи тўловчилари сонининг камайиб бораётганлигининг асосий сабаби микрофирма ва кичик корхоналарда ишловчилар сонининг кенгайиши ҳисобига соддалаштирилган солиқ тўловчиларнинг кескин ошиши ҳисобланади. Буни қуйидаги чизма орқали ифодалаш мумкин:

3.4-расм. 2000-2007 йилларда фойда солиғи тўловчи корхоналар сонининг ўзгариш динамикаси¹.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, сўнгги йилларда фойда солиғи тўловчилар сони кескин камайиш тенденциясига эга. 2000 йилга нисбатан 2007 йилда фойда солиғи тўловчилар сони 44,6 мингтага, яъни 2,4 марта камайган, шунингдек, ушбу даврда жами юридик шахслар сони 221,2 мингтага ошган ва шундан келиб чиқиб, жами юридик шахслардаги фойда солиғи тўловчиларининг улуши 2000 йилдаги 33,3 фоиздан 2007 йилга келиб 6,9 фоизни ташкил этган.

Демак, 2000-2007 йиллар давомида фойда солиғи ставкаси уч баробардан ортиқ (2000 йилдаги 31 фоиздан 2006 йилда 10 фоизга) камайган ва шу билан бирга, фойда солиғи тўловчилар сони 2,4 марта қисқарган, лекин фойда солиғининг жами бюджет даромадларидаги улуши фақат 6,4 фоизли пунктга камайган, холос. Бундан фойда солиғи ставкаларининг пасайтирилиши ижобий натижалар берган ва натижада, фойда солиғи базаси кенгайган. Шу билан бирга, ушбу солиқни тўловчилар фойдасининг ошиши даражаси ставканинг туширилиши даражасидан юқори бўлган, деган хулосага келиш мумкин.

Сўнгги йилларда табиий бойликлардан самарали фойдаланиш ва бюджетнинг умумий даромадларида ресурс тўловларининг

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2002-2007 йиллардаги статистик ахборотномаси ва Давлат солиқ қўмитаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

аҳамиятини ошириш мақсадида, ресурсларга нисбатан ҳисобланадиган, хусусан, ер ости бойликларидан фойдаланганлик учун олинадиган солиқларнинг ставкалари бирмунча ошириб борилди. Шунингдек, ер ва сув солиқлари ставкалари ҳар йили индексацияланиб оширилмоқда, 2008 йилдан бошлаб республиканинг барча ҳудудларида қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар учун ягона ер солиғини ер участкаларининг норматив қийматидан келиб чиқиб ҳисоблаш йўлга қўйилди. Бу ўзгаришлар ҳукуматимиз томонидан солиқ сиёсатини такомиллаштириш бўйича қўйилган вазифадан келиб чиқиб, ресурслардан оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи солиқ ислохотларининг амалдаги натижасидир. Ресурсга нисбатан ҳисобланадиган солиқларга оид ислохотларнинг самараси ўлароқ, корхоналарнинг иқтисодий фаолиятини рағбатлантиришдаги ушбу солиқ ролининг ошишига эришилди. Кейинги йилларда ушбу солиқларнинг давлат бюджети даромадларидаги аҳамияти ҳам ошган. Бунини қуйидаги жадвал маълумотлари тасдиқлайди (3.5-жадвал). Таҳлил этилаётган даврда ресурс ва мол-мулк солиқларининг жами бюджет даромадларидаги улуши 2006 йилга қадар ошиб бориши кузатилган. Бунга асосий сабаб, юқорида таъкидлаганимиздек, ҳар йили ресурс солиқлари ставкаларининг ошириб борилганлигидадир. Бу ўсиш айниқса 2005 йилда юқори кўрсаткичга эришган, яъни 2004 йилга нисбатан 8,41 фоизли пунктга ошиб, жами бюджет даромадларидаги ресурс ва мол-мулк солиқларининг улуши 19,91 фоизга етган. 2006 йилда ресурс ва мол-мулк солиқларининг улуши 2,52 фоизли пунктга камайишининг асосий сабабларидан бири сифатида, ушбу йилдан экология солиғининг бекор қилинганлигини келтириш мумкин.

3.5-жадвал

Ўзбекистон Республикасининг 2001-2007 йиллардаги ресурс солиқларининг бюджет даромадларидаги таркиби ва динамикаси

Кўрсаткичлар	таҳлили ¹						
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Жами бюджет даромадлари	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Ресурс солиқлари ва мол - мулк солиғи	9,23	7,50	9,50	11,50	19,91	17,39	16,63

¹ "Ўзбекистон иқтисодиёти" 2006 йил. —Т.: 2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

Ш.ж. табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ	0,71	0,99	1,26	2,0	10,15	10,53	10,3
Ер солиғи	2,93	2,04	2,17	2,57	2,51	2,44	2,65
Мол-мулк солиғи	3,02	2,13	2,25	2,44	2,05	3,52	3,19
Экология солиғи	2,21	1,99	3,47	4,06	4,82	0,47*	-
Сув солиғи	0,36	0,35	0,35	0,43	0,38	0,42	0,49

2007 йилда ресурс ва мол-мулк солиғининг жами бюджет даромадларидаги улуши 16,63 фоизни ташкил этган. Тахлил этилаётган даврдаги 2005 йилда табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ ставкалари кескин оширилган. Масалан, табиий газга бўлган солиқ ставкаси 3,1 баробарга, яъни 18,5 фоиздан 58 фоизга, ностабил газ конденсатига нисбатан солиқ ставкаси 4,7 баробарга, яъни 6,7 фоиздан 32 фоизга, нефтга нисбатан солиқ ставкаси эса 2,8 баробарга, яъни 12,3 фоиздан 35,0 фоизга ошганлигини кўришимиз мумкин. 2006 йилда ресурс ва мол-мулк солиқларининг жами тушумдаги улуши ўтган 2005 йилга нисбатан 2,02 фоизли пунктга камайган, лекин шунга қарамасдан ресурс ва мол-мулк солиқлари таркибига кирувчи бошқа барча солиқларнинг умумий тушумдаги улуши 2005 йилга нисбатан ошган, бунда юқори кўрсаткич табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиққа тегишли бўлиб, ўтган йилга нисбатан жами тушумдаги улуши 0,71 фоизли пунктга ошган. Бизнингча, фақатгина табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ ставкаларини ошириш орқали ушбу солиқдан тушумларни ошириш билан чекланиб қолмаслик керак, балки табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ механизмида табақалашган ставкаларни жорий этиш йўли билан ундан оқилона фойдаланишга ундовчи механизм ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ. Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи солиқ имтиёзлари ишлаб чиқилган эмас. Бу йўналишдаги дастлабки қадам сифатида ердан фойдаланиш давомида ернинг сифат кўрсаткичларидан бири ҳисобланган балл бонитетини оширишга эришган хўжаликлар учун ер солиғидан пасайтирилган ставкаларнинг жорий этилиши ердан оқилона

* 2006 йилда экология солиғи беқор қилинган, лекин ўтган йиллар учун ҳисобланган (2005 йиллик ҳисобот 2006 йил 15 февралига қадар топширилади) экология солиғидан тушумлар 2006 йилда келиб тушганлиги сабабли 2006 йилдаги ресурс солиқлари тушумида улушга эга. □¹ Корхона маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

фойдаланишни рағбатлантирувчи муҳим солиқ имтиёзи сифатида намоён бўлиши мумкин. Даставвал пасайтирувчи коэффициентлар сифатида ҳар 10 баллга ер бонитети оширилганлиги учун ҳисобланадиган ер солиғи миқдори 10 фоизга камайтирилишини қўллаш мумкин. Бундан ташқари, бизнингча, мамлакат миқёсида табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш юзасидан концепция ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб тадқиқот ишининг ушбу боби якуний ҳулосаларини қуйидагича шакллантириш мумкин:

- республикаимиз солиқ тизимида, жумладан, корхоналарни солиққа тортиш тизимида бўлган ислохотлар ва ўзгаришларни таҳлил қиладиган бўлсак, корхоналардан олинадиган солиқларнинг мамлакатимизда ривожланишини тўрт босқичга бўлиш мумкин: биринчи босқичда солиқларнинг фискал аҳамиятига кўпроқ урғу берилган бўлса, иккинчи босқичда халқаро талаблардан келиб чиқиб фойда солиғи жорий этилди, солиққа тортиш тизими такомиллаштирилди, учинчи босқичда солиққа тортишга оид қонунлар унификацияланиб, солиқ кодекси жорий этилди, тўртинчи босқичда солиқ сиёсатини эркинлаштириш, кичик тадбиркорлик субъектларини иқтисодий рағбатлантиришда давлат солиқлардан самарали дастак сифатида фойдаланиш давом этмоқда ва шу асосда янги таҳрирдаги тўғридан-тўғри амал қилувчи Солиқ кодекси жорий этилди;

- мамлакатимизда таҳлил этилаётган даврда ЯИМ ўсиш суръатларига эга бўлиб, 2004, 2005 ва 2006 йилларда ўсиш суръати 7 фоиздан ортиқ бўлган, бюджет даромадларида 2002 йилдан бошлаб реал ўсиш тенденцияси кузатилган, бу солиқ ислохотлари ўз самарасини бера бошлаганлигидан далолат беради, бу йилларда солиқ юки тушушига қарамай, солиқ базаси кенгайиши ҳисобига бюджет даромадларининг реал ўсишига эришилган;

- солиқ тушумларида корхоналар томонидан тўланган солиқлар салмоқли ўринни эгаллайди ва 2000 йилда бу кўрсаткич 78 фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 76,2 фоизга тенг бўлган. Умуман олганда, корхоналар томонидан қўлланиладиган солиқлар бюджет даромадларини таъминлашнинг асосий манбаси ҳисобланганлиги сабабли давлат олдида турган вазифаларни ҳал этишда катта аҳамиятга эга, давлат сиёсатининг тўлақонли амалга оширилишида зарурий омил бўлиб ҳисобланади;

- 2004 йилдан бошлаб фойда солиғининг пасайтирилиши ижобий натижа бера бошлаган. Масалан, 2000-2006 йиллар давомида фойда солиғи ставкаси 2,6 марта (2000 йилдаги 31 фоиздан 2006 йилда 12 фоизга) камайган ва, шу билан бирга, фойда солиғи

тўловчилари сони 2,4 мартага қисқарган, лекин фойда солиғининг жами бюджет даромадларидаги улуши фақат 5 фоизли пунктга камайган ҳолос. Бундан фойда солиғи ставкаларининг пасайтирилиши ижобий натижалар берган ва натижада, фойда солиғи базаси кенгайган, шу билан бирга ушбу солиқни тўловчилари фойдасининг ошиш даражаси ставканинг туширилиши даражасидан юқори бўлган, деган хулосага келиш мумкин;

— таҳлил этилаётган даврда ресурс ва мол-мулк солиқларининг жами бюджет даромадларидаги улушини доимий равишда ошиб бориши кузатилган. Бу ўсиш, айниқса, 2005 йилда юқори кўрсаткичга эришган, яъни ушбу йилда ўтган йилга нисбатан 8,70 фоизли пунктга ошиб жами бюджет даромадларидаги ресурс ва мол-мулк солиқларининг улуши 20,20 фоизга етган. Бунинг асосий сабаби табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ ставкаларининг оширилганлигидадир. 2006 йилда ресурс ва мол-мулк солиқларининг жами тушумдаги улуши ўтган 2005 йилга нисбатан 2,02 фоизли пунктга камайган, бунинг сабаби ушбу солиқларнинг таркибига кирган экология солиғининг 2006 йилдан бекор қилинишидир, лекин шунга қарамасдан, ресурс ва мол-мулк солиқлари таркибига кирувчи бошқа барча солиқларнинг умумий тушумдаги улуши 2005 йилга нисбатан ошган, бунда юқори кўрсаткич табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиққа тегишли бўлиб, ўтган йилга нисбатан жами тушумдаги улуши 0,71 фоизли пунктга ошган. Бизнингча, фақатгина табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ ставкаларини ошириш орқали ушбу солиқдан тушумларни ошириш билан чекланиб қолмаслик керак, балки табиий ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ механизмида табақалашган ставкаларни жорий этиш орқали ундан оқилона фойдаланишга ундовчи механизм ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ. Бу йўналишдаги дастлабки қадам сифатида ердан фойдаланиш давомида ернинг сифат кўрсаткичларидан бири ҳисобланган балл бонитетини оширишга эришган хўжаликлар учун ер солиғидан пасайтирилган ставкаларнинг жорий этилиши ердан оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи муҳим солиқ имтиёзи сифатида намоён бўлиши мумкин. Даставвал пасайтирувчи коэффициентлар сифатида ҳар 10 баллга ер бонитети оширилганлиги учун ҳисобланган ер солиғи миқдори 10 фоизга камайтирилишини қўллаш мумкин.

IV БОБ

КОРХОНАЛАРДАН СОЛИҚ УНДИРИШ МЕХАНИЗМИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1. Корхоналар даромадларидан тўланадиган солиқлар таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида моддий бойлик ишлаб чиқарувчилар ва умуман, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат улардан ундириладиган солиқлар орқали тартибга солиб туради. Мамлакат учун иқтисодий устувор бўлган фаолиятни рағбатлантириш зарур бўлса, ушбу фаолият билан шуғулланувчилар учун енгилроқ солиқ муҳити яратилади, шу билан бирга, иқтисодий ривожланиш учун устувор бўлмаган фаолиятга нисбатан чекловлар ўрнатиши мумкин. Ушбу тамойилдан келиб чиқиб сўнгги йилларда республикамызда микрофирмалар ва кичик корхоналар фаолиятини рағбатлантириш, чет эл инвестицияларни жалб қилиш, корхоналар инвестицион фаолиятини ривожлантиришда солиқлар ролини ошириш юзасидан бир неча тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Айниқса, юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи ставкасининг 38 фоиздан ҳозирги кунда 10 фоизга туширилиши корхоналар инвестицион фаолиятини солиқлар воситасида рағбатлантиришда қўйилган асосий қадамлардан бири бўлди, десак муболаға бўлмайди. Шу билан бирга, инвестицион фаолиятнинг рағбатлантирилиши, ўз навбатида, корхоналар мол-мулкни оширишга, янги технологиялар ва асбоб-ускуналарнинг сотиб олинишига хизмат қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида турли мулк шаклларига асосланган хўжалик юритувчи субъектлари, мулкнинг ҳақиқий эгаларининг асосий мақсади камроқ харажат қилган ҳолда кўпроқ фойда олишни кўзлайди. Демак, табиийки, корхона тўлов интизоми мустақкам бўлса, бюджетга ўз вақтида солиқларни тўламасдан ҳар бир кечиктирилган кунга пеня ҳисобланади, корхона ортиқча пеня билан солиқ тўлагандан кўра, қонун билан белгиланган солиқни ўз вақтида бюджетга тўлайди. Ушбу муаммонинг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига таъсири, яъни бюджетга ҳисобланган фойда солиғи ва боқимандаси, боқимандага ҳисобланган пеня ва унга дебитор қарзларининг таъсирини қуйидаги жадвал орқали таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз:

**“Курилиш таъминот” ОАЖда фойда солиғига
дебитор қарзларининг таъсири¹**

Кўрсаткичлар	2002 йил	2003 йил	2004 йил	2005 йил	2006 йил
Бажарилган ишлар қиймати, м.с.	974812,0	1146948,0	1142886,0	2061093,0	1929727,0
Солиқ тўлангунга қадар фойда, м.с.	31870,0	51603,0	95810,0	89371,0	222838,0
Фойда солиғи, м.с.	28655,0	31495,0	39100,0	43041,0	67056,0
Ҳисобланган пеня, м.с.	1398,1	2442,0	1762,1	2277,0	2914,9
Солиқ тўлагунга қадар фойдада фойда солиғининг улуши, %	89,9	61,0	40,8	48,2	30,1
Солиқ тўлагунга қадар фойдада пенянинг улуши, %	4,4	4,7	1,8	2,6	1,3
Йил охирига дебитор қарзлар суммаси, м.с.	79656,0	86422,0	116523,0	399658,0	144556,0
Бажарилган ишлар қийматида дебитор қарзларнинг салмоғи, м.с.	8,2	7,5	10,2	19,4	7,5
Дебитор қарзлар инобатга олингандаги фойда солиғи, м.с.	26313,5	29121,9	35113,6	34691,0	62032,8
Унинг солиқ тўлагунга қадар фойдадаги салмоғи, %	82,6	56,4	36,6	38,8	27,8
Ҳақиқатдаги тушумдан солиқ тўланганда иқтисод қилинган корхона фойдаси, м.с.	2341,5	2373,1	3986,4	8350,0	5023,2
Иқтисод қилинган фойданинг солиқ тўлагунга қадар бўлган фойдадаги улуши, %	7,3	4,6	4,2	9,4	2,3

Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхона томонидан буюртмачиларга бажарилган ишлари қийматининг тўлиқ суммаси корхона ҳисобрақамига келиб тушмас экан,

¹ Корхона маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

таҳлил учун олинган маълумотларда йил охирида (аниқ ҳисоб-китоб қилиш учун ҳар бир бажарилган иш ва буюртмачи томонидан пул тўланишини эътиборга олиш лозим) ҳисоблашилмай қолган дебитор қарзлари суммаси жами тушумнинг ўртача 7,5-19,4 фоизини ташкил қилади. Ушбу дебитор қарзларининг ўз вақтида қопланмаслиги натижасида бюджетга ҳисобланган солиқлар ўз вақтида тўланмайди ва унга нисбатан пеня ҳисобланади. Мазкур корхонага нисбатан ҳисобланган пеня суммасини таҳлил қиладиган бўлсак, фойда солиғининг солиқ тўлангунга қадар бўлган фойдадаги улуши 2002 йилда 89,9 фоиз, 2003 йилда 61,0 фоиз, 2004 йилда 40,8 фоиз, 2005 йилда 48,2 фоиз ва 2006 йилда эса 30,1 фоизни ташкил этган бўлса, бюджетга солиқни ўз вақтида тўланмаганлиги натижасида корхонага нисбатан қўшимча равишда пеня ҳисобланишига сабаб бўлган ва бу кўрсаткич корхонада солиқ юкини мос равишда 4,4 фоиз, 4,7 фоиз, 1,8 фоиз, 2,6 фоиз ва 1,3 фоизга қўпайишига олиб келган. Бундан ташқари, корхона ҳали олмаган даромадидан солиқ ҳисобланиши натижасида бюджетга 2002 йилда 2341,5 минг сўм, 2003 йилда 2373,1 минг сўм, 2004 йилда 3986,4 минг сўм, 2005 йилда 8350,0 минг сўм ва 2006 йилда 5023,2 минг сўм фойдасини солиқ сифатида тўлаб қўйишига мажбур бўлмоқда. Бу кўрсаткични, яъни дебитор қарзлар чегирилганда касса усули бўйича фойда солиғи тўланганда, унинг солиқ тўлангунга қадар бўлган фойдадаги салмоғи 2002 йилда 7,3 фоиз, 2003 йилда 4,6 фоиз, 2004 йилда 4,2 фоиз, 2005 йилда 9,4 фоиз ва 2006 йилда 2,3 фоизли пунктга камайиши мумкин эди. Агарда корхонада ушбу муаммолар бўлмаганида, иқтисод килинган фойда ва пеня ҳисобига корхона солиқ тўлангунга қадар бўлган фойданинг ўртача 2,3-9,4 фоизини инвестицион фаолиятга йўналтиришига имконият яратилган бўларди. Ушбу маълумотлардан фойда солиғини солиқ тўлагунга қадар фойдадаги улушининг бирмунча камайганини кўришимиз мумкин. Масалан, ушбу корхонада бу улуш 2002 йилда 89,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2006 йилда 30,1 фоизга тенг бўлган. Ўз-ўзидан маълумки, солиқ тўлагунга қадар фойдадаги фойда солиғи улушининг пасайиши, бир томондан, ушбу даврда фойда солиғининг расмий ставкалари пасайиши билан белгиланса, иккинчи томондан фойда солиғини ҳисоблашда солиқ солинадиган базага қайта қўшилувчи харажатлар таркиби анча ихчамлаштирилганлиги билан асосланади. Лекин шунга қарамай, ҳозирга қадар қайта қўшилувчи харажатларда чиқарилиши лозим бўлган харажатлар турларининг мавжудлиги, фойда солиғи расмий ставкаси билан ҳақиқий ставкаси

ўртасидаги тафовутларнинг сақланиб қолаётганлигига сабаб бўлмоқда.

Шунингдек, солиқ қонунчилигимизга асосан, фойда солиғи тўлангандан кейинги корхона ихтиёрида қоладиган соф фойдадан яна 8 % миқдорида ободонлаштириш ва инфратузилмани ривожлантириш солиғи ундирилади. Солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларидан келиб чиқиб ҳамда ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва фойда солиғининг объекти бир хиллигини инобатга олган ҳолда, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини бекор қилиб, уни фойда солиғи таркибига қўшиш лозим.

Бунда албатта, бюджетга маблағларни кескин камайиб кетишини олдини олиш мақсадида солиқ ставкасини 10% эмас, балки жами даромаддан чегирилмайдиган харажатлар миқдори камайганлиги, ободонлаштириш ва инфратузилмани ривожлантириш солиғи қўшилганлиги сабабли йўқотиладиган тушумларни қоплайдиган даражада солиқ ставкасини 18-20 % миқдорида белгилаш мумкин. Чунки қайта қўшиладиган харажатларни ҳисобга олганда, ушбу солиқларнинг соф фойдадаги улуши барибир 23 (15+8) %дан юқори бўлса, иккинчидан кўпчилик чет мамлакатларда фойда солиғи ставкаси 15-50 % атрофида ундирилади.

Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти босқичма-босқич қарор топаётган ҳозирги даврда турли мулк шаклидаги институтларнинг фаол ривожланиши ва хусусий секторнинг иқтисодиётдаги улушининг ошиши, корхона ва ташкилотларнинг хусусийлаштирилиши турли мулкдорлар синфини шаклланиш жараёنларини келтириб чиқармоқда. Мулкчилик муносабатларида вужудга келаётган бундай ўзгаришлар республикаимизда шаклланиб бораётган бозор иқтисодиётининг маҳсулидир. Сўнгги йилларда солиқ тизимимизда юз бераётган туб ислохотлар натижасида корхоналарнинг инвестицион фаолиятини ривожлантиришга замин яратилмоқда. Республикаимизда инвестицион фаолиятнинг рағбатлантирилиши ўз-ўзидан корхоналар мол-мулкнинг ошишига, янги технологиялар ва асбоб-ускуналарнинг сотиб олинишига хизмат қилади. Демак, солиқлар воситасида инвестицион фаолиятнинг рағбатлантирилиши мол-мулкдан самарали фойдаланишни таъминловчи ҳамда жамият олдида мулкдорларнинг солиқ бўйича маъсулиятини ошириш тadbирларини ишлаб чиқишни талаб этади. Бу ҳақда Президентимиз ҳам тўхталиб, солиқ тизимини такомиллаштиришда “асосий юк табиий, менерал-хом ашё, ер-сув ва бошқа захиралардан тежамкорлик билан ва оқилона фойдаланишни рағбатлантирувчи ресурс

солиқларига тушуши лозим”¹ эканлигини уқтирган.

Сўнгги йилларда жами солиқларда мол-мулк солиғи улушининг кўпайиши сезилаётган бўлса-да, лекин ҳали ўринли салмоқни эгаллаб улгургани йўқ.

4.2-жадвал

Давлат бюджети даромадлари таркиби, фоизларда²

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 ³
Жами даромадлар	100	100	100	100	100	100	100	100
Тўғри солиқлар	27,37	29,62	28,97	28,10	28,44	28,76	28,98	29,08
Билвосита солиқлар	56,14	51,92	54,76	57,85	56,0	46,46	46,86	48,47
Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	9,82	9,23	7,54	9,51	11,56	19,91	17,39	18,37
Ш.ж. жами мол-мулк солиғи	3,07	3,02	1,86	3,06	3,64	3,61	3,69	3,72
Шундан юридик шахслар мол-мулк солиғи	2,50	2,51	1,60	2,76	3,37	3,38	3,45	3,53
Бошқа даромадлар	6,67	9,23	8,73	4,54	4,0	4,87	6,77	4,08

Жадвал маълумотларининг таҳлили шуни кўрсатадики, республикамизда мол-мулк солиғи 2002 йилга келиб кескин тушиб кетган, бунинг асосий сабаби шуки, ушбу йилда юридик шахслардан олинadиган мол-мулк солиғи объекти тубдан ўзгартирилди, яъни шу пайтга қадар мол-мулк солиғи объекти асосий воситалар ва номоддий активларнинг ўртача йиллик баланс қиймати ҳисобланган бўлса, 2002 йилдан бошлаб объект қилиб, асосий воситалар ва номоддий активларнинг ўртача йиллик қолдиқ қиймати белгиланди. Кейинги 2003 йилга келиб 1,5 баравардан кўпга ошиши, биринчидан, солиқ ставкаси 2002 йилдаги 2 фоизга нисбатан оширилиб, 3 фоиз қилиб белгиланиши ҳисобидан бўлса, иккинчидан, мол-мулк солиғи объекти кенгайтирилиши ҳисобига юз берди³. 2004 йилда юридик

¹ Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13 – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 220-бет.

² “Ўзбекистон иқтисодиёти” 2006 йил. –Т.:2008. Ахборот ва таҳлилий шарҳ маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоблари.

³ Молли вазирлигининг www.mf.uz интернет сайти маълумотлари асосида мултифлар ҳисоб-китоби.

2003 йилдан бошлаб мол-мулк солиғи объектига белгиланган муддатларда тугалланмаган қурилиш объекти ва меъёрдаги муддатларида ўрнатилмаган ускуналарнинг қиймати киритилиб, ундан икки баравар оширилган ставкаларда солиқ олиш амалиёти жорий этилди.

шахслардан олинадиган мазкур солиқ ставкасининг 3,5 фоизга етказилиши ҳисобига мол-мулк солиғининг жами солиқ тушумларидаги салмоғида 0,58 фоизли пунктга кўпайиши юз берган. 2004, 2005, 2006 ва 2007 йилларда ҳам юридик шахслар мол-мулк солиғи бўйича тушумнинг салмоғи ошиб борган, лекин 2005 йилда жисмоний шахслардан ундириладиган мол-мулк солиғи тушумларининг камайиши ҳисобига жами мол-мулк солиғи салмоғи 2004 йилга нисбатан 0,03 фоизли пунктга камайган. 2007 йилда жами мол-мулк солиғидан тушум улуши 2006 йилган нисбатан 0,03 фоизли пунктга ошган, бу асосан юридик шахслардан мол-мулк солиғи улушининг ошиши ҳисобига юз берган.

Маълумки, амалдаги солиқ қонунчилигига асосан, барча хўжалик юритувчи субъектлар учун мулкчилик шакли ва амалга оширадиган фаолиятдан қатъий назар, мол-мулк солиғини ҳисоблаш объекти бир хил, яъни асосий воситалар ва номоддий активларнинг ўртача йиллик қолдиқ қиймати, шунингдек, белгиланган муддатларда тугалланмаган қурилиш объекти ва меъёрдаги муддатларида ўрнатилмаган ускуналарнинг қиймати ҳисобланади. Агар мол-мулк солиғига тортишнинг чет эл тажрибасига, хусусан, Япония тажрибасига мурожаат қиладиган бўлсак, қуйидаги ҳолатларни учратишимиз мумкин. Япония солиқ тушумларида мол-мулк солиғининг улуши бизниқидан фарқли ўларок, бирмунча юқоридир:

4.3-жадвал

Япониядан солиқ тушумлари таркиби, фоизларда¹

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Жами солиқ тушумлари	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Умумдават солиқлари Ш.ж.	59,69	59,73	57,87	58,14	59,81	58,62	59,34
А) Тўғри солиқлар	36,27	36,23	32,55	32,64	34,80	33,57	35,23
Б) Билвосита солиқлар	23,42	23,50	25,32	25,50	25,01	25,05	24,11
Маҳаллий (перфектура ва муниципал) солиқлар	40,31	40,27	42,13	41,86	40,19	41,38	40,66

¹ An outline of Japanese taxes 2001-2002 and 2004-2005 edition. Tax Bureau, Ministry of finance. 372,392-394p.

солиқлар Ш.ж.							
А) Мол-мулк ва транспорт солиғи	12,66	12,66	13,87	13,56	13,22	13,24	12,03
Б) Бошқа маҳаллий солиқлар	27,65	27,61	28,26	28,30	26,97	28,14	28,63

Шу билан бирга, Японияда мол-мулк солиғини ҳисоблашда ҳам фарқлар мавжуд. Японияда мол-мулк солиғи объектига жами асосий воситалардан ташқари, ернинг қиймати ҳам киради, лекин асосий воситалар қийматидан транспорт воситаларининг қиймати чиқариб ташланади, чунки транспорт воситаларидан алоҳида солиқ ундирилади. Мол-мулк солиғи ҳисобланаётганда 300,0 минг иенга тенг ер қиймати, 200,0 минг иенга тенг бино қиймати ва 1500,0 минг иенга тенг бошқа эскириш ҳисобланадиган асосий воситалар қийматига чегирма берилади. Шу билан бирга, транспорт воситаларидан қайси фаолиятда фойдаланилишига боғлиқ равишда табақалашган ставкалар қўлланилади. Масалан, унинг ставкалари тижорат фаолиятида банд бўлган оддий автомобиллар учун двигател сифими 6 литрдан юқори бўлганда 40700 иенни ташкил этса, тижорат фаолиятида банд бўлмаган шу двигател сифимига тенг оддий автомобиллар учун ставка 2,7 баробардан ошиқ бўлиб, 111000 иенни ташкил этади.

4.4-жадвал

Японияда префектура автомобил солиғи ставкалари¹

	Таснифланиши	Тижоратда банд бўлган	Бошқалар
	Двигател сифими		
Оддий автомобиллар	1,0 литргача	7500 иен	29500 иен
	1,0 литрдан юқори 1,5 литргача	8500 иен	34500 иен
	1,5 литрдан юқори 2,0 литргача	9500 иен	39500 иен
	2,0 литрдан юқори 2,5 литргача	13800 иен	45000 иен
	2,5 литрдан юқори 3,0 литргача	15700 иен	51000 иен
	3,0 литрдан юқори 3,5	17900 иен	58000 иен

¹ Guide to Japanese tax 2006-2007 by Yugi Gomi. Zaikai Shoho Sha. Higashi Shombashi. Minatoku. Tokyo. Japan. P. 21.

	3,5 литрдан юқори 4,0 литргача	20500 иен	66500 иен
	4,0 литрдан юқори 4,5 литргача	23600 иен	76500 иен
	4,5 литрдан юқори 6,0 литргача	27200 иен	88000 иен
	6,0 литрдан юқори	40700 иен	111000 иен
Юк машинаси		6500 иен	8000 иен
Автобуслар	Мунтазам қатновчи (саёҳат учун фойдаланилмайдиган)	12000 ~ 29000 иен	33000 ~ 83000 иен
	бошқалар	26500 ~ 64000 иен	
3 гилдиракли машиналар		4500 иен	6000 иен

Демак, кўриниб турибдики, асосий воситалар ишлаб чиқаришда қанча кўпроқ банд бўлса, шунча камроқ солиқ тўланади, қанча кўп ноишлаб чиқариш, нотижорат фаолиятида банд бўлса, солиқ ҳам шунча кўп ундирилади.

Юқоридагидан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкинки, Япония солиққа тортиш тизими тижорат фаолиятида банд бўлган асосий воситаларни рағбатлантиради, кўпроқ инвестицияларни ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситалар ва ускуналар сотиб олишга ундайди. Мол-мулк солиғига тортиш амалиётида асосий воситалар қайси фаолиятда банд бўлишидан қатъий назар, ўртача йиллик қолдиқ қийматидан 3,5 фоизли ставкада солиққа тортилади. Бизнингча, республикада ҳам асосий воситаларни мол-мулк солиғига тортишда бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган ижтимоий ва маъмурий асосий воситаларга гуруҳлаган ҳолда солиққа тортиш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бунда бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган асосий воситаларни маъмурий асосий воситаларга нисбатан пастроқ ставкада солиққа тортилиши ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга асосий воситаларга мол-мулк солиғидан имтиёзлар бериш амалиётини жорий этилиши ишлаб чиқаришни ва унда банд бўлиб турган асосий воситаларни кенгайтиришни рағбатлантириш билан бирга, инвестицияларни бевосита ишлаб чиқаришда банд бўладиган асосий воситаларга йўналтиришга хизмат қилади ҳамда корхоналар томонидан дабдабали маъмурий бинолар қурилиши каби харажатларни бирмунча чеклайди. Шу билан бирга,

республикамызда мол-мулк солиғи бўйича солиқ тушумларини оширади, чунки мамлакатимизда бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган бинолардан маъмурий бинолар кўп қисмини ташкил этади.

Тижорат банкларини солиққа тортиш масаласи бошқа корхоналарни солиққа тортишга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу ўзига хослик тижорат банклари солиқ тизимида иккита бир-бирига мос бўлмаган ролни ўйнашида намоён бўлади. Аввало, банклар солиқ тўловчилар билан давлат ўртасида солиқларни ундирилиши ва уни назорат қилиш юзасидан воситачи ҳисобланади. Шу билан бирга, банкларнинг ўзлари ҳам бир қанча солиқларни тўловчи ҳисобланади.

Тижорат банклари томонидан тўланадиган солиқларда етакчи ўринни даромад солиғи ташкил этади. Бунинг қуйидаги жадвал маълумотлари ҳам тасдиқлайди.

4.5-жадвал

Тижорат банкларида даромад солиғининг таркиби¹

Банклар	2001 йил		2002 йил		2003 йил		2004 йил		2005 йил	
	жами, %	Даро мад солиғи, %	жами, %	Даро- мад солиғи , %	жами, %	Даро- мад солиғи, %	жами, %	Даро- мад солиғи, %	жами, %	Даро- мад солиғи , %
Пахта Банк	100	68,34	100	63,16	100	55,40	100	51,43	100	43,44
Ипотека Банк	100	71,19	100	73,62	100	67,98	100	66,59	100	43,28
Ғалла банк	100	70,57	100	62,24	100	50,99	100	52,52	100	36,89
Банкларда даромад солиғи ставкаси	26		24		20		18		15	

Жадвал маълумотлари кўрсатиб турибдики, тижорат банклари томонидан тўланаётган солиқларнинг асосий қисмини улар томонидан тўлаётган даромад солиғи ташкил этади. Бунинг биринчи сабаби юқорида келтирилган бошқа солиқлар солинадиган объект

¹ Банк ҳисобот маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

² Бу ерда банкнинг 56700 “суғурта, солиқ ва бошқа харажатлар” ва 56900 “даромад солиғини баҳолаш” ҳисобварақлари бўйича жами харажатлар назарда тутилган.

микдорининг камлиги (масалан, ер солиғи объекти бўлган катта майдондаги ерни банклар банд қилмайди ёки сув солиғи объекти бўлган сувни катта микдорда истеъмол қилмайди ва ҳ.к.). Иккинчи энг муҳим сабаби даромад солиғига тортиладиган объектнинг солиққа тортиш тамойилларига мос келмайдиган даражада ниҳоятда кенглиги, яъни солиқ солинадиган базага иш ҳақи микдорларининг киритилганлиги. Лекин бу кўрсаткич йилдан йилга тушиш тенденциясига эга, масалан, таҳлил этилаётган сўнгги беш йилда Пахта Банкда 24,9 фоизли пунктга, Ипотека Банкда 27,91 фоизли пунктга, Ғалла банкда 33,68 фоизли пунктга тушган. Бунинг асосий сабаби, бу йилларда банкларда даромад солиғи ставкасининг 2001 йилдаги 26 фоиздан 2005 йилда 15 фоизга тушганлигидадир. 2007 йилга қадар амалда бўлган тартибга, асосан тижорат банклари томонидан тўланаётган даромад солиғига тортиш объектини фойда ва солиқ солинадиган базага қайта қўшилувчи харажатлар ташкил этар эди. Лекин даромад солиғига тортиладиган объектни аниқлашдаги муаммо шундан иборат эдики, бошқа юридик шахслар учун солиқ солинадиган базага қайта қўшилувчи харажатларга иш ҳақи харажатлари киритилмас эди, тижорат банкларида иш ҳақи харажатлари ҳам солиқ солинадиган базага қайта киритилиб, ундан даромад солиғи ундирилар эди. Бу жаҳон тажрибасига ҳам мос келмасдан, солиққа тортиш тамойилларига ҳам зид эди. Чунки иш ҳақидан белгиланган ставкаларда жисмоний шахслар даромад солиғи ундирилади, унга нисбатан ягона ижтимоий тўлов ажратилади (ундан қўшимча тарзда ундириладиган пенсия жамғармасига ажратма ва касаба уюшмасига бадаллар ҳам мавжуд). Демак, шу пайтга қадар тижорат банклари учун, барча хўжалик юритувчи субъектлари сингари, даромад (фойда) солиғига тортиш объектини белгилашда бир хиллик, тенглик тамойили мавжуд эмас эди. Юқоридагилардан келиб чиқиб, 2007 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 18 декабрдаги 532-сон “Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари башорати ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ, тижорат банклари умумий белгиланган тартибда фойда солиғи тўлашга ўтказилди ва банклар учун фойда солиғи ставкаси 17 фоиз (ҳозирда 15 фоиз) қилиб белгиланди. 2007 йилда солиқ қонунчилигида бўлган ўзгаришлар тижорат банклари молиявий фаолиятига қай даражада таъсир этишини аниқлаш, улар ўз олдига қўяётган режаларни амалга оширилишида муҳим аҳамият касб

этишига шубҳа йўқ. Шу нуқтаи назардан республикаимизда фаолият кўрсатиб келаётган куйидаги банклар фаолиятида бу муаммони ҳал қилишга ҳаракат қиламиз.

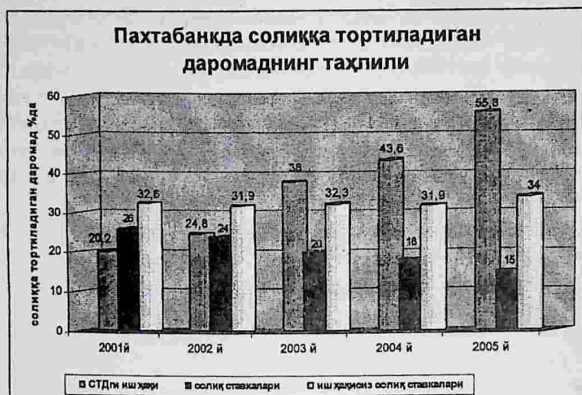
4.6-жадвал

**2001–2005 йилларда тижорат банкларида даромад (фойда)
солиғига тортиш объектларининг таҳлили (%да)¹**

Кўрсаткич-лар	2001			2002			2003			2004			2005		
	П Б	И Б	Ғ Б	П Б	И Б	Ғ Б	П Б	И Б	Ғ Б	П Б	И Б	Ғ Б	П Б	И Б	Ғ Б
Жами СТД	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0	10 0
Шу жум- ладан, СТДдаги иш ҳақи микдо- ри %да	20 ,2	24 ,9	15 ,3	24 ,8	22 ,8	19 ,3	38 ,0	26 ,2	36 ,5	43 ,6	29 ,6	35 ,0	55 ,8	47 ,6	33 ,7
Солиқ ставкаси	26	26	26	24	24	24	20	20	20	18	18	18	15	15	15
Иш ҳақисиз ҳақиқий реал солиқ став- каси	32 ,6	34 ,6	30 ,7	31 ,9	31 ,1	29 ,7	32 ,3	27 ,1	31 ,5	31 ,9	25 ,6	27 ,7	34 ,0	28 ,6	22 ,6

Юқорида келтирилган рақамлар таҳлил этилаётган тижорат банкларида солиқ солинадиган даромаддаги меҳнат ҳақи фондининг улушини йилдан-йилга ошиб бораётганлигини кўрсатади, шу билан бирга, тижорат банкларида даромад (фойда) солигининг ставкалари тушганлигига қарамасдан меҳнат ҳақи ҳисобга олинмаганда реал солиқ ставкасида кескин пасайиш юз берган эмас. Ушбу ўзгаришнинг Пахтабанк мисолида батафсил таҳлил этиш учун куйидаги диаграммани келтирамиз:

¹ Пахта-банк (ПБ) Ипотека банк (ИП) (2005 йилга қадар уй-жой қурилиш банки), Ғалла банк (ҒБ) маълумотлари асосида.

4.1-расм. Тижорат банкида фойда (даромад) солиғининг таҳлили¹.

Маълумотларнинг кўрсатишича, Пахтабанкда йилдан-йилга солиққа тортиладиган даромаддаги иш ҳақининг улуши ошиб борган. 2001 йилда бу кўрсаткич 20,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилга келиб 55,8 фоизга етган, бу, бир томондан, иш ҳақининг ошиб бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, банкнинг фойдасига нисбатан иш ҳақининг ошиш сурати юқори эканлигини билдиради. Ушбу ҳолатга мос равишда фойда солиғи йилдан-йилга камайтирилиб борилганлигига қарамасдан даромад (фойда) солиғининг фойдадаги улуши камайган эмас, яъни 2001 йилда иш ҳақи инobatта олинмаганда ҳисобланган даромад (фойда) солиғининг солиққа тортиладиган даромаддаги улуши 32,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2005 йилда бу кўрсаткич 34 фоизни ташкил этган, шунга қарамай фойда солиғи ставкалари бу даврда 11(26%-15%) фоизли пунктга камайган. Демак, ушбу банкда бошқа корхоналар сингари солиққа тортиладиган фойдага нисбатан солиқ улуши ҳисобланганда 34 фоизга тенг бўлган, яъни корхоналарга 2005 йил учун белгиланган 15 фоиз ставкага нисбатан 2,27 баробар (34/15) кўп солиқ тўланиши келиб чиққан. Юқоридагилардан келиб чиқиб умумий хулоса қилинадиган бўлса, 2007 йилдан банкларнинг фойда солиғи тўлашга ўтиши ҳамда солиққа тортиладиган даромаддан меҳнатга ҳақ тўлаш фондининг чиқарилиши, шу билан бирга, солиқ ставкасининг 17 фоиз

¹ Пахтабанк маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

қилиб белгиланиши банкларда солиқ юкининг кескин камайишига олиб келади, юқорида келтирилган банкларни аниқ 2005 йил маълумотлари мисолида оладиган бўлсак, Пахтабанкда фойда солиғи юкининг 2 мартага (34%/17%), Ипотекабанкида 1,68 мартага (28,6%/17%), Ғаллабанкда 1,33 мартага (22,6%/17%) камайишига олиб келиши мумкин. Лекин шу ўринда иккинчи муаммо туғилади, яъни бюджет даромадларида катта миқдорда йўқотиш юз бериши мумкин.

Банклар умумий тартибда фойда солиғи тўлашга 2007 йилдан бошлаб ўтгани муносабати билан бюджет даромадларидаги камайишлар қопланиши зарур эди, акс ҳолда бюджет тақчиллигига салбий таъсир этиши мумкин. Маълумки, тижорат банкларининг фойда солиғи тўлашга ўтиши натижасида банк ихтиёрида қоладиган маблағлар миқдори ошади ва бунинг оқибатида банкларнинг корхоналарга кредит бериши орқали иқтисодиётга инвестициялар киритилишига сабаб бўлади. Инвестиция ҳолида қайта иқтисодиётга киритилган маблағлар ҳисобидан бюджет даромадларидаги йўқотишлар қопланиши мумкин. Демак, умумий хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, тижорат банкларини солиққа тортишда уларнинг фойдасидан солиққа тортиш тамойилига ўтилиши, биринчидан, бюджет даромадлари нуқтан назаридан кўриладиган зарарлар тижорат банклар фойдасининг ошган қисмини асосий капиталга инвестиция қилиши натижасида ўзини қоплайди, иккинчидан, жаҳонда кенг қўлланиб келинаётган солиққа тортиш тамойилларига мос келади.

4.2. Истеъмол солиқларини ҳисоблаш механизмидаги муаммолар

Кўшилган қиймат солиғи бўйича берилган бир қатор имтиёзларни амалиётда қўллаш тартиблари аниқ эмаслиги ёки мураккаб бўлганлиги сабабли бу имтиёзлар аслида солиқ юкини ҳосил қилмоқда. Тадқиқотлардан маълум бўлишича, корхоналар кўшилган қиймат солиғи бўйича қисман озод қилинганда ушбу имтиёз фақат истеъмолчилар учун солиқ юкини камайтириб, корхоналар учун аслида солиқ юкини кўпайтирмоқда. Хусусан, ҚҚС бўйича имтиёз берилган маҳсулотни (масалан, аҳолига сотиладиган курилиш материаллари, коммунал хизматлар, шаҳар йўналишидаги автотранспорт хизматлари ва бошқалар) ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар бўйича тўланган ҚҚС суммасининг ҳисобга

Ўтказилмаслиги корхоналар учун (ҳисобга ўтказилмаган ҚҚС миқдорида) солиқ юкини ҳосил қилади. Ваҳоланки, эгри солиқ имтиёзлари моҳиятига кўра истеъмолчилар учун берилиб, маҳсулот ишлаб чиқарувчи юридик шахсларга солиқ юкини ҳосил қилмаслиги лозим. Аммо солиқ қонунчилигига кўра, ҳисобварақ (счёт фактура) бўйича тўланган ҚҚС суммасининг ҳисобга ўтказилишида белгиланган ҳолда қонунчиликка асосан имтиёзга эга маҳсулотлар учун сарфланган материаллар ҳисоби алоҳида юритилиши ва улар бўйича тўланган ҚҚС суммаси ҳисобга олинмаслиги кўрсатилган. Ушбу ҳолат ҚҚСни ҳисобга ўтказиш бўйича қарама-қаршилиқни вужудга келтириб, ҚҚС бўйича имтиёз берилган корхоналарга солиқ юкини ҳосил қилади. Умуман олганда, имтиёзлардан фойдаланиш тартиблари мукамал эмаслиги, улардаги ноаниқлик ва қарама-қаршилиқлар сабабли ҚҚСни ҳисоблашда чалкашлик вужудга келиб, имтиёзлардан амалда фойдаланиш мумкин бўлмай қолмоқда. Таҳлиллардан маълум бўлишича, фаолият турлари бўйича қўшилган қиймат солиғидан қисман озод қилиш ёки солиқ базасини камайтириш тартибидаги имтиёзлар эгри солиқларнинг моҳиятига зид бўлиб, солиқ ҳисобини юритиш тартибини чалкаштиради ҳамда юридик шахс учун аслида солиқ юкини ҳосил қилади.

Солиқ имтиёзларининг моҳиятига кўра, имтиёзга эга маҳсулотни ишлаб чиқарадиган юридик шахслар фаолиятига тўсиқ бўлмаслиги ва қўшимча солиқ юки ҳосил қилмаслиги лозим. Фикримизча, ҚҚС бўйича имтиёз берилган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар учун тўланган ҚҚС суммасининг (ҳисобварақлар асосида) ҳисобдан чиқарилиши юқоридаги муаммони ҳал этади. Қонунчиликда аҳолига кўрсатиладиган хизматлар ва реализация қилинган товарлар бўйича ҚҚСдан имтиёз берилган бўлса-да, амалда уларни қўллаш тартиблари мукамал эмас. Шу жумладан, аҳолини шаҳар ичида ташиш хизматини кўрсатувчи корхоналар ҳамда ўзи ишлаб чиқарган курилиш – бинокорлик материалларини аҳолига реализация қилган корхоналар ҚҚСдан озод қилинган бўлса-да, лекин имтиёзли маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар бўйича тўланган қўшилган қиймат солиғини солиқ ҳисоботининг 1-қатори бўйича ҳисобдан чиқариш белгиланмаган. Натижада қўшилган қиймат солиғидан имтиёзга эга маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар бўйича тўланган ҚҚС суммасини ҳисобдан чиқаришда чалкашлиқлар рўй бериб, корхонага солиқ оғирлиги ҳосил

бўлмокда. Амалдаги Солиқ кодексига биноан, ҚҚСдан имтиёз берилган маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган моддий харажатлар бўйича тўланган ҚҚС суммаси таннарх ва муомала харажатларига киритилиши белгиланган. Бу тартиб хўжалик юритувчи субъектлар фойдасининг камайишига (таннархга ва муомала харажатларига ўтказилган ҚҚС миқдорида) сабаб бўлмокда.

4.7-жадвал

**Қўшилган қиймат солиғи бўйича берилган имтиёзларнинг
корхоналар иқтисодий фаолиятига ва товар қийматига
таъсирининг таҳлили**

(Шартли бирликларда)

Кўрсаткичлар	А корхона (ишлаб чиқа- рувчи)	Ишлаб чиқарувчидан моддий ресурсни сотиб олувчи корхона		Моддий ресурсни сотиб олувчи пудратчи	
		Б корхона (озод этилган ёки алоҳида тартибда солиқ жорий қилин- ган)	В корхона (уму- мий тартиб- да ҚҚС тўлай- ди)	Б корхона дан сотиб олса	В корхона дан сотиб олса
Сотилган товар қиймати	4400	12980	12100	34155	33275
Сотилган товар учун ҚҚС	880	0	2420	6831	6655
Сотиб олинган ресурс қиймати	1600	4400	4400	12980	12100
Сотиб олинган ресурс учун ҚҚС	320	880	880	0	2420
Товар ишлаб чиқариш учун кетган бошқа харажатлар	2400	6600	6600	18150	18150
Фойда меъёри (жами ҚҚСсиз харажатдан 25%)	400	1100	1100	3025	3025
Бюджетга тўланадиган	560	0	1540	6831	4235

ҚҚС					
Товарнинг ҚҚС билан бирга умумий қиймати	5280	12980	14520	40986	39930

Бир хил шароитда ишловчи иккита қурилиш корхонасининг биринчиси учун қурилиш материаллари таъминотчиси – ҚҚС тўловчи корхона ва иккинчиси учун алоҳида солиққа тортиш тартиби жорий этилган корхона бўлган шароитларда бажарилган ишлар ҳажмининг қиймати турлича бўлишига олиб келади. Бизнинг мисолимизда биринчи моддий ресурсларни алоҳида солиққа тортиш тартибиде ишловчи корхонадан сотиб олувчи пудратчи учун фойда миқдори бир хил бўлган шароитда бажарилган ишлар ҳажми қиймати 40986 шартли бирликни ташкил этган ҳамда тўлиқ товар айланиши 34155 шартли бирликдан ҚҚС тўлашга мажбур, чунки ҚҚСдан чегирма йўқ, иккинчи моддий ресурсларни ҚҚС тўловчи корхонадан сотиб олувчи пудратчи фойда миқдори камаймаган шароитда бажарилган ишлар ҳажми қиймати 39930 шартли бирликка тенг бўлган, шу билан бирга сотиб олинган моддий ресурслар учун тўланган ҚҚСни ҳисобга олиш имкониятига эга бўлади. Шундай экан, ҚҚС бўйича қўлланилаётган солиқ имтиёзлари хилма-хил бўлса-да, ушбу имтиёзларни амалиётда қўллаш механизмини самарали деб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, имтиёзлар солиқ ҳисобининг тўғри юритилишига ва ҳисоботларнинг тўғри тузилишига зид бўлмаслиги ҳамда қийинчиликлар туғдирмаслиги керак. Ишлан-малар натижаларига кўра, солиқ имтиёзларидан фойдаланиш тартибларининг мукамал эмаслиги сабабли ушбу солиқ имтиёзларидан фойдаланувчи юридик шахслар учун кўп ноқулайликлар ва чалкашликлар туғдирмоқдаки, тақдим қилинган баъзи солиқ имтиёзлари аслида солиқ юкининг ошишини вужудга келтирмоқда.

Қўшилган қиймат солиғини аниқлашда реализация бўйича солиқ солинадиган айланма миқдори реализация қилинган товарлар, ишлар, хизматлар қиймати асосида, қўлланиладиган нархлар ва тарифлардан келиб чиқиб, агар товар акцизости маҳсулот бўлса, акциз солиғини ҳисобга олган ҳолда уларга қўшилган қиймат солиғи киритмасдан белгиланади. Шу ўринда, акцизости маҳсулотлар реализациясидан ҚҚС ҳисобланишида мунозарали ҳолат юзага келади, чунки маҳсулотдан ҳисобланган акциз солиғи қўшилган қиймат солиғи тортиладиган объектга айланади, бошқача қилиб айтганда, акциз солиғидан яна бир марта солиқ ҳисобланади. Бу бюджетга ҚҚС

тушумини кўпайтиради, лекин солиққа тортиш тамойиллари ҳақида ҳам унутмаслигимиз керак. Бизнингча, акцизости маҳсулотлардан ҚҚС ҳисоблашда акциз солиғининг солиқ солинадиган айланмага киритилмаслиги ҳисоб-китобларни ихчамлаштириш билан бир қаторда, уни солиққа тортиш тамойилларига мослаштиришга олиб келади.

Товарлар бепул берилган тақдирда, солиқ солинадиган айланма миқдори корхонага бериш пайтида таркиб топган нархлар даражасидан келиб чиқиб, улар қўшилган қиймат солиғи киритмасдан, бироқ бундай товарларнинг ишлаб чиқарилиши ёки харид қилиниши бўйича амалда вужудга келган харажатлардан паст бўлмаган миқдорда белгиланади. Шунга қарамай, масъулияти чекланган жамиятлар ва бошқа турдаги корхоналар тугатилганда улар мол-мулкнинг муассислари ўртасида бўлинишига доир айланмалар қўшилган қиймат солиғига тортиш объекти ҳисобланмайди. Ушбу жараёнда ҳам бюджет манфаатларига зид ҳолатлар юзага келади. Чунки корхона тугатилганда унинг мол-мулки ҳар хил ҳолатда бўлиши мумкин: асосий восита ҳолида, маблаг ҳолида ҳамда товар ёки хомашё материал ҳолида. Агар корхонанинг тугатилаётгандаги мол-мулки хомашё, материал сифатида бўлса, масаланинг яна бир томони чигаллашади, яъни ушбу хом ашё материал сотиб олинган пайтда тўланган ҚҚС миқдори тўлиқ ҳисобга ўтказилган, яъни бюджетдан қопланган. Ушбу ҳолатда қопланган миқдорга беҳуда бюджетдан йўқотиш юз беради. Бу коида 1999 йилгача амалда бўлган сотиб олинган хом ашё материалларга тегишли ҚҚСнинг харажатларга сарф қилинишига мутаносиб равишда ҳисобга ўтказилиши тартиби қўлланилган пайтларда ишлаб чиқилган ва бу тартиб тубдан ўзгаргандан кейин ҳам сақланиб қолган. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, корхоналар тугатилаётганда улар мол-мулки бўйича олдиндан ҳисобга ўтказилган ҚҚС миқдорининг унинг муассис аъзолари томонидан қопланиши кўрсатилган ҳолатлар бўйича бюджетдан беҳуда йўқотишларнинг олдини олиш имконини бериши мумкин, деган хулосага келдик.

Ҳисобга ўтказиладиган қўшилган қиймат солиғи суммаси ҳисобот даврида амалда келиб тушган, шу жумладан, импорт қилинган ва ҚҚСга тортиладиган айланмада фойдаланиладиган товарлар (ишлар, хизматлар) учун тақдим этилган ҳисобварақ-фактуралар бўйича тўланиши керак бўлган солиқ суммасидир¹. Лекин шунини алоҳида

¹ Л.Б.Хван. Налоговое право: Учебник.-Т.: Консаудитинформ, 2001. 188 с.

таъкидлаш керакки, экспортчи корхоналар учун сотиб олинган хом ашё, материаллар бўйича қўшилган қиймат солиғини ҳисобга ўтказиш, товарларни республика ҳудудидан олиб чиқиш ва валюта тушуми тасдиқлангандан кейин амалга оширилади.

Демак, ўз фаолиятидан тўлиқ ҚҚС тўловчи корхоналар сотиб олган хом ашё, материаллари учун тўлаган ёки тўлаши лозим бўлган ҚҚС миқдори тўлиқ, қачон ишлаб чиқаришга ишлатилишидан қатъи назар, хом ашё олинган пайтда ҳисобга ўтказилади. Ишлаб чиқариш, айниқса, саноат моллари ишлаб чиқариш корхоналарида бундай хомашё, материалларнинг ҳисобга ўтказилиши бюджетга ҚҚС бўйича йўқотишларни келтириб чиқармоқда. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган материалларнинг табиий йўқотиш меъёри мавжуд бўлиб, ушбу меъёрдан ортиқча йўқотишлар ҳам жуда кўп учраб туради. Ушбу меъёрдан ортиқча йўқотишлар фойда солиғини ҳисоблашда қайта қўшилиб ундан фойда солиғи ундирилади, лекин табиий йўқотиш меъёридан ортиқча йўқотилган материаллар учун ҳисобланган ҚҚС, ушбу материал сотиб олинган пайтда тўлиқ ҳисобга ўтказилади ёки, содда қилиб айтганда, бюджет томонидан қопланади. Бюджет томонидан қопланган миқдорга мутаносиб равишда давлат зарар кўради, чунки табиий йўқотиш меъёридан ортиқча йўқотиш бўлган хомашё, материал ҚҚС бўйича ҳеч қандай қўшимча солиққа тортиш айланмасини келтириб чиқармайди. Ушбу келтирилган мулоҳазалар бўйича қуйидаги таклифни билдирмоқчимиз. Табиий йўқотиш меъёридан ортиқча йўқотиш бўлган материаллар учун ҳисобга ўтказилган миқдор, ортиқча йўқотиш бўлган ҳисобот даврида чегириб ташланиши лозим. Бу, бир томондан, бюджетга ҚҚС бўйича тушумларнинг камайиши олдини олса, иккинчи томондан, корхоналарнинг хом ашё, материалларни табиий йўқотиш меъёридан ортиқча беҳуда йўқотишларига йўл қўймайди.

4.3. Соддалаштирилган солиққа тортиш тизимининг ўзига хос хусусиятлари

Солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизими мамлакатимизда илк бор 1997 йилдан бошлаб қўлланила бошланди¹, бунда кичик

¹ 1996 йил 31 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “1997 йилги ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари ва Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети прогнози тўғрисида”ги 469-сон Қарори.

корхоналар ушбу тизимга ўтказилиб, ягона солиқ (ҳозирги кунда ягона солиқ тўлови) тўлай бошладилар. Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловига тортиш механизми, бу – ихтиёрий равишда соддалаштирилган солиққа тортиш тизимига ўтган микрофирма ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловига тортиш билан боғлиқ бўлган, ушбу солиқ тўловини ҳисоблаш ва тўлашда ҳамда ташкил қилишда бевосита иштирок этувчи элементлари мажмуи ҳисобланади. Бундай элементларга: солиқ субъекти – солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқ тўлаш мажбурияти юкланган юридик шахслар; солиқ объекти – солиқ тўловчининг солиқ ҳисобланадиган ва солиққа тортиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган ялпи даромад ёки ялпи тушум; солиққа тортиш бирлиги – солиқ объектининг ўлчов бирлиги ёки даромаднинг пулдаги бирлиги; солиқ ставкаси – даромаднинг бюджетга солиқ сифатида ўтказилиши лозим бўлган муайян улуши; солиқ базаси – солиққа тортиладиган тушумнинг солиқ ставкаси қўлланиладиган даромад қиймати суммасининг қайд қиладиган миқдори; солиқ имтиёзлари – амалдаги қонунларга мувофиқ солиқдан тўлиқ ёки қисман озод қилиш; солиқни тўлаш муддатлари – солиқ тўловчиларнинг бюджетга солиқ тўловларини ўтказиши лозим бўлган, қонунда белгилаб қўйилган аниқ тақвимий саналари киради. Амалиётда микрофирма ва кичик корхоналарни ягона солиқ тўловига тортиш механизмини таҳлил қилишда юқоридаги элементлар алоҳида ёки жамлаб ўрганилади.

Мамлакатимиз солиқ тизимида, кичик корхоналарни ягона солиққа тортиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси қабул қилингандан сўнг унга мос равишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 апрелдаги 159-сонли қарори билан янгидан ишлаб чиқилди. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатларда республика ҳудудида амал қилувчи микрофирма ва кичик корхоналар учун ягона солиқ, солиқ солиш объекти ва субъекти, ставкаси, солиқ тўлашнинг тартиб-қоидалари, солиқ солиш юзасидан кичик корхоналарга бериладиган енгилликлар ва имтиёзлар, солиқ қонунчилигини бузганликлари учун жавобгарликка тортиш тартиб-қоидалари белгиланди. 2005 йилдан бошлаб соддалаштирилган солиқ тартиби жорий этилган микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиққа тортиш тизимида туб ислохотлар юз берди. Бунда 2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб ягона солиқ – оборотга нисбатан ҳисобланадиган пенсия жамғармасига, йўл жамғармаси ва мактаб фондига тўловлар ўрнига ягона солиқ тўлови жорий этилди ва 13

фоиз қилиб белгиланди (ҳозирги кунда асосий ставкаси 8 фоизга тенг).

Аввало, амалдаги қонунчиликда кичик корхоналар ягона солиқ тўловини тўловчи субъектларни аниқлаш тартибининг таҳлили хусусида тўхталиб ўтамиз, чунки солиққа тортишнинг соддалаштирилган механизмини таҳлил қилишни солиқ тўловчилардан бошлаш, фикримизча, мақсадга мувофиқдир. Чунки, биз кичик корхоналарни ягона солиққа тортиш тизими тўғрисида гапирар эканмиз, унинг тўловчиси ким эканлигини ва ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда келтирилган қоидалар амалиётга мос келиш-келмаслигини аниқлаб олишимиз керак. Шу муносабат билан бу солиқни тўловчилар билан боғлиқ бўлган ҳолатлар юқорида келтирилган Солиқ кодекси ва Вазирлар Маҳкамаси қарорларига асосан ишлаб чиқилган тартиб билан бошқарилади.

Соддалаштирилган солиқ солиш тизимининг амал қилиши қонунчилик билан белгиланган мезонларга мувофиқ микрофирма ва кичик корхоналарга нисбатан татбиқ этилади. Тадқиқотнинг биринчи қисмида бу мезонлар ҳақида тўхталиб ўтганда маълумотлар асосида йирик корхоналарнинг соддалаштирилган солиққа тортишга ўтиш мақсадида уларнинг кичик корхоналарга бўлиниб кетиши ҳолатларни таҳлил қилган эдик. Бу бозор иқтисодиётига хос бўлган хусусият, чунки ҳар қандай тадбиркор кўпроқ фойда олишга, уни максималлаштиришга интилади, солиқ ҳам харажат элементи бўлгани учун уни минималлаштиришга ҳаракат қилади. Лекин микрофирмалар ва кичик корхоналар учун тадбиқ этилган мезонларнинг бир томонлама характерга эга эканлиги туфайли ишловчилар расмий равишда ишга қабул қилинмасдан, нақд пул орқали савдо қилиш имкониятига эга бўлган корхоналар иш ҳақини бухгалтерияда акс эттирмаган нақд пул тушуми ҳисобидан бериш орқали хуфёна иқтисодиётда пул оқимини кўпайишига туртки бўлмоқда. Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун тадбиқ этилган мезонлар доирасининг кенгайтирилиши мазкур муаммони ҳал этишда ижобий натижаларни бериши мумкин. Шу ўринда чет эл тажрибасини кўриб чиқадиغان бўлсак, масалан, Жанубий Кореяда кичик оборотга эга бўлган корхоналар, яъни обороти 100,0 млн вонгача бўлган корхоналардан корпорация солиғи 13 фоиз ундирилади, обороти 100,0 млн вондан ошган қисмидан 25 фоизли ставкада ундирилади¹, шунингдек, Японияда кичик

¹ Korean taxation, Ministry of Finance and Economy. Korea.2003. p. 112.

корхоналар учун корпорация солиғи бўйича амалдаги 30 фоизли ставка ўрнига пасайтирилган 22 фоизли ставкалар жорий этилган бўлиб, бунинг учун қуйидаги мезонлар ўрнатилган (4.9-жадвал).

4.9-жадвал

Японияда корхоналар учун корпорация солиғининг табақалашган ставкалари¹

			Солиқ ставкаси
Корхоналар	100,0 млн йендан кам	Йиллик даромади қисми	22%
	миқдордаги устав	8,0 миллиондан кам	
	жамғармасига эга	Йиллик даромади қисми	30%
	юридик шахслар	8,0 миллиондан ортиқ	
	100,0 млн йендан ортиқ миқдордаги устав		30%
	жамғармасига эга юридик шахслар		
Жамоат ташкилотлари			22

Кўриниб турибдики, Японияда корпорация солиғи бўйича пасайтирилган ставкаларнинг қўлланилиши учун, биринчи навбатда, ушбу корхонанинг устав жамғармаси миқдори чегараланган, иккинчи навбатда, унинг йиллик даромади миқдори мезон қилиб олинган. Бунда агар корхонанинг устав жамғармаси 100,0 млн. йендан кам бўлса ҳам, лекин товар айланмаси 8,0 млн. йендан юқори бўлса, унда имтиёзли ставкадан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлмайди.

Россияда солиқ тўловчи кичик корхона соддалаштирилган тизим бўйича солиққа тортишга ўтказилиши учун 9 ойлик даромад миқдори 15 млн. рублдан юқори бўлмаслиги лозим. Бу асосий мезондан ташқари, корхонада ишловчилар сони 100 кишидан кўп бўлмаслиги, асосий воситалар ва номоддий активлар қолдиқ қиймати 100 млн. рублдан юқори бўлмаслиги ҳам белгиланган².

Кичик корхоналарни солиққа тортишнинг жаҳон тажрибасидан келиб чиқиб, микрофирма ва кичик корхоналарни аниқлаш мезонларига, ишловчилар сони билан бирга, реализация ҳажми (товар айланмаси)ни ҳам киритиш зарур. Бунда дастлабки босқич сифатида, қонунчиликда белгиланган ишловчилар сони билан бирга, 1000,0 млн сўмдан кам реализация ҳажмига эга бўлган кичик корхоналарга ягона солиқ тўловига ўтиш ҳуқуқини бериш кўзда тутилиши лозим. Солиқ юкининг тенг тақсимланиши ва солиққа тортишнинг тенглик таъмоилидан келиб чиқиб ушбу мезонни амалиётга жорий этиш

¹ An outline of Japanese Tax Administration. National Tax Agency, Japan. 2003. p. 63.

² Россия Федерацияси Солиқ кодекси.

мақсадга мувофиқдир.

Берилаётган тақлифнинг амалиётга жорий этилиши натижасида кутилаётган самара сифатида бюджет тушумларида бўладиган ижобий ўзгаришларни илмий асослаш учун республикаимизда фаолият кўрсатаётган ягона солиқ тўлови тўловчи реализация ҳажми 1000,0 млн сўмдан юқори бўлган кичик корхоналарни вилоятлар кесимида кўриб чиқамиз (4.10-жадвал).

4.10-жадвал

Республикаимиз ҳудудлари бўйича 1000,0 млн сўмдан ортиқ реализация ҳажмига эга бўлган микрофирма ва кичик корхоналар тўғрисида маълумот¹.

Ҳудудлар	Корхоналар сони	Реализация ҳажми, минг сўмда	Асосий воситалар бошлангич баланс қиймати, минг сўмда	Асосий воситалар қолдиқ баланс қиймати, минг сўмда	Ҳисобланган ягона солиқ тўлови, минг сўмда
Қорақалпоғистон	3	5787880,8	8982747,2	8533617,4	526697,1
Андижон	21	41757339,0	3282976,7	3000671,7	4092219,2
Бухоро	28	47277218,8	44650	43727,0	4548068,4
Жиззах	1	4618000,0	2486800,0	1801700,0	461800,0
Навоий	4	6540948,5	101430,6	96567,6	604056,6
Наманган	31	53 272 654,1	551 202,4	485 110,4	5272394,6
Самарқанд	6	93 947 957,4	7 053 855,4	5 734 723,8	9072554,3
Сирдарё	1	5349843,0	3725214,3	2676838,9	534984,3
Сурхондарё	2	9696239,4	5856973,4	4264603,1	969623,9
Тошкент	27	86777682,3	13766434,1	9476285,4	8403550,7
Фарғона	34	67794362,5	11236908	8521561,7	9567239,8
Хоразм	4	16630503,3	125388,7	100910,7	1648498,6
Тошкент ш.	122	327833920,1	68646994,4	50062493,7	32411300,5
Республика бўйича	284	767284549,2	125861575,2	94798811,4	78112988,1

Маълумотлардан кўриниб турибдики, республикаимиз бўйича микрофирма ва кичик корхона мақомига эга бўлган 284 та корхона 1000,0 млн. сўмдан ортиқ реализация ҳажмига эга. Шу билан бирга,

¹ Ўзбекистон Республикаси ДСҚ маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

ушбу корхоналарга тегишли бўлган асосий воситаларнинг бошланғич баланс қиймати 125861575,2 минг сўми ташкил этади. Бу микрофирма ва кичик корхоналарнинг вилоятлар бўйича таркибини кўриб чиқадиغان бўлсак, энг юқори улуш Тошкент шахрига тўғри келади (42,96 %), кейинги ўринларда Фарғона ва Бухоро вилоятлари туради.

Солиқ солишнинг соддалаштирилган тизими учун фаолият тури Макроиктисодиёт ва статистика қўмитаси томонидан белгиланган код бўйича аниқланади. Кичик корхоналарда ишловчилар сонини аниқлашда пудрат шартномалари ва фуқаролик-хуқуқий тусдаги бошқа хил шартномалар бўйича ишлаётганлар ҳамда филиалларда ишловчилар сони ҳам ҳисобга олинади.

Соддалаштирилган солиқ тизимига ўтиш мезони тор доирадаги йирик, молиявий жиҳатдан барқарор фаолият юритаётган субъектларга қўл келмоқда, яъни амалиётда шундай ҳолатлар учрамоқдаки, молиявий барқарор фаолият кўрсатиб турган йирик корхоналарнинг солиқ суммасини камайтириш мақсадида соддалаштирилган солиққа тортиш тизимига ўтиб фаолият кўрсатиши натижасида давлат даромадларига зиён етказилмоқда.

Мезоннинг тор доирадалиги солиқдан қочиш имкониятларини бераётганлигига мисол келтирамиз. Кам материал талаб қиладиган ишлаб чиқаришга ихтисослашган акционерлик жамияти таркибида ташкил этилган кичик корхона жамиятнинг бутун оборотини унинг асосий воситаларидан ижара сифатида фойдаланган ҳолда бажариши мумкин. Натижада, мазкур оборот бўйича акционерлик жамияти томонидан ҳисобланиши ва тўланиши лозим бўлган солиқ суммасига нисбатан кичик корхонада ҳисобланадиган солиқ суммаси ўртасида катта фарқ пайдо бўлади. Амалдаги солиқ қонунчилигига мувофиқ ягона солиқ тўловининг солиқ солиш объекти ялпи тушум ҳисобланади. Бунда ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

— қўшилган қиймат солиғи ва акциз солиғи чегирилган ҳолдаги товар (иш, хизмат)ларни реализация қилишдан тушум. Товар (иш, хизмат)ларни реализация қилишдан тушум деганда қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳа-қидирув ва илмий-тадқиқот ташкилотлари учун — ўз кучлари билан бажарган ишлар қиймати, лизинг компаниялари учун — лизинг берувчининг даромади (маржа), савдо ва умуий овқатланиш корхоналари учун — товар айланмаси, воситачилик (топширик) шартномалари бўйича воситачилик хизматларини кўрсатувчи юридик

шахслар учун — кўрсатилган хизматлар учун ҳақ суммаси, брокерлик ташкилотлари учун - кўрсатилган хизматлар учун ҳақ суммаси, тайёров, таъминот-сотиш ташкилотлари учун — реализация қилинган товарларнинг харид ва сотиш қийматлари ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган ялпи даромад, лотереялар, тотализаторлар ва таваккалчиликка асосланган бошқа ўйинларни ташкил қилиш доирасида фаолият кўрсатадиган юридик шахслар учун — ўйин билетлари (карточка, купон, квитанция, жетон ёки бошқа хилдаги ахборот манбаи)да кўрсатилган нарҳда тарқатишдан тушум тушунилади;

– асосий фаолиятдан бошқа даромадлар. Асосий фаолиятдан бошқа даромадларга ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари, ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда, ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни реализация қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан, хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хизматлардан тушумлар сифатидаги бошқа даромадлар, асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни чиқиб кетишидан даромадлар, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар, бошқа шахслардан текинга олинган мол-мулклар, бошқа шахслардан текинга олинган молиявий ёрдам, қисқа муддатли ижарадан даромадлар киради;

– молиявий фаолиятдан даромадлар. Молиявий фаолиятдан даромадлар деганда олинган роялтилар ва капитал трансферти, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш кўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар, мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) беришдан олинган даромадлар (маржа), чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар, қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар тушунилади;

– фавқулодда даромадлар.

Соддалаштирилган солиққа тортиш режими корхоналар учун ҳисоботлар топширилишида ҳисобот муддатлари ва сонларининг камлиги билан қулай бўлиши мумкин бўлса-да, ҳар доим ҳам

молиявий нуктаи назардан фойдали бўлавермайди. Ушбу ҳолатни «Техкомсервис» хусусий фирмаси мисолида кўришимиз мумкин. Фирманинг асосий фаолият тури ишлаб чиқариш, умумий ишловчилар сони - 32 та, корхона умумбелгиланган тартибда солиқ тўлайди. 2007 йил 1 январдан соддалаштирилган солиққа тортиш тизими бўйича солиқ тўлаш тизимига ўтиш қанчалик самарали эканлигини ёки самарали эмаслигини кўриб чиқамиз.

4.12-жадвал

“Техкомсервис” хусусий фирмасининг умумбелгиланган ва соддалаштирилган тартибда солиққа тортиш миқдорлари бўйича солиштирма жадвали (минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар	Умумбелгиланган солиққа тортиш тизими бўйича	Солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизими бўйича
1	Маҳсулот сотишдан тушган тушум	48730,9	48730,9
2	Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари	40743,7	40743,7
3	Давр харажатлари	3268,2	3268,2
4	Асосий ишлаб чиқариш фаолиятининг молиявий натижаси	4719,0	4719,0
6	Солиқ тўлагунгача фойда	4719,0	4719,0
7	Солиқ суммаси	943,8	4873,1
8	Соф фойда	3065,9	-154,1

Жадвал маълумотларидан кўрииб турибдики, фирма тегишли йил бўйича 48730,9 минг сўмлик маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушум олган, сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари 40743,7 минг сўмни ташкил этган. Асосий фаолиятнинг молиявий натижаси 4719,0 минг бўлиб, фирма умумбелгиланган тартибда солиқ, яъни фойда (даромад) солиғи ҳисоблаганда 943,8 минг сўм фойда солиғи тўлаши лозим, агар фирма соддалаштирилган солиққа тортиш тизимида солиқ ҳисобласа, 48730,9 минг сўм ялпи тушумдан 10 фоиз - 4873,1 минг сўм миқдорида ягона солиқ тўлови тўлаши лозим. Умумий натижада ушбу фирма умумий тартибда солиқ тўлаган шароитда йилини 3065,9 минг сўмлик фойда билан якунламоқда, ягона солиқ тўловини амалга оширса, 154,1 минг сўм зарар билан фаолиятни якунлаган бўлар эди. Бунда кичик корхона

аввало йил бошида ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқаётган турли вариантларда солиқ тўлаш самарадорлигини ҳисоблаб чиқиши зарур, корхоналар таннархида сотиб олинган хом ашёнинг улуши юқори бўлса, уларга умумбелгиланган тартибда солиқ тўлаш фойдалироқ, меҳнат сиғими юқори бўлган корхоналарда эса ягона солиқ тўлови тўлаш самаралироқ ҳисобланади.

Сурхондарё вилояти бўйича 2006 йил давомида ягона солиқ тўлови юкининг иқтисодиётнинг саноат, қурилиш, транспорт ва хизмат кўрсатиш тармоқларидаги кичик корхоналар жами тушумига ва қўшилган қийматга нисбатан улушини қуйидаги жадвал маълумотлари асосида кўришимиз мумкин:

4.13-жадвал

Сурхондарё вилояти бўйича иқтисодиёт тармоқларидаги кичик корхоналар тушумига ва даромадига нисбатан солиқ юки даражасини таҳлили

млн сўмда

Кўрсаткичлар	Жами тушум	Қўшилган қиймат	Ҳисобланган солиқ суммаси	Жами тушумга нисбатан солиқ юки % да	Қўшилган қийматга нисбатан солиқ юки %да
Саноат	8007,2	3079,0	800,7	10,0	26,0
Қурилиш	6450,0	3632,0	645,0	10,0	17,8
Транспорт	18770,5	7692,6	1877,0	10,0	24,4
Хизмат кўрсатиш	1986,0	1768,0	198,6	10,0	11,2

Маълумотлардан кўриниб турибдики, саноат, қурилиш, транспорт ва хизмат кўрсатиш тармоқларидаги кичик корхоналар жами тушумида ягона солиқ тўловининг таъсир даражаси катта эмас ва 10 фоизга тенг, бу солиқ солинадиган объектнинг бирхиллаштирилганлиги натижасидир. Тармоқ корхоналарида эса қўшилган қийматига нисбатан солиқ юки турличадир. Саноатда бу кўрсаткич энг юқори бўлиб, 26,0 фоизга тенг, энг паст кўрсаткич хизмат кўрсатиш соҳасига тегишли ва 11,2 фоизни ташкил этади. Ягона солиқ тўлови юки даражасининг кичик корхоналар фаолиятига таъсири тармоқлар бўйича олинганда, якуний таҳлил шуни кўрсатмоқдаги, халқ хўжалиги тармоқлари бўйича ягона солиқ тўлови юкининг даражаси сезиларли эмас. Аммо яқка тартибдаги хўжалик субъектлари бўйича олинганда айрим корхоналар учун, яъни кўп материал сарф этиладиган (материал сиғимли) саноат, транспорт

ва капитал қурилиш (жорий ремонт билан шуғулланувчи қурилиш корхоналаридан ташқари) корхоналарида солиқ юки даражасининг юқорилигини кузатиш мумкин.

Республикамизда ҳўжалик юритувчи субъектларга солиқ тизимидаги солиқлар, тўловлар ва йиғимлар бўйича бир қатор имтиёзлар берилган. Шу билан бир қаторда, кичик корхоналар учун соддалаштирилган солиққа тортиш тизимида ҳам имтиёзлар мавжуд. Кичик корхоналарга ягона солиқ тўлови бўйича имтиёзлар берилиши, биринчидан, кичик корхоналар, иккинчидан давлат бюджети манфаатларига хизмат қилиши лозим.

Ҳозирги кунда солиқ қонунчилиги кўра кичик корхоналарга қуйидаги ҳолатларда имтиёзлар белгиланган:

■ корхонада ишловчилар сонидан 50 фоизини 1941-1945 йиллардаги уруш ва меҳнат fronti фаҳрийлари, ногиронлари бирлашмаси «Нуроний» ва Ўзбекистон Черноблчилари ассоциацияси мулкида бўлган ногиронлар ташкил этса, ягона солиқ тўлови тўлашдан озод этилган. Бунда савдо фаолияти ва умумий овқатланиш соҳасидаги фаолиятга, тайёрлов ва таъминот-сотиш фаолияти, брокерлик хизматларини кўрсатиш, воситачилик шартномалари бўйича воситачилик хизматларини кўрсатиш, лотереялар, тотализаторлар ва таваккалчиликка асосланган бошқа ўйинларни ташкил қилиш фаолияти билан шуғулланувчи корхоналарга имтиёзлар татбиқ этилмайди.

Кичик корхоналар учун солиққа тортиш режими афзалликлари тўғрисидаги таҳлилларимизни давом эттириб, қуйидаги жадвалда келтириладиган маълумотлар орқали фойда солиғи тўловчи корхонанинг ягона солиқ тўловига ўтишининг иқтисодий фаолиятга таъсирини қиёсий таҳлил қиламиз.

4.14-жадвал

“Камгар” корхонаси молиявий натижаларининг таркиби¹

(минг сўмда)

Кўрсаткичлар номи	2004 йил		2005 йил		2006 йил		2007 йил	
	Даро мад	Хара жат	Даро мад	Хара жат	Даро мад	Хара жат	Даро мад	Хара жат
Маҳсулот сотишдан соф тушум	1656 21		1046 94		1201 60		1104 60	
Сотилган маҳсулот таннархи		4288 0		3473 7		5691 6		7549 9
Ялпи фойда (зарар)	1227		6995		6324		3496	

¹ “РосТон” қўшма корхонаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби/

	41	7	4	1	
Давр харажатлари	1098 27	6343 6	5390 5	2003 4	
Даромад (фойда) солиғини тўлагунга кадар фойда (зарар)	1291 4	6521	9339	1492 7	
Фойда солиғи	2178	2092	9092		
Фойдадан бошқа солиқлар	3659	3039			1436 0 (ягон а соли қ тўло ви)
Соф фойда (зарар)	7077	1390	247	567	

“Камгар” корхонасининг молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботидан шуни очиқ айтиш мумкинки, корхонанинг ишлаб чиқаришга дахлдор бўлмаган харажатлари салмоғи ҳар йили ошиб бориши натижасида, корхона фойдаси камайиб борганлиги сабабли корхона 2006 йилдан бошлаб ягона солиқ тўловига ўтишни лозим, деб топган. 2006 йилда корхонанинг соф фойдаси 247,0 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2007 йилда бу кўрсаткич 567,0 минг сўмни ташкил этган, яъни корхонанинг соф фойдаси 2006 йилга нисбатан 2,3 баробарга ошганлигини кўрсатишимиз мумкин. Шу ўринда, корхонанинг ягона солиқ тўловига ўтиши ўз самарасини берганлиги ҳақида узил-кесил хулосага келиш тўғри бўлмайди. Бу саволга ойдинлик киритиш мақсадида таҳлилларни давом эттириш лозим. Хўш, 2006 йилда корхона томонидан олинган 247,0 минг сўм соф фойда корхонанинг умумий маҳсулот сотишдан олган соф тушумининг қанча миқдорини ташкил этади ва бу ҳолат 2007 йилда қандай бўлган? Корхонанинг 2006 йилда олган соф фойдаси 0,2 фоизини ташкил этган, холос, 2007 йилда эса бу кўрсаткич 0,5 фоизига ошган. Яъни соф фойда миқдори 2007 йилда 2006 йилга нисбатан 0,3 фоизли пунктга кўпайган, бу эса қорхонага соддалаштирилган солиқ тизимида фаолият юритиши самаралироқ деган фикрга келишга асос бўлади. Демак, корхона солиқ имтиёзларидан тўлиқ фойдаланиши учун умумий тартибдаги солиқ режимини эмас, балки соддалаштирилган солиқ тизимини қўллаши керак.

Бизнинг фикримизча, ҳозирги жараёнда ўз маблағларини ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришга йўналтираётган кичик корхоналарга имтиёзлар беришни янада такомиллаштириш ва шу билан бир қаторда, солиқ ставкаларини йиллар давомида барқарор ҳолатда ушлаб туриб, мамлакат иқтисодиётининг маълум даражада ривожланиши ва корхоналарнинг иқтисодий аҳволи барқарор ҳолатга келганидан кейингина ошириш кўзда тутилса, айти муддао бўлиши муқаррардир.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги кунда кичик корхоналарни соддалаштирилган солиққа тортиш олдида қуйидаги вазифалар турибди:

Биринчидан, корхона ўз маблағларидан самарали фойдаланиш ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда келгусида давлат бюджети даромадлари манбаининг ошишини таъминлаш.

Иккинчидан, солиқ ва бухгалтерия ҳисоботларини соддалаштириш ва оsonлаштириш орқали солиқ қонунчилигининг бузилишларини олдини олиш ва назорат қилиш.

Ҳозирги кунда хўжалик фаолияти юритаётган аксарият корхона ва ташкилотлар рентабеллиги юқори бўлмаган ва ҳатто зарарга ишлайдиган корхоналар даражасига тушиб қолмоқда. Бироқ паст рентабелли корхоналарнинг давлат бюджети даромадларини шакллантиришда етарли даражада даромадга эга бўлган корхоналар билан бир хилда қатнашиши уларнинг молиявий аҳволини ёмонлаштиради. Шунинг учун соддалаштирилган солиққа тортиш тизимининг жорий қилиниши келажакда кичик корхоналарнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги зарур. Уларни шаклланиб келаётган бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида соғлом фаолият юритишлари учун соддалаштирилган солиққа тортиш тизими механизмининг такомиллаштириб бориш лозим.

Юқорида олиб борилган таҳлил натижаларидан келиб чиқиб тадқиқотнинг ушбу қисми бўйича қуйидаги хулосалар қилинди:

■ солиқ солиш мақсадида жами даромаддан чегириладиган ва чегирилмайдиган харажатларни аниқлаштириб олиш керак. Бунда юқорида кўрсатилган харажатлар моддалари бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш фаолияти билан бевосита боғлиқ эканлигини инобатга олган ҳолда, уларни жами даромаддан чегириладиган харажатлар таркибига киритиш, жами даромаддан чегирилмайдиган харажатлар таркибига эса мутлақо ишлаб чиқариш

аҳамиятига эга бўлмаган, шунингдек ишлаб чиқаришни бевосита қўллаб-қувватлашга боғлиқ бўлмаган харажатларни қолдириш лозим;

– республикамизда фойда солиғи ставкаси 10 % даражасида белгиланганлиги (тижорат банклари учун 2008 йилда 15 %) билан солиққа тортиладиган даромадга қайта қўшиладиган харажатлар кенг қамровга эгаллиги ва айрим тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлган харажатлар ҳам қайта қўшиладиган харажатлар таркибига кирганлиги сабабли фойда солиғининг ҳақиқий ставкаси белгиланганига нисбатан анча юқори фоизларни ташкил қилади;

– фойда солиғи тўлангандан кейинги корхона ихтиёрида қоладиган соф фойдадан яна 8 % миқдорида ободонлаштириш ва инфратузилмани ривожлантириш солиғи ундирилади. Солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларидан келиб чиқиб, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ҳамда фойда солиғининг объекти бир хиллигини инобатга олган ҳолда, ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғини бекор қилиб, уни фойда солиғи таркибига қўшиш лозим;

– республикамизда асосий воситаларни мол-мулк солиғига тортишда бевосита ишлаб чиқаришда банд, ижтимоий ва маъмурий асосий воситаларга гуруҳлаган ҳолда солиққа тортиш тартибини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Бунда бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган асосий воситаларни маъмурий асосий воситаларга нисбатан пастроқ ставкада солиққа тортилиши ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга асосий воситаларга мол-мулк солиғидан имтиёзлар бериш амалиётини жорий этилиши ишлаб чиқаришни ва унда банд бўлиб турган асосий воситаларни кенгайтиришни рағбатлантириш билан бирга, инвестицияларни бевосита ишлаб чиқаришда банд бўладиган асосий воситаларга йўналтиришга хизмат қилади ҳамда корхоналар томонидан дабдабали маъмурий бинолар қурилиши каби харажатларни бирмунча чеклайди;

– ҚҚС бўйича қўлланилаётган солиқ имтиёзлари ҳар хил бўлса-да, ушбу имтиёзларни амалиётда қўллаш механизмни самарали деб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, имтиёзлар солиқ ҳисобининг тўғри юритилишига ва ҳисоботларнинг тўғри тузилишига зид бўлмаслиги ҳамда қийинчиликлар туғдирмаслиги керак. Ишланмалар натижаларига кўра, солиқ имтиёзларидан фойдаланиш тартибларининг мукамал эмаслиги сабабли ушбу солиқ

имтиёзларидан фойдаланадиган юридик шахслар учун кўп нокулайликлар ва чалкашликлар туғдирмоқдаки, тақдим қилинган айрим солиқ имтиёзлари аслида солиқ юкининг ошишига олиб келмоқда;

■ акцизоти маҳсулотларни реализациясидан ҚҚС ҳисобланганда мунозарали ҳолат юзага келади, чунки маҳсулотдан ҳисобланган акциз солиғи қўшилган қиймат солиғи тортиладиган объектга айланади, бошқача қилиб айтганда, акциз солиғидан яна қайтадан солиқ ҳисобланади. Фикримизча, акцизоти маҳсулотлардан ҚҚС ҳисоблашда акциз солиғининг солиқ солинадиган айланмага киритилмаслиги ҳисоб-китобларни ихчамлаштириш билан бир қаторда, уни солиққа тортиш тамойилларига мослаштиришга олиб келади;

■ ҚҚС тўловчи корхоналар сотиб олган хомашё, материаллари учун тўлаган ёки тўлаши лозим бўлган ҚҚС миқдори тўлиқ, қачон ишлаб чиқаришга ишлатилишидан қатъи назар, хомашё олинган пайтда ҳисобга ўтказилади. Ишлаб чиқариш, айниқса, саноат моллари ишлаб чиқариш корхоналарида бундай хомашё, материалларнинг ҳисобга ўтказилиши бюджетга ҚҚС бўйича йўқотишларни келтириб чиқармоқда. Саноат корхоналарида ишлаб чиқариш учун ишлатиладиган материалларнинг табиий йўқотиш меъёри мавжуд бўлиб, ушбу меъёрдан ортикча йўқотишлар ҳам жуда кўп учраб туради. Ушбу меъёрдан ортикча йўқотишлар фойда солиғини ҳисоблашда қайта қўшилиб ундан фойда солиғи ундирилади, лекин табиий йўқотиш меъёридан ортикча йўқотилган материаллар учун ҳисобланган ҚҚС, ушбу материал сотиб олинган пайтда тўлиқ ҳисобга ўтказилади, яъни бюджет томонидан қопланади. Бюджет томонидан қопланган миқдорга давлат зарар кўради, чунки табиий йўқотиш меъёридан ортикча йўқотиш бўлган хомашё, материал ҚҚС бўйича ҳеч қандай қўшимча солиққа тортиш айланмасини келтириб чиқармайди. Табиий йўқотиш меъёридан ортикча йўқотиш бўлган материаллар учун ҳисобга ўтказилган миқдор, ортикча йўқотиш бўлган ҳисобот даврида чегириб ташланиши лозим. Бу, бир томондан, бюджетга ҚҚС бўйича тушумларнинг камайиши олдини олса, иккинчи томондан корхоналарнинг хомашё, материалларни табиий йўқотиш меъёридан ортикча беҳуда йўқотишларига йўл қўймайди.

V БОБ

КОРХОНАЛАР ИҚТИСОДИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШДА СОЛИҚЛАР РОЛИНИ КУЧАЙТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

5.1. Корхоналар иқтисодий фаоллигини солиқлар воситасида рағбатлантириш йўллари

Мустақилликка эришганимиздан сўнг иқтисодиётни бошқаришда маъмурий буйруқбозлик усулидан воз кечилди ҳамда эркин иқтисодий сиёсатга ва давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бюджетни маблағ билан таъминлашда янгича солиқ сиёсатига ўтилди. Айтиш жоизки, республикамызда солиққа тортиш тизим йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда.

Республикамызда мустақиллик туфайли юз бераётган ижобий ўзгаришлар фан оламини ҳам четлаб ўтмади. Иқтисодий билимларга жаҳон амалиётида қўлланилаётган янги атамалар кириб келмоқда. Солиққа оид иборалар, солиққа тортиш тамойиллари, солиқ юкини солиқ тўловчилар ўртасида адолатли тақсимлаш, солиқ муносабатлари субъектлари — солиқ тўловчи билан солиқ йиғувчи ўртасида солиқ ундириш хусусида баҳс-мунозараларнинг назарий жиҳатларини очиб бериш иқтисодий назариянинг бир қисми — солиқ назарияси зиммасига юклатилгандир. Солиқ назарияси солиққа тортиш хусусидаги иқтисодий муносабатлар, бу муносабатларни келтириб чиқарувчи субъектив ва моддий объектларнинг ички объектив зиддиятларини, зарурий, муҳим боғлиқлик ва алоқадорликни очиб беради, зарур ҳолларда солиқ ундириш жараёнидаги воқеликни баён этиш воситаси — солиқ тилини яратиб беради. У ёки бу солиқ тури, унга хос бўлган тушунчаларни тўғри ифодалай олиш солиқлар тўғрисидаги билимларни ойдинлаштиришга ва солиққа тортишда берилган имтиёзларнинг назарий жиҳатларини чуқур англашга олиб келади.

Иқтисодий назарияда қўшимча равишда сотилган товарлардан тушган тушум меъёрий даромад, деб юритилади (меъёрий даромад —

кўшимча равишда сотилган товардан тушадиган кўшимча пул). Уни аниқлаш учун тушган умумий пул (даромад) ўсими кўшимча сотилган товарлар миқдорига бўлинади. Бу кўрсаткич товарларни кўшимча ишлаб чиқариш умумий даромадни қанчалик оширишини кўрсатади¹. Меъёрий харажат деганда кўшимча равишда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун кетган кўшимча харажатлар тушунилади.²) Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўзбек тилида кўпчилик ҳолларда меъёр, меъёрий каби сўзлар ишлатилганда чекланган, нормаланган маъно тушунилади. Лекин бу ўринда кўпроқ меъёрий даромад сўзи кўпроқ кўшимча олинган даромад сўзига мос келади. Шу сабабли, ўзбек тилидаги адабиётларда ҳам бу атама хусусида ягона фикр йўқ. Айрим адабиётларда меъёрий даромад деб юритилган бўлса, сўнгги йилларда чиққан адабиётларда маргинал ёки маржинал даромад атамаси кўпроқ ишлатилмоқда. Масалан, таниқли олим А.Ўлмасовнинг “Иқтисодиёт асослари” номли китобида бу ибора меъёрий даромад деб келтирилган, унинг таниқли олим А.Ваҳобов билан ҳаммуаллифликда чиқарган “Иқтисодиёт назарияси” китобида бу даромад маргинал³ даромад деб аталган. Бизнингча, бу даромаднинг маргинал эмас, маржинал даромад деб аталиши умумэтироф этилган дунё иқтисодий атамаларига мос келади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, “меъёр” сўзи кўпроқ чекланган, нормалаштирилган сўзларига яқинроқ.

Республикамизда 1995 йилда илк бор фойда солиғи жорий этилганда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ҳар бир фоиз ошган қисмига фойда солиғи ставкасига 0,3 фоизли пункт миқдоридagi пасайтирувчи коэффициентлар қўлланилган. Яъни корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини оширишни рағбатлантирувчи шарт-шароитлар яратилди, агарда корхона ўтган йилга нисбатан ишлаб чиқарган маҳсулот ҳажмини 10 фоизга оширса, унга мос равишда фойда солиғи ставкаси 3 фоизга камайтириб ҳисобланар эди. Албатта, ҳозирги кунда ҳам шунга ўхшаш солиқ имтиёзлари мавжуд. Чунончи, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 13 ноябрдаги “Бозорни

¹ Аҳмад Ўлмасов. Иқтисодиёт асослари. —Т.: “Меҳнат” нашриёти, 1997. 83-бет (224-бет).

² Шу ерда, 80-бет.

³ Аҳмад Ўлмасов. 2006 йилда чоп этилган иқтисодиёт назарияси дарслигида маргинал даромад ҳақида тўхталиб, “Иқтисодиётда маргинал даромад тушунчаси ҳам қўлланилади. Маргинал даромад кўшимча товар бирлигини сотишдан келган кўшимча даромаддир. Уни аниқлаш учун товарларни сотишдан тушган даромад – пул ўсими сотилган товарлар миқдорининг ўсимига бўлинади”, – дейди.

истеъмол товарлари билан тўлдиришни рағбатлантириш ҳамда ишлаб чиқарувчилар ва савдо ташкилотларининг ўзаро муносабатларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 390-сонли қарорига мувофиқ, рўйхатда келтирилган истеъмол товарлари ишлаб чиқарувчи корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулот физик ҳажмини ўстиришдан олган даромадлари фойда (даромад) солиғидан, кичик корхона ва микрофирмалар ягона солиқ тўловидан озод этилган. Ушбу берилган имтиёзни иқтисодий назария тилида айтганимизда, айнан олинган маржинал даромадга фойда солиғидан имтиёзлар беришнинг ўзгинасидир. Корхонанинг қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариши натижасида олган маржинал даромадини унинг иқтисодий фаоллигини ошириш маҳсули дейиш мумкин. Демак, олинадиган маржинал даромад корхона иқтисодий фаоллиги натижасини белгилаб берар экан, ушбу иқтисодий фаолликнинг рағбатлантирилиши ҳозирда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг мазмуни, солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий бўғинларидан биридир. Бундан келиб чиқиб корхоналар иқтисодий фаоллигини солиқлар воситасида рағбатлантириш мақсадида маржинал даромаддан ундириладиган фойда солиғини кейинги йилга кечиктириш ёки бир йиллик фоизсиз солиқ кредитининг берилиши мақсадга мувофиқ, бу, бир томондан, корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишга ундаса, иккинчи томондан, корхоналарнинг ҳар йили маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб беришини рағбатлантиради.

Биз юқорида корхоналарнинг маржинал даромади, яъни қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида олган даромадига фойда солиғидан имтиёзлар бериш хусусида тўхталдик. Лекин аксарият ҳолларда, корхоналар кўзда тутган фойдасини ололмаслик ёки фаолиятни зарар билан яқунлаш ҳолатлари ҳам учраб туради, бунда амалдаги солиқ қонунчилигига асосан қандай амалий оқибатлар келиб чиқиши мумкинлиги ҳақида тўхталиб ўтамиз. Айни пайтда амалда бўлган солиқ қонунчилигига асосан корхоналар “фойда солиғи бўйича жорий тўловларнинг суммасини аниқлаш учун солиқ тўловчилар жорий ҳисобот даври биринчи ойининг 10-кунигача давлат солиқ хизмати органига жорий ҳисобот даври учун тахмин қилинаётган солиқ солинадиган фойдадан ва юридик шахслардан олинадиган фойда солиғининг белгиланган ставкасидан келиб чиқиб, ҳисобланган юридик шахслардан олинадиган фойда

солигининг суммаси ҳақида маълумотнома тақдим этилдилар[•] ва шу асосда солиқ органлари томонидан фойда солиғи бўйича ҳар ойда бир марта бўнак ҳисоблаб борадилар. Чораклик ҳисоботда ҳақиқий олинган фойдадан келиб чиқиб ҳисобланган фойда солиғига нисбатан чорак давомида ҳисоблаб борилган бўнак тўловларига тузатиш киритилади. Лекин шунга қарамай, бўнак тўловлари мўлжалланган фойдага нисбатан белгиланиши ва тўлиқ ундирилмаслиги корхонада ҳисобланган бўнак тўловлари билан мўлжалдан кам олинган ҳақиқий фойдага ҳисобланган солиқ ўртасидаги фарқ миқдорига асоссиз устама (пеня) ҳисобланишига сабаб бўлади. Бу жойда ҳисобланган пеняни асоссиз дейишимизга сабаб, биринчидан, солиққа тортиш тамойилига мувофиқ корхона ҳақиқий олган фойдасидан солиқ тўлаши лозим, иккинчидан, пеня солиқ бўйича қарздорлик суммасига нисбатан ҳисобланиши зарур, бу ҳолатда ҳисобланган бўнак тўловлари билан мўлжалдан кам олинган ҳақиқий фойдага ҳисобланган солиқ ўртасидаги фарқ миқдори ҳуқуқий жиҳатдан қарздорлик эмас.

Юқорида келтирилган ҳолатларни аниқ корхоналар мисолида кўриб чиқамиз:

Жадвал бўйича амалга оширилган таҳлил маълумотлари шуни кўрсатадики, ушбу корхоналарда жами йил давомида 148917,1 минг оўмлик фойда солиғи жорий (бўнак) тўлов ва ҳисобот бўйича ҳисобланган, шу билан бирга йил давомида 53842,0 минг сўмлик фойда солиғи камайтирилган. Ортиқча ҳисобланган бўнак тўловлари учун ҳисобланган устама миқдори олиб борган таҳлилий ҳисоб-китобларимиз бўйича 1094,11 минг сўмни ташкил этган. Бу, албатта, корхоналар фойдасини ушбу устама миқдорида асоссиз камайтишига, акционерларнинг дивиденд фоизларининг пасайишига олиб келган ва ҳ.к. Ушбу устаманинг ҳисобланиш сабабини қуйидагича изоҳлаш мумкин.

[•] Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси: Расмий нашр – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “Адолат”, 2008 й. – 151-б.

**Корхоналарда фойда солиғи бўйича шахсий ҳисоб-варақалар
юрителишининг таҳлили* (минг сўмда)**

T/p	Корхонанинг номи	Жами ҳисоблан- ган фойда солиғи	Жами камайти- рилган фойда солиғи	Тузатиш- дан кейин ҳисоб- ланган фойда солиғи	Ортиқча ҳисобланган бўнак тўловлари учун пеня
1.	Сурхондарётелеком	60339,0	10279,0	50060,0	349,18
2.	Осиёқурилиштранс-сервис	8729,0	2800,0	5929,0	120,48
3.	Термиз Пахта заводи	51737,0	27839,0	23898,0	214,39
4.	С/Д Иккиламчи кораметалл	12056,0	5870,3	6185,7	170,94
5.	Даверлойиха	3670,4	957,1	2713,3	25,97
6.	К/х кимё	12385,7	6096,6	6289,1	213,15
	ЖАМИ	148917,1	53842,0	95075,1	1094,11

Жорий чорак учун корхона томонидан тақдим этилган мўлжалланган фойда ва унга нисбатан ҳисобланган фойда солиғи бўйича бўнак тўловлари ҳисобланган ва топширилган ҳақиқий чораклик ҳисобот бўйича ортиқча ҳисобланган бўнак тўловлари камайтирилган, лекин бўнак тўловлари билан ҳисобот топшириш муддатлари орасидаги давр учун, агар корхонанинг солиқ туридан ошиқча ўтказган маблағи бўлмаса, ортиқча ҳисобланган бўнак тўловлари бўйича устама ҳисобланиб борилаверган.

Бу жараёни янада батафсил ва кенгроқ тушуниш учун «Даверлойиха» корхонасининг 2005-2006 йилларга тегишли шахсий ҳисоб-варақаси маълумотларидан фойдаланамиз:

* Корхоналар ҳисоботлари ва шахсий ҳисобварақалари маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

**«Даверлойиҳа» корхонасининг 2006 йилдаги фойда солиғи
бўйича шахсий ҳисоб-варақасининг таҳлили (сўмда)**

Ёзув мазмун	Тўлов муддати ёки бюджет- га ўтказил- ган сана	Асосий тўловлар бўйича ҳисоб-китоблар				Пеня ҳисобланиши ва тўланиши бўйича ҳисоб-китоблар ¹			
		Тўлов ҳисоб- ланган	Тўлов камайти- рилган	Бюджетга тўланган	Ҳисоб-китоб қолдиғи	Пеня миқдо ри	Қайси давр учун	Жами пеня	Қолдик пеня
					Қарздор- лик	Ортиқ ча тўлов			
Қолдик	01.01.05				300000				4617,36
1-ой учун бўнак тўлови	17.01.05	300000			600000		3570,0 01.01- 17.01	8187,36	8187,36
2004 йил ҳисоботи бўйича	15.02.05		620500,0			132,64 12180,0	18.01- 15.02	20367,36	-
2-ой учун бўнак тўлови	15.02.05	300000			299867,36				
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	01.03.05			301546,62		2938,70	16.02- 01.03	23306,06	1259,44
3-ой учун бўнак тўлови	15.03.05	300000			300000				1259,44
Инкассо талабномас и билан ўтказилди	29.03.05			303359,44		2940,0	16.03- 29.03	26246,06	840,0
1-чорак ҳисоботи бўйича	02.05.05	80600			80600				840,0
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	06.05.05			81608,26		225,68	03.05- 06.05	26471,74	57,42
7-ой учун бўнак тўлови	15.07.05	300000			300000				57,42
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	27.07.05			1193426,42		890849	16.07- 27.07	28991,74	-

¹ Солиқлар бўйича тўлов муддатлари кечиктирилган ҳар бир кун учун ўша даврда амалда бўлган солиқ қонунчилигига асосан 0,07 % пеня ҳисобланган.

2-чорак хисоботи бўйича	01.08.05	889800				1049				
8-ой учун бунак тўлови	15.08.05	300000			298951					
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	31.08.05			300414,86			3348,24	16.08- 31.08	32339,98	1884,38
9-ой учун бунак тўлови	15.09.05	300000			300000					1884,38
10-ой учун бунак тўлови	17.10.05	300000			600000		6720	16.09- 17.10	39059,98	8604,38
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	17.10.05			13523,68	586476,3 2					8604,38

3-чорак хисоботи бўйича	25.10.05		49200		537276,32		3284,27	18.10- 25.10	42344,25	11888,65
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	14.11.05			550292,25			7521,87	10.05- 14.11	49866,12	6394,59
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	14.11.05			295709,70		289315,1 1				-
11-ой учун бунак тўлови	15.11.05	300000			10684,89					
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	24.11.05			10796,07		43,87	67,31	16.11- 24.11	49933,43	-
12-ой учун бунак тўлови	15.12.05	300000			299956,13					
Инкассо талабнома- си билан ўтказилди	23.12.05			3400,0	296556,13		1679,75	16.12- 23.12	51613,18	1679,75
Қолдик	01.01.06				296556,13		1660,71	24.12- 31.12	53273,89	3340,46
1-ой учун бунак тўлови	16.01.06	250000			546556,13		3321,42	01.01- 16.01	56595,31	6661,88

Жадвалнинг давоми

тўлови									
4-чорак ҳисоботи бўйича	15.02.06		907900		43204,33	11477,6 6	17.01- 15.02	68072,97	-
Жадвал бўйича жамл		392040 0	1577600	3054077,3					
2005 йил учун жами		367040 0	957100	3054077,3					

Ушбу келтирилган маълумотларнинг амалий таҳлили шуни кўратадики, таҳлил этилаётган корхонада 2004 йил 4 чорак ҳисоб-китоби бўйича 620500 сўм фойда солиғи тўлови камайтирилган, 2005 йил 4-чорак ҳисоб-китоби бўйича ушбу солиқ 907900 сўмга камайтирилган ёки йиллик фойда солиғи ҳисоботи (солиқлар бўйича ҳисоботлар ўсиб бориш тартибида йиллик якун билан тузилади) бўйича фойда солиғи жами 957100 сўмга камайтирилган, шунингдек, бу даврда корхонага жами 3670400 сўм фойда солиғи ҳисобланган. Келтирилган ҳолат илмий таҳлил этиладиган бўлса, корхона мўлжал қилган фойдасига бир текис эришолмаганлиги учун 3-чорак ҳисоботи бўйича ортиқча ҳисобланган жорий бўнак тўловлари 49200 сўмга камайтирилган, 4-чорак ҳисоботи бўйича ортиқча ҳисобланган жорий бўнак тўловлари 907900 сўмга камайтирилган. Бунинг оқибатида чорак якунига қадар ортиқча ҳисобланиб борилган жорий бўнак тўловлари натижасида юзага келган қарздорлик суммаларига жами 25969,57 сўмлик асосиз устама пенялар ҳисобланган (3-жадвал). Ҳисобланган устама пенялар масаланинг бир томони бўлса, иккинчи томондан, ортиқча жорий бўнак тўловларининг ҳисобланиши корхона айланма маблағлари четланишини келтириб чиқарган. Масалан, 2005 йил 14 ноябрда инкассо талабномаси билан 295709,70 сўм пул маблағларининг бюджетга ундирилиши корхонанинг айланма маблағларини четланишига олиб келган, ваҳоланки ҳақиқий олинган фойдадан келиб чиқиб, ҳисобланган 4-чорак ҳисоботи бўйича корхонада фойда солиғидан 343205,33 сўм ортиқча тўловлар юзага келган. Демак, корхонадан ноябр ойида инкассо талабномаси асосида ундирилган 295709,70 сўмлик маблағлар микдорига ёки, умуман ортиқча тўлов юзага келган суммага корхонанинг умумий маблағлари икки ойлик даврга (11 ноябрдан 15 февралга қадар) ҳаракатсизлантирилган ва ўз-ўзидан корхонанинг иқтисодий фаоллигига салбий таъсир этган.

**«Даверлойиха» корхонасининг 2006 йилдаги фойда солиғи
бўйича ортиқча ҳисобланган жорий бўнак тўловларига устама
пеняларнинг ҳисобланиши (сўмда)**

Ўзув мазмуни	Жорий бўнак тўлови муддати	Ортиқча ҳисобланган жорий бўнак тўловлари			
		суммаси	бўйича қарздорлик	учун пеня ҳисобланган давр	учун пеня миқдори
7-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	15.07.05	16400	16400	12 кун 16.07-27.07	137,76
8-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	15.08.05	16400	32800	16 кун 16.08-31.08	367,36
9-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	15.09.05	16400	49200	40 кун 16.09-25.10	1377,6
10-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	17.10.05	300000	300000	28 кун 16.07-27.07	5880
11-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	15.11.05	300000	10683,89	9 кун 16.11-24.11	67,31
12-ой учун ортиқча ҳисобланган бўнак тўлови	15.12.05	300000	299955,13	8 кун 16.12-23.12	1679,75
			296555,13	8 кун 24.12-31.12	1660,71
			296555,13	16 кун 01.01-16.01	3321,42
			546555,13	30 кун 17.01-15.02	11477,66
ЖАМИ		949200			25969,57

Корхона йилнинг тегишли чорагида, олиш мўлжаллаган фойдасини ололмаслиги натижасида, ушбу чорак давомида ортиқча ҳисоблаб борилган жорий бўнак тўловлари ҳақиқий олинган фойдага нисбатан ҳисобланган фойда солиғидан камайтириш йўли билан тузатилади. Таҳлил этилаётган корхонада ушбу ҳолат 2005 йил давомида икки марта, яъни 3-чорак ва 4-чорак ҳисоб-китоблари

бўйича юз берган. Учинчи чорак ҳисоботи бўйича жами 49200 сўм камайтирилган, чунки учинчи чорак учун ҳақиқий ҳисобот бўйича фойда солиғи миқдори 850800 сўмни ташкил этган бўнак тўловлари 900000 сўмга ҳисобланган. Шундан келиб чиқиб июл, август ва сентябр ойларида мос равишда 16400 сўмдан ортиқча жорий бўнак тўловлари ҳисобланиб борилаверган ҳамда ортиқча ҳисобланган ушбу бўнак тўловлари натижасида юзага келган қарздорлик суммаларига ҳам умумий тарзда устама пенялар ҳисобланган. Юқоридаги жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 3-чорак бўйича ортиқча ҳисобланган жорий бўнак тўловлари натижасида корхонага 1882,72 (137,76+367,36+1377,6) сўм асоссиз устама жарималар ундирилган. Тўртинчи чорак натижаси бўйича корхона мўлжаллаган фойдаси у ёқда турсин, ҳатто зарар билан яқунлаган¹ ва натижада 4-чорак ҳисоботи билан фойда солиғидан октябрь, ноябр, декабрь ойлари учун ҳисобланган жами 900000 сўм жорий бўнак тўловлари ҳамда бунга олдинги даврлар учун қўшимча яна 7900 сўм, жами 907900 сўм камайтирилган. Демак, бундан шундай хулоса келиб чиқадики, тўртинчи чоракда корхонага бир сўм ҳам жорий бўнак тўловлари ҳисобланмаслиги керак эди, лекин корхона томонидан тақдим этилган мўлжалланган фойда тўғрисидаги маълумотнома бўйича ушбу чоракда 900000 сўмлик ортиқча жорий бўнак тўловлари ҳисобланган ва жами 4-чоракда 24086,85² (5880+67,31+1679,75+1660,71+3321,42+11477,66) сўмлик ортиқча устама пенялар ҳисобланган.

Юқорида фойда солиғи бўйича ортиқча жорий бўнак тўловларининг ҳисобланиши ва бунинг оқибатида корхоналардан ортиқча устама пенялар ундирилиши юзага келаётган амалий ҳолатларни илмий таҳлил этиш натижасида фойда солиғидан жорий бўнак тўловларини такомиллаштирилиши зарур деган хулосага келинди. Ҳозирги пайтда кўпгина корхоналар 1-с бухгалтерия дастури асосида бухгалтерия ҳисобини ташкил этган, шундан келиб чиқиб, корхоналар жорий тўловлар суммасини ҳисоблаб чиқариш учун солиқ органларига йилнинг тегишли чорагида олиш мўлжалланган фойда ҳамда белгиланган фойда солиғи ставкаси

¹ Корхона йиллик фаолиятини зарар билан яқунламаган бу ўринда фақат 4-чорак натижаси хусусида сўз бораётти.

² Бунда устама пеняларни ҳисоблашда корхонанинг ушбу даврдаги шахсий ҳисоб-варақлари бўйича ҳақиқий мавжуд қарздорликлари ҳисобга олиниб, муаллиф томонидан математик йўл билан ҳисоблаб чиқилган.

асосида маълумотнома тақдим этишлари ва бу асосда солиқ органлари томонидан фойда солиғи бўйича бўнак ҳисоблашларига зарурият йўқ. Чунки 1-с бухгалтерия дастури асосида иш олиб борилаётган корхоналарда кейинги ойнинг бошида ўтган ойда тегишли фойда миқдорини аниқлаш имкониятлари мавжуд бўлиб, ушбу ҳақиқий фойда миқдоридан келиб чиқиб жорий бўнак тўловларининг ҳисобланиши корхонадан асоссиз ортқча устама пенялар ҳисобланишининг олдини олади. Ушбу келтирилган таклифнинг амалиётга татбиқ этилиши, бир томондан, корхоналарнинг фойда солиғи бўйича жорий бўнак тўловларни амалга ошириш пайтида устама пеня ҳисобланишларнинг адолатлилиқ таъминлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади, иккинчи томондан, асоссиз пенялар тўланишига чек қўйилиши натижасида корхоналар ихтиёрида қоладиган фойданинг ортиши, корхона иқтисодий фаоллигининг ривожланишини келтириб чиқаради ҳамда корхона айланма маблағларининг четланишига бирмунча барҳам беради.

Корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини ривожлантиришда уларнинг инвестицион фаоллигини ошириш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақсадда мамлакат бўйича асосий капиталга инвестицияларнинг ялпи ички маҳсулотнинг ўзгаришларига таъсирини ўрганамиз.

5.4-жадвал

Ўзбекистонда ЯИМ ва асосий капиталга инвестициянинг қийсий таҳлили¹.

Йиллар	ЯИМ жорий нархларда млрд. сўм (Y)	Асосий капиталга инвестиция млрд. сўм (I)	Олдинги йилга нисбатан мутлақ ўзгариш		Инвестициянинг ўсишига тўғри келган ЯИМнинг ўсиши $\frac{(Y_t - Y_{t-1})}{(I_t - I_{t-1})}$
			ЯИМ (ΔY)	Асосий капиталга инвестиция (ΔI)	
1995	302,8	88,7	-	-	-
1996	559,1	176,6	256,3	87,9	2,92
1997	976,8	276,6	417,7	100,0	4,18
1998	1416,2	396,4	439,4	119,8	3,67
1999	2128,7	537,4	712,5	141,0	5,05
2000	3255,6	744,5	1126,9	207,1	5,44
2001	4925,3	1320,9	1669,7	576,4	2,90
2002	7450,2	1526,6	2524,9	205,7	12,28
2003	9837,8	1927,0	2387,6	400,4	5,96

¹ Ўзбекистон иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ 2005 йил маълумотлари ва Ўзбекистон Республикасининг 2002-2007 йиллардаги статистик ахборотномаси маълумотлари асосида муаллифнинг ҳисоб-китоби.

Жадвалнинг давоми					
2004	12261,0	2473,2	2423,2	546,2	4,44
2005	15210,4	3012,9	2949,4	559,7	5,47
2006	20759,3	3838,3	5548,9	825,4	6,72
2007	28186,2	5479,7	7426,9	1641,4	4,52
x	x	x	$\Sigma \Delta Y = 27883,4$	$\Sigma \Delta I = 5391,0$	$\frac{\bar{Y}}{\bar{I}} = 5,1$

Бу икки (ЯИМ ва асосий капиталга инвестиция) кўрсаткичнинг бир-бирига боғлиқлик даражасини топиш учун корреляцион таҳлилдан фойдаланамиз. Икки тасодифий миқдорлар орасидаги боғланишни таҳлил қилиш учун корреляция коэффиценти тушунчаси киритилган. Икки кўрсаткич (Y ва I) миқдорларнинг корреляция коэффиценти — бу миқдорлар четланишлари кўпайтмаси қўпайтмасини бу миқдорлар ўртача квадратли четланишлари кўпайтмаси нисбатига тенг бўлади:

$$r_{\pi} = \Sigma(I_i - \bar{I})(Y_i - \bar{Y}) / \sqrt{\Sigma(I_i - \bar{I})^2 \Sigma(Y_i - \bar{Y})^2} \quad (6)$$

Юқорида келтирилган аниқ жадвал маълумотлари асосида инвестиция билан ялпи ички маҳсулот ўртасидаги боғлиқлик корреляция коэффиценти топамиз:

$$r_{\pi} = \Sigma(I_i - \bar{I})(Y_i - \bar{Y}) / \sqrt{\Sigma(I_i - \bar{I})^2 \Sigma(Y_i - \bar{Y})^2} = 0,998$$

Демак, корреляция коэффиценти 0,997 га тенг ёки $r^2 = 0,996$. Бу икки кўрсаткичнинг боғлиқлик даражасини Чеддек шкаласи ёрдамида аниқлаганимизда боғлиқлик даражаси жуда кучли эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундан шундай хулоса чиқадикки, мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг ошиши асосий капиталга инвестициянинг оширилишига жуда кучли боғланган. Бу боғланишнинг графигини ва уларга энг яқин ўтган тренднинг чизикли тенгламасини қуйидаги расм орқали ифода этамиз:

5.1-расм. Ўзбекистонда ЯИМ ва асосий капиталга инвестицияларнинг ўзгариш динамикаси графиги ва унга нисбатан олинган тренд чизиғи.

Таҳлил этилаётган йиллардаги ЯИМнинг абсолют миқдорда ўзгариши асосий капиталга инвестициянинг абсолют миқдорда ўзгаришига солиштирилганда ўртача таҳлил қилинаётган даврда (1995-2007 йиллар) 5,1 коэффицентга тенг бўлган, яъни асосий капиталга инвестициянинг бир бирликка ошиши ЯИМнинг ўртача 5,1 бирликка ошишига тўғри келган. Демак, умумий хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, корхоналарнинг инвестицион фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган солиқ имтиёзлари ўзини оқлайди, бир қараганда берилган имтиёз натижасида бюджетга йўқотишлар юзага келиши мумкин бўлса-да, таҳлилларнинг кўрсатишича, ушбу имтиёзлар ЯИМ ўсишининг ошиши ҳисобига тушадиган солиқлар ҳисобидан ортиғи билан қопланади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, 2007 йил 1 апрелдан бошлаб микрофирма ва кичик корхоналар беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган база харид қилинган янги технологик жиҳозлар қийматига камайтирилади, лекин ушбу миқдорнинг солиққа тортиладиган базанинг 25 фоизидан кўп бўлмаган қисми чегирилади. Бизнингча, юқоридаги таҳлилда келтирилган ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига инвестицияларнинг, яъни янги жиҳозлар сотиб олишга сарф этилган маблағларнинг ижобий таъсир этишини ҳисобга олган ҳолда ҳамда микрофирма ва кичик корхоналарни янада рағбатлантириш мақсадида янги технологик жиҳозлар сотиб олишга сарф этилган маблағлар тўлиғича ягона солиқ тўловига тортиладиган базадан чегирилиши мақсадга мувофиқдир.

5.2. Корхоналар зиммасидан солиқ юкини янада камайтириш йўллари

Солиқнинг оптимал ставкасини белгилаш кўп жиҳатдан корхоналар солиқ юкини оптималлаштиришга олиб келишига шубҳа йўқ. Солиқларнинг оптимал ставкасини топиш муаммоси кўп йиллардан буён олимларнинг тадқиқот марказида турган долзарб мавзу ҳисобланади. Бу ҳақда давлат арбоби ва профессор олим Л.Эрхард шундай деб ёзган эди: “Тан олиш керакки, фуқаролар ва хўжалик юритувчиларнинг солиқ юкини камайтиришга йўналтирилган хоҳишлари жуда адолатлидир”¹. “Бир вақтнинг ўзида у (Л.Эрхард-муаллиф изоҳи), мақсадга эришиш воситаларини ҳам кўрсатиб беради: харажатларнинг талаб қилинган барқарорлигига ва унумдорликнинг ривожланишини белгиланган суръатларда амалга оширилишига эришилса, солиқларни қандай пасайтириш имкониятини ҳисоблаб топиш ва тасаввур қилиш мумкин. Фақат шу йўл билангина бизнинг ҳаммамизни эзиб келаётган солиқ муаммосини ҳаққоний ва реалистик тарзда ечишга эришишимиз мумкин”.² Шундан сўнг фикрни давом эттириб, агар талаб қилинган харажатлар барқарорлигига эришилса ва “ишлаб чиқариш унумдорлигининг ривожланиши жадал суръатларда ўсиб борса, қанчалик солиқни пасайтириш мумкинлигини тасаввур этиш ва ҳисоблаш осон бўлади. Фақат шундай йўл билан бизнинг барчамизни қийнаб келаётган солиқ муаммосининг ҳаққоний ва реал ечимига эришиш мумкин”. Демак, солиқ юкининг камайтилишини, аввало икки томондан кўриб чиқиш керак: биринчидан, бюджет даромадларига таъсири жиҳатидан ва иккинчидан, ишлаб чиқариш унумдорлигига таъсири жиҳатидан. Солиқ юкини камайтириш асосан, солиқ ставкаларини пасайтириш орқали ёки солиқ имтиёзларини кўпайтириш орқали амалга оширилади. Биринчи ҳолатда солиқ юкини камайтириш солиққа тортиладиган базани кенгайтириш орқали бюджет даромадларидаги йўқотишларни қоплашни назарда тутса, иккинчи ҳолатда келгусида ишлаб чиқаришнинг ривожланиши орқали йўқотишларни қоплаш кўзда тутилади.

¹ Шаталов С.Д. Развитие налоговой системы России: проблемы. Пути решения и перспективы. М.: МЦФЭР, 2001. с.125.

² Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. —Т.: “Академия”, 44-б.

Солиқ ставкаси билан солиқ тушумлари ўртасида бевосита алоқадорлик мавжуд бўлиб, буни математик жиҳатдан қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$T = B \times C \quad (1)^1$$

Бу ерда, Т-солиқ тушумлари;

Б-солиққа тортиладиган база;

С-солиқ ставкаси;

Солиқ юки ставкаларини пасайтириш орқали амалга оширилганда статистик маълумотлар ёрдамида солиқ тушумларидаги йўқотишларнинг (Й) солиқ ставкасига функционал боғлиқлигини топиш мумкин $Й(С)$. У ҳолда юқоридаги тенглама қуйидагича кўринишга эга бўлади:

$$T_1 = B \times C - Й(С) \quad (2)$$

Солиқ ставкалари ўзгартирилганидан бошлаб амал қила бошлайди, лекин солиқ сиёсати, ундан кўзланган мақсад иқтисодий тизимга кечикиб таъсир ўтказди, яъни солиқ тўловчиларнинг солиқ ўзгаришларига бўлган муносабатлари бир оз кечроқ намоён бўлади.² Шундай экан, солиқ тушумларининг (Т) солиқ ставкаларига (С) нисбатан эластиклиги, солиқ тушумларининг (Т) солиқ тушумларига нисбатан эластиклигига қараганда анча юқори бўлиши шубҳасиздир. Демак, солиқ ставкасининг ўзгартирилиши бирданига эмас, босқичма-босқич амалга оширилиши лозимдир³. Бундан ташқари, айнан қайси солиқнинг ставкасини пасайтириш ёки қайси солиқларни бекор қилиш масаласини тўғри ҳал этиш учун солиқлар тизимидаги барча солиқлар яхлитликда комплекс равишда таҳлил этилиши зарурдир. Йиғма солиқ ставкасини топиш учун юқорида келтирилган (1) формуладан солиқ ставкасини топамиз:

¹ Бу ўринда, формулани корхона миқёсида ҳисоб-китобларни амалга оширишда фойдаланишда шу даврда жами ҳисобланган солиқлар суммаси келиб чиқади.

² Масалан, 2007 йилда фойда солиғи ставкаси 10 фоизга туширилди, туширилган ставкалар 2007 йил 1 январдан амал қилиб бошлагани билан корхоналарнинг реакцияси энг яхши ҳолатда 1-чорак ҳисоботлари топширилгандан кейин юз бера бошлаш мумкин.

³ Шу ўринда, таъкидлаш жоизки, ўтган асрнинг 80-йилларида АҚШда Р.Рейган Президентлиги даврида уч йил давомида ҳар йили даромад солиғи 10% туширилиб режалаштирилган ва бюджет даромадларидаги йўқотишлар солиқ базаси кенгайиши ҳисобига қопланиши кўзда тутилган, бундай ўзок муддатли тадбирнинг тезда иқтисодиётга таъсири самара бермаслиги оқибатида 80-йилларда АҚШ иқтисодиёти бюджет диффицитинг бартараф этиш муаммосига дуч келди.

$$C = T/B \quad (3)$$

Бу формула корхона томонидан тўланадиган алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ ставкасини ҳисоблаш имконини беради. Масалан, корхонада ҳисобланган фойда солиғи солиқ солинадиган фойдага нисбатан неча фоизни ташкил этганлигини аниқлаш учун ҳисобланган солиқлар¹(Т) ушбу солиқ бўйича солиқ солинадиган фойдага бўлинса, фойда солиғининг чегирмасиз ставкаси, солиқ солинадиган базага нисбати олинса, номинал (ўрнатилган) солиқ ставкаси, бюджетга тўланадиган фойда солиғининг² солиқ тўлагунга қадар фойдага нисбати олинса, фойда солиғининг реал ставкаси келиб чиқади.

Солиқлар умумиктисодий тизимнинг бир бўғини ҳисобланар экан, амалга оширилаётган солиқ сиёсати мамлакатнинг макроиктисодий ва микроиктисодий кўрсаткичларига тўғри ва эгри таъсир қилади. Шундай экан, ҳўжалик субъектларининг молиявий фаолиятига тўғри ва эгри солиқларнинг таъсир даражасини тадқиқ этиш ҳам муҳимдир. Корхоналарга солиқ оғирлигини юклаш лойиҳаси ишлаб чиқиладиганда умумжамият манфаатларини оптимал даражада уйғунлаштиришга ёрдам берадиган, давлатнинг эҳтиёжини қондирадиган ва тадбиркорлик фаолиятига тўсиқ бўлмайдиган солиқ тизимини шакллантириш кўзда тутилади. Жорий этилган тўғри ва эгри солиқлар умумжамият манфаатларига қанчалик мос келишини баҳолашда ва кўзланган мақсадга қай даражада эришилганлигини аниқлашда тўғри ва эгри солиқларнинг корхоналар фаолиятига таъсирини тадқиқ этишнинг ўрни ҳам муҳимдир.

Мамлакатимизда корхоналар томонидан тўланадиган солиқ тушумлари тузилмасида етакчи ролни қўшилган қиймат солиғи эгаллайди. Шу билан бирга, ушбу солиқ тури бўйича боқиманда қарзлар жами солиқлар бўйича қарздорлик суммаларида юқори салмоққа эга. Масалан, 2006 йилда жами ДСҚ бўйича солиқлардан боқиманда суммаларининг 43,4 фоизи³ ҚҚСга тўғри келади.

¹ Бунда, ҳисобланган солиқ суммасига нисбатан бериладиган чегирма, имтиёзлар (масалан, 3 фоиздан ортиқ ногиронлар меҳнатидан фойдаланаётган ишлаб чиқариш корхоналарига фойда солиғи суммасидаги чегирмалар) қўшиб ҳисобланади.

² Бу ерда, ҳисобланган солиқ суммасидан барча чегирмалар чиқарилиб, корхона томонидан ушбу ҳисобот даврида бюджетга тўланиши лозим бўлган миқдор назарда тутилмоқда.

³ Камиллов М.М. Қўшилган қиймат солиғини ундириш механизми ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. –Т.: БМА, 2007. 15-б.

Шунингдек, “солиқларнинг йиғилувчанлик даражасини солиқ турлари бўйича олиб қаралганда, ундиришнинг энг паст даражаси қўшилган қиймат солиғига тўғри келади”¹. Бу ҳолатларнинг мавжудлиги қўшилган қиймат солиғининг ставкасини белгилашда муаммолар мавжудлигини кўрсатади, яъни ушбу солиқ ставкаси юқори даражада деган хулосани беради. Бизнингча, ҳукуматимиз томонидан солиқ юкини камайтириш бўйича қўйилган вазифаларнинг тўлақонли бажарилишида корхоналар зиммасидаги солиқ юкини камайтириш ва шу орқали улар иқтисодий фаоллигини оширишда энг муҳим йўналишлардан бири бўлган қўшилган қиймат солиғи ставкасини босқичма-босқич пасайтириб бориш мақсадга мувофиқдир. Бунда дастлабки босқич сифатида ҚҚС ставкасини амалдаги 20 фоиздан 18 фоизга туширилиши таклиф этилади. Шу муносабат билан ўз-ўзидан савол туғилади: бюджет даромадларида етакчи улушга эга бўлган эгалловчи ҚҚСдан бўладиган тушумларда катта йўқотишлар юзага келмайдими? Бу саволга жавоб топиш учун бир неча йиллар маълумотлар асосида қуйидаги кўп омилли корреляцион-регрессия таҳлили амалга оширилди.

5.5-жадвал

Қўшилган қиймат солиғи тушумларига таъсир этувчи омиллар тўғрисида маълумот

Йиллар	ДСҚ бўйича ҚҚС тушумлари (таққослама нархларда млн сўм) Y	ҚҚС базаси (имтиёзлар сиз таққослама нархларда млн сўм) X ₁	ҚҚС тўловчилар сони (мингта) X ₂	ҚҚС ўртача ставкаси, %да X ₃	Экспорт-импорт сальдоси, (млн долларда) X ₄
1995	17138,5	95213,8	91,3	18,0	827,2
1996	18692,2	109954,2	96,3	17,0	-130,9
1997	23625,0	146879,5	112,6	16,1	-135,5
1998	27034,6	163797,3	110,4	16,5	239,5
1999	21056,9	111601,8	96,1	18,9	125,1
2000	19290,1	96450,4	75,9	20,0	317,3
2001	18533,6	92668,2	65,4	20,0	33,5

¹ Тошмуродова Б.Э. Иқтисодий тараққиётга эришишда солиқлардан самарали фойдаланиш. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. –Т.: БМА, 2007. 23-б.

	Жадвалнинг давоми				
2002	17282,3	86411,3	61,6	20,0	276,4
2003	15219,0	76094,9	56,2	20,0	760,8
2004	15617,1	78085,6	47,4	20,0	1037,0
2005	16438,6	82193,2	36,3	20,0	1317,5
2006	17982,6	89912,8	31,9	20,0	1993,9
2007	20753,9	103769,5	32,4	20,0	3500,1

Ушбу маълумотларда Давлат солиқ қўмитаси (ДСҚ) бўйича қўшилган қиймат солиғи, имтиёзларсиз ҚҚС базаси солиқ тушумларига нисбатан солиқ ставкаларини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб йўли билан топилган. Бунда базавий нарх сифатида 1995 йилдаги ДСҚ бўйича ҚҚС тушумлари суммаси олинган. 1997-1999 йилларда ижтимоий аҳамиятга эга озиқ-овқат товарлари учун ҚҚСнинг пасайтирилган ставкалари жорий этилган даврда ҚҚСнинг ўртача ставкасини аниқлашда белгиланган ставка ва пасайтирилган ставкалар бўйича тушган ҚҚС суммалари умумлаштирилиб, жами имтиёзларсиз ҚҚС базасига бўлинган.

Таҳлилда натижавий омил сифатида қўшилган қиймат солиғи бўйича тушумларнинг таққослама нархлардаги суммаси олинди, таъсир этувчи омиллар сифатида эса ҚҚС базаси, ҚҚС тўловчилар сони, ҚҚСнинг ўртача ставкаси ва экспорт-импорт операциялари, бўйича сальдо суммаси олинди. Жадвал маълумотларини компьютер дастури ёрдамида қайта ишлаш асосида қуйидаги натижаларга эга бўлдик:

5.6-жадвал

ЯКУНИЙ ХУЛОСА

Регрессион статистика	
Кўплик R	0,998069423
R-квадрат	0,996142574
Нормаланган R-квадрат	0,994213861
Стандарт хато	253,4175292
Кузатувлар	13

	Кoeffициентлар	Стандарт хато	t-статистика
Ҳ-кесишган жой	-21955,43174	2954,277833	-7,43174
Ўзгарувчан X 1	0,168038782	0,005910816	28,42903
Ўзгарувчан X 2	20,34962525	8,235756099	2,470887

Ўзгарувчан Х 3	1169,230309	122,3447403	9,55685
<i>Жадвалнинг давоми</i>			
Ўзгарувчан Х 4	0,325552697	0,137989741	2,359253
0,5 даражали аҳамиятга эга студентни т- аломатли қиймати			2,306004133

Олинган натижалардаги коэффициент миқдорларидан кўриниб турибдики, ҚҚС базасининг бир млн сўмга ошиши бошқа омиллар ўзгармаганда қўшилган қиймат солиғидан тушумларнинг ўртача 0,168 млн. сўмга ошишига олиб келади, ҚҚС тўловчилар сонининг 1000 тага ошиши ҚҚС тушумларини ўртача 20,35 млн. сўмга оширади, ҚҚС ставкасининг бир бирликка оширилиши бошқа омиллар ўзгаришсиз қолганда ҚҚСдан тушумларни ўртача 1169,23 млн. сўмга оширилиши мумкин, экспорт-импорт операциялар бўйича сальдо суммаси бир млн. долларга ошиши ҚҚС тушумларини ўртача 0,326 млн. сўмга ошишини келтириб чиқариши мумкин. Демак, ушбу омилларнинг ҳар бирини алоҳида якка ҳолда таҳлил этганда қолган омиллар ўзгаришсиз, деб қаралганда энг катта таъсир ҚҚС ставкасига тўғри келади, яъни натижавий омил билан таъсир этувчи омиллар ўртасидаги корреляцион боғланишни ифодалайдиган регрессиянинг чизиқли тенгламасини қуйидагича акс эттириш мумкин:

$$Y_x = 0,168x_1 + 20,35x_2 + 1169,23x_3 + 0,326x_4 - 21955,43 \quad (4)$$

Бу ерда: Y_x - ДСҚ бўйича ҚҚС тушумлари таққослама нархларда

x_1 - ҚҚС базаси, имтиёзларсиз таққослама нархларда

x_2 - ҚҚС тўловчилари сони

x_3 - ҚҚС ўртача ставкаси

x_4 - Экспорт- импорт сальдоси

Энди биз таклиф этаётган ҚҚС ставкасининг икки фоизга туширилишининг ҚҚСдан тушумларга таъсири бўйича аниқроқ тассавурга эга бўлиш учун қўшилган қиймат солиғи базаси билан унинг ставкаси ўртасидаги боғлиқликни ҳисоблаб чиқамиз, чунки ҚҚС ставкасининг ўзгариши, биринчи навбатда, тўғридан-тўғри ҚҚС базасига таъсир этади. Бунда юқоридаги жадвалда келтирилган маълумотлардан фойдаланиб натижавий омил сифатида ҚҚС базаси, таъсир этувчи омил сифатида ҚҚС ставкаси олинди ва қуйидаги

натижаларга эришилди:

5.7-жадвал

ЯКУНИЙ ХУЛОСА

Регрессионная статистика	
Кўплик R	0,851523241
R-квадрат	0,72509183
Нормаланган R-квадрат	0,700100179
Стандарт хато	14294,63591
Кузатувлар	13

	Коэффициентлар	Стандарт хато	t-статистика
Y- Ўзгарувчан	380089,7296	51679,94363	7,35468545
Ўзгарувчан X 1	-14639,24304	2717,813149	-5,38640526
0,5 даражали аҳамиятга эга студентни t-аломатли қиймати			2,20098516

Олинган натижалар бўйича таъсир этувчи омил коэффициентни олдида турган манфий белги унинг натижавий омилга тескари боғланганлигини кўрсатади, яъни ҚҚС ставкасининг ошиши кўшилган қиймат солиғи базасини таққослама нархларда ўртача 14639,24 млн. сўмга камайишига олиб келади. Демак, бундан, ставканинг камайтирилиши ҚҚС базасининг ошишига хизмат қилади, деган хулосага келиш мумкин. Ушбу хулосага таяниб, математик амалларни бажариш орқали ҚҚС ставкасининг 18 фоизга туширилиши натижасида ҚҚС базаси таққослама нархларда ўртача 116583,41 млн. сўмни ташкил этишини ҳисоблаб чиқарамиз:

$$Y_x = 380089,73 - 14609,24 \times 18\% = 116583,41$$

Демак, ҚҚС ставкасининг 18 фоизга туширилиши ушбу солиқ тури бўйича солиқ тушумларини камайтирмайди, аксинча, ҚҚС базасининг кенгайиши ҳисобига ҚҚСдан солиқ тушумлари кўпаяди, яъни ҚҚС тушумлари таққослама нархларда ўртача 20985,01 (116583,41×18%) млн. сўмни ташкил этади. Бу эса 2007 йилдаги ҚҚСдан солиқ тушумларига нисбатан 231,11 млн. сўмга кўп демакдир. Демак, хулоса қилганимизда статистик-математик таҳлилларнинг кўрсатишича, ҚҚС ставкасининг 18 фоизга туширилиши ҚҚСдан солиқ тушумларини камайтирмайди, ҚҚС

базасининг кўпайиши натижасида бюджет даромадларини оширади ва энг муҳими, корхоналар иқтисодий фаоллигини ривожлантиришга хизмат қилади.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, эндиликда «солиқ тизимини ўзгартиришда асос қилиб олинadиган бош тамойил — корхоналар зиммасидаги солиқ юкини кескин камайтириш»¹ бўлиб, бунда нафақат фойда солиғи ставкасини пасайтиришга, балки корхоналарнинг айланма маблағларини қисқартираётган ва бирмунча солиқ босимини ҳосил қилаётган билвосита солиққа тортишни, айниқса, қўшилган қиймат солиғи ставкаларини юмшатишга ҳам эътиборни қаратиш лозим.

5.3. Корхоналардан олинadиган солиқ тушумлари ва ставкаларини истиқбол даврларга башоратлаш

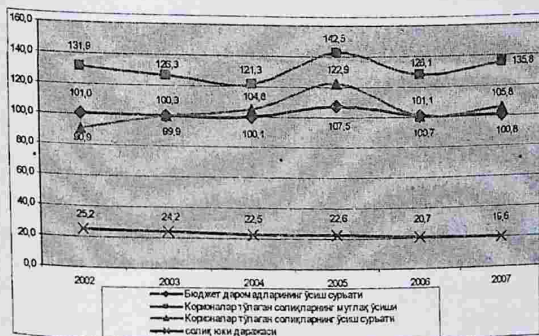
Мамлакатимизда бозор иқтисодиёти босқичма-босқич қарор топаётган ҳозирги даврда турли мулк шаклидаги институтларнинг фаол ривожланиши ва иқтисодиётдаги хусусий сектор улушининг ошиши, корхона ва ташкилотларнинг хусусийлаштирилиши турли мулкдорлар синфининг шаклланиши жараёнларини келтириб чиқармоқда. Мулкчилик муносабатларида вужудга келаётган бундай ўзгаришлар республикамизда шаклланиб бораётган бозор иқтисодиётининг маҳсулидир.

Сўнгги йилларда солиқ тизимимизда юз бераётган туб ислохотлар натижасида корхоналарнинг инвестицион фаолиятини ривожлантиришга замин яратилмоқда. Бунга аниқ мисол қилиб юридик шахслардан олинadиган фойда (даромад) солиғи ставкасининг 38 фоиздан 10 фоизгача тушганлигини, инвестицияларга сарф этилган харажатлардан солиқ солинадиган даромаднинг ўттиз фоизи миқдоригача камайтирилиши бўйича кўзда тутилган имтиёзларни келтиришимиз мумкин. Республикамизда инвестицион фаолиятнинг рағбатлантирилиши ўз-ўзидан корхоналар мол-мулкнинг ошишига, янги технологиялар, асбоб-ускуналар сотиб олишига хизмат қилади. Демак, фойда солиғи воситасида инвестицион фаолиятнинг рағбатлантирилиши мол-мулкдан самарали фойдаланишни таъминлаш ҳамда жамият олдида мулкдорларнинг солиқ бўйича масъулиятини ошириш тадбирларини ишлаб чиқишни талаб этади. Бу ҳақда Президентимиз ҳам тўхталиб,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажақ сари. Т.: — «Ўзбекистон», 1998 йил. 359-бет.

“солиқ юкини сезиларли равишда енгиллаштириш бўйича кўзда тутилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги энг муҳим вазифа – ишлаб чиқаришни фаоллаштиришнинг муҳим омили бўлмиш харид талабининг жадал ўсишини таъминлашдир.”¹

Дарҳақиқат, сўнгги йилларда олиб борилаётган солиқ сиёсатини такомиллаштириш сиёсати ўзининг самарасини бермоқда. Бунда энг муҳим кўрсаткичлардан бири — солиқ юкининг камайтирилишига эришилмоқда ва шу билан бир қаторда, солиқ тушумлари, айниқса, корхоналардан олинадиган солиқ тушумларининг ҳам мутлак миқдорда, ҳам реал ҳолатда ўсишига эришилмоқда. Бу ҳолат шу жиҳати билан ижобийки, солиқ юкининг камайиши солиқ тўловчиларнинг солиққа тортиладиган объекти кенгайишини келтириб чиқармоқда ва охир-оқибатда бюджетга ундирилаётган солиқлар ставкасининг камайишига қарамасдан, тушумлар ошиб бормоқда.

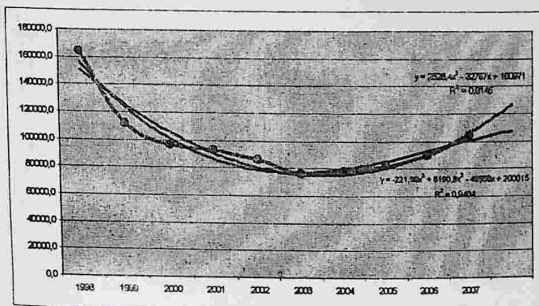
5.2-расм. Республикада солиқ юки ва солиқ тушумларининг қиёсий таҳлили.

Таҳлил этилаётган даврда инвестицияларни мамлакатга жалб этишдаги асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланган солиқ юки даражаси пасайиш тенденциясига эга, 2002 йилда бу кўрсаткич 25,2

¹ «Халқ сўзи» газетаси. 2006 йил 11 феврал. №29 “Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим”. И.А.Каримов 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган ВМси мажлисидаги маърузаси.

фоиздан 2007 йилга келиб 19,6 фоизга тенг бўлган, яъни солиқ юки даражаси 5,6 фоизли пунктга пасайишига қарамасдан, бюджет даромадларининг охириги йиллар давомида барқарор равишда реал ўсиши кузатилмоқда. Бу энг аввало, солиқ юкини пасайтириш бўйича олиб борилаётган солиқ сиёсатининг самара бераётганлиги ва солиққа тортиладиган базанинг кенгайиши ҳисобига бюджет даромадлари кўпаяётганлигини кўрсатади. Худди шунингдек, корхоналар томонидан тўланадиган солиқлар 2004 йилдан бошлаб реал ўсиш характерига эга. Маълумки, солиқ юкини камайтириш асосан корхоналардан олинадиган солиқ ставкаларининг пасайтирилиши туфайли олиб борилмоқда, шунга қарамасдан солиқ солинадиган базанинг кенгайиши ҳисобидан корхоналар тўлайдиган солиқ тушумлари реал ўсиш суръатига эга. Шу билан бирга, корхоналар томонидан тўланадиган солиқларнинг мутлақ ўсиши кузатилган, лекин бу асосий ҳулосалар чиқариш учун асос бўла олмайди, чунки жорий нархлардаги мутлақ ўсиш инфляция даражаси ва нархларнинг ўсиш даражасини ҳисобга олмайди. Шунга қарамасдан, ушбу чизманинг яна бир эътиборли хусусияти шундаки, корхоналар тўлайдиган солиқларнинг мутлақ ва реал ўсиши даражаси ўртасидаги интервал нархлар даражаси ўсишининг нақадар кичик ёки катталигини ҳам кўрсатади.

Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожлантиришнинг келгуси даврга мўлжалланган башорат кўрсаткичларининг ишлаб чиқилиши давлатнинг узоқ ва ўрта муддатга мўлжалланган стратегик вазифаларни белгилаб олишида юқори аҳамиятга эга, шунингдек, солиқ тушумларининг келгуси даврга мўлжалланган башоратларининг ишлаб чиқилиши мамлакатимизда солиқ сиёсатини келгуси даврларга такомиллаштиришда устувор йўналишларни белгилаб олишда ҳам муҳим рол ўйнайди. Шундан келиб чиқиб, юқорида келтирилган (5.5-жадвал) маълумотлари асосида қўшилган қиймат солиғи бўйича тушумларнинг келгуси даврларга мўлжалланган башоратининг сценарийларини ишлаб чиқамиз. Бунинг учун натижавий омилга таъсир этувчи омилларнинг ўзгариш тенденциясини аниқлаб оламиз. Дастлаб ҚҚС базаси омилининг ўзгариш динамикаси графиги ва ўнга нисбатан чизилган тренд чизигини берамиз:

5.3-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси бўйича ҚҚС базасининг ўзгариш динамикаси графиги ва унга нисбатан чизилган тренд чизиғи.

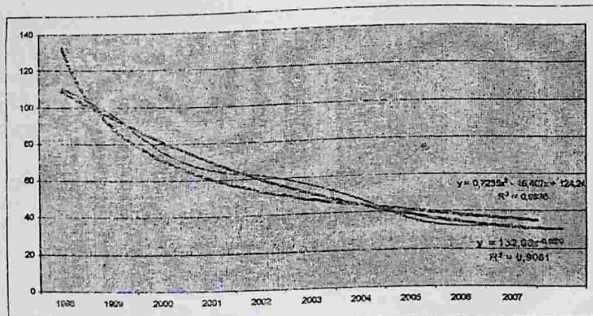
Ушбу график ва унга нисбатан чизилган чизиқ бизга куйидаги илмий хулосани шакллантиришимизга асос бўлади, яъни ҚҚС тўловчилар сони камайишига қарамайдан, ҚҚС базаси 2003 йилдан бошлаб ўсиш тенденциясига эга. Аҳамиятлиси шундаки, базанинг кенгайиши жорий нархларда эмас, балки таққослама нархларда юз берган. Ушбу графикка нисбатан чизилган иккита тренддан юқори детерминация коэффицентга ($R^2=0,9149$) эга бўлгани полиномиал тренд ҳисобланади ва куйидаги формула билан изоҳланади:

$$y = 2528,4x^2 - 32767x + 180971$$

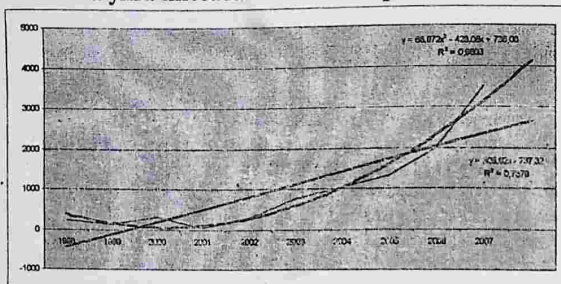
бунда: y - ҚҚС базаси;

x - таҳлил этилаётган давр.

Шу тарзда солиқ тўловчилар сони ва экспорт-импорт сальдосининг таҳлил этилаётган даврдаги ўзгариш динамикаси ва уларга нисбатан чизилган трендларни келтирамыз:

5.4-расм. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ кўмитаси бўйича ҚҚС тўловчилар сонининг ўзгариш динамикаси графиги ва унга нисбатан чизилган тренд чизиғи.

5.5-расм. Ўзбекистон Республикасида экспорт-импорт сальдосидаги ўзгаришлар динамикаси графиги ва унга нисбатан чизилган тренд чизиғи.

Таъсир этувчи омилларнинг прогнози асосида натижавий омилнинг ўрта муддатга прогнозини ишлаб чиқамиз. Ушбу башоратни икки хил сценарийда ишлаб чиқамиз, биринчи сценарий вариантида ўзгариш тенденциясига асосланиб чизилган графика нисбатан берилган тренд чизиғининг энг юқори детерминация коэффициентига эга бўлган регрессия тенгламасига асосланиб топишган башорат кўрсаткичлари, иккинчи сценарий вариантида муқобил равишда чизилган тренд чизиғининг регрессия тенгламаси асосида ҳисоблаб чиқилган башорат кўрсаткичлари келтирилган.

Ишлаб чиқилган башорат кўрсаткичларини қуйидаги жадвал орқали акс эттирамиз:

5.7-жадвал

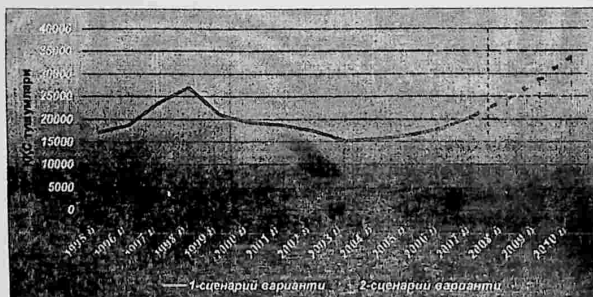
ҚҚС тушумларининг 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган башорат кўрсаткичлари

Йил-лар	ДСҚ бўйича ҚҚС тушумлари (таққослама нархларда млн сўм) Y		ҚҚС базаси (имтиёзлар-сиз таққослама нархларда млн сўм) X ₁		ҚҚС тўловчилар сони (мингга) X ₂		ҚҚС ставкаси, %да X ₃		Экспорт-импорт сальдоси, (млн долларда) X ₄	
	1-сценарий вариант	2-сценарий вариант	1-сценарий вариант	2-сценарий вариант	1-сценарий вариант	2-сценарий вариант	1-сценарий вариант	2-сценарий вариант	1-сценарий вариант	2-сценарий вариант
2008	2144 1,9	2423 6,4	1074 35,0	1264 70,4	30,3	34,1	20	20	4131,0	2657,5
2009	2258 2,3	2856 8,5	1120 47,3	1518 56,6	30,5	32,5	20	20	5243,3	2966,1
2010	2319 1,1	3375 4,2	1130 60,1	1822 99,6	32,1	31,0	20	20	6489,5	3274,7

Жадвалда келтирилган ўрта муддатга 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган башорат кўрсаткичларининг ҳар иккала сценарий вариантларида ҳам ҚҚС базаси таққослама нархларда ва экспорт-импорт сальдоси ўсиш тенденциясига эга, лекин иккинчи сценарий вариантыда ҚҚС базаси кўпроқ ўсиш тенденциясига эга бўлса, экспорт-импорт сальдоси эса, аксинча, биринчи сценарий вариантыда кўпроқ ўсиш тенденциясига эга. Натижавий омил ҚҚС тушумлари иккинчи сценарий вариантыда кўпроқ ўсганлиги, ушбу кўрсаткичнинг экспорт-импорт сальдосига нисбатан ҚҚС базасининг ўсишига кўпроқ боғлиқ эканлигини яна бир бор исботлаб турибди. Шунингдек, ҚҚС тўловчилар сони башорат қилинаётган даврда биринчи сценарийда ўсиб борган бўлса, иккинчи сценарийда камайиб борган. Башорат, кўрсаткичларини ҳисоблашда ҚҚС ставкаси ўзгармас деб олинди, чунки 2008 йилги бюджет параметрларида ҳам 20 фоизлик ставка сақланиб қолинди ва 2000 йилдан бошлаб ушбу солиқнинг асосий ставкаси 20 фоизга (илгари амалда бўлган ижтимоий аҳамиятга эга озиқ-овқат товарларига нисбатан пасайтирилган ставкалар бекор қилинган) тенг қилиб белгиланган ва

ўзгаришсиз келмоқда.

Ишлаб чиқилган прогноз кўрсаткичларини прогноз давригача бўлган таҳлилий маълумотлар билан таққослаш ва буни тасвирий жиҳатдан яққолроқ намоиш этиш учун куйидаги расмни келтирамиз:

5.6-расм. ҚҚС дан тушумларни ўрта муддатли даврга ишлаб чиқилган башорат кўрсаткичларининг сценарий вариантлари.

Демак, кўриниб турибдики, ҳар иккила башорат сценарийларида ҳам ҚҚС солиғи бўйича тушумлар таққослама нархларда ўсиш тенденциясига эга, биринчи сценарий вариантыдаги ўсиш суръатларига нисбатан иккинчи сценарий вариантыда ўсиш суръатлари анча юқори, яъни 2008 йил ҚҚС тушумлари башорат кўрсаткичларига нисбатан 2010 йилдаги башорат кўрсаткичларининг ўсиш суръатлари биринчи сценарийда 8,1 фоизни ташкил этган бўлса, икинчи сценарийда 39,3 фоизни ташкил этган. Буни икки сценарий вариантлари бўйича ўтган чизикларнинг орасидаги фарқни ифодаловчи ўзгариш оралиғи (коридори) ҳам кўрсатиб турибди. Бундан келиб чиқиб, биринчи сценарийни инерцион вариант ва иккинчи сценарийни прогрессив вариант деб ҳисоблашимиз мумкин.

Юқорида келтирилган таҳлилни давом эттириб республика-мизда ДСҚ бўйича жами солиқ тушумларининг келгуси даврларга мўлжалланган башоратини ишлаб чиқамиз. Бунинг учун куйидаги маълумотлардан фойдаланамиз:

Солиқ тушумларини башоратлаш учун фойдаланилган маълумот

Йиллар	Солиқ тушумлари (таққослама нархларда млн сўм)	Солиқ юки, %да	ЯИМнинг ўсиши, %да	Солиқ тушумларининг ўсиши, %да
1996	247,7	44,3	101,7	100
1997	227,6	38,7	105,2	91,9
1998	198,8	32,4	104,3	87,3
1999	192,0	30	104,3	96,6
2000	189,3	28,5	103,8	98,6
2001	179,9	26	104,2	95,1
2002	181,7	25,2	104,2	101,0
2003	182,2	24,2	104,4	100,3
2004	182,4	22,5	107,7	100,1
2005	196,1	22,6	107	107,5
2006	198,3	20,7	107,3	101,1
2007	199,8	19,6	109,5	100,8

Келтирилган маълумотларда солиқ тушумлари 1996 йил баҳоларида олинган бўлиб, шу бўйича кейинги даврларда ЯИМ ўсиш суръатига нисбатан ҳисоблаб топилган солиқ тушумларининг реал ўсиш суръатлари бўйича кейинги даврлардаги солиқ тушумлари суммаси таққослама нархларда олинган. Ушбу маълумотлар асосида мамлакатимиздаги 12 йиллик солиқ тушумларини таққослама нархларда ўзгаришининг графигини чизамиз ва унга нисбатан чизилган трендларнинг тенгламасини келтираимиз:

5.7-расм. Солиқ тушумларининг ўзгариш динамикаси графиги ва унга нисбатан чизилган тренд чизиғи.

Ушбу графикдан сўнги йилларда мамлакатимизда солиқ тушумларининг реал ўсиши юз бераётганлиги тўғрисидаги тадқиқотнинг олдинги қисмларида берган хулосаларимизни мустаҳкамлаб олишимиз мумкин. Бунда ўз-ўзидан савол туғилади: солиқ юки республикаимизда пасайиб бораётган бир пайтда қандай қилиб таққослама нархларда солиқ тушумлари ошиши мумкин? Ваҳоланки, республикаимизда ЯИМ ўсиш суръатлари юқори бўлган шароитда солиқ юки даражасининг тушиши унга нисбатан паст бўлган бир пайтда бундай ҳолат юзага келмоқда. Ушбу графикка нисбатан чизилган иккита тренддан юқори детерминация коэффициентга эга бўлгани полиномиал тренд ҳисобланади ва қуйидаги формула билан изоҳланади:

$$y = -0,1393x^3 + 4,1795x^2 - 36,783x + 281,32$$

Бунда: y - солиқ тушумлари;

x - таҳлил этилаётган йиллар.

Иккинчи муқобил вариантда чизилган тренднинг тенгламаси даражали тенглама бўлиб қуйидаги кўринишга эга:

$$y = 1,4632x^2 - 22,088x + 262,3$$

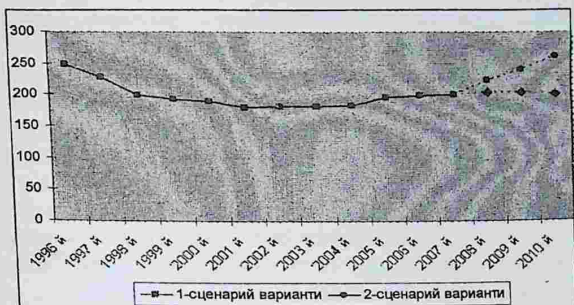
Ушбу келтирилган иккита тенглама асосида солиқ тушумларини 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган башоратини икки хил сценарий вариантлари бўйича ҳисоблаб чиқиб қуйидаги натижаларга эга бўлдик:

5.9-жадвал

Мамлакатимизда солиқ тушумларининг 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган башорат кўрсаткичлари

Йиллар	Солиқ тушумлари (таққослама нархларда млн сўм)	
	1-сценарий варианты	2- сценарий варианты
2008	203,4	222,4
2009	203,3	239,8
2010	199,8	260,2

Ушбу олинган натижалар асосида солиқ тушумларини ўрта муддатга мўлжалланган башорат кўрсаткичларининг графигини чизамиз:

5.8-расм. Солиқ тушумларини ўрта муддатли даврга ишлаб чиқилган прогноз кўрсаткичларининг сценарий вариантлари.

Графикда тасвирланган биринчи сценарий вариантыда солиқ тушумлари йилдан йилга кам миқдорда бўлса-да, тушиш тенденциясига эга. Бу бир томондан, ҳозирда мамлакатимизда олиб борилаётган солиқ юкини янада пасайтириш сиёсатига мос келиши мумкин. Иккинчи сценарий вариантыда солиқ тушумлари башорат қилинаётган даврда мунтазам ўсиш тенденциясига эга. Умуман олганда, биринчи полиномиал трендни пессимистик сценарий варианты сифатида баҳолашимиз, иккинчи даражали трендни прогрессив сценарий варианты сифатида баҳолашимиз мумкин.

Монография ишининг мазкур бобини якунлаб қуйидаги асосий хулосаларни келтирамиз:

– корхонанинг қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариши натижасида олган маржинал даромадини унинг иқтисодий фаоллигини ошириш маҳсули дейиш мумкин. Демак, олинadиган маржинал даромад корхона иқтисодий фаоллиги натижасини белгилаб берар экан, ушбу иқтисодий фаолликнинг рағбатлантирилиши айти пайтда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларнинг мазмуни, солиқ сиёсатини такомиллаштиришнинг асосий бўғинларидан биридир. Бундан келиб чиқиб, корхоналар иқтисодий фаоллигини солиқлар воситасида рағбатлантириш мақсадида маржинал даромаддан ундириладиган фойда солиғини кейинги йилга кечиктириш ёки бир йиллик фойдасиз солиқ кредитини берилиши мақсадга мувофиқ, бу бир томондан, корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишга ундаса, иккинчи томондан корхоналарнинг ҳар йили маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажминини ошириб боришини рағбатлантиради;

– бўнак тўловлари мўлжалланган фойдага нисбатан белгиланиши ва тўлиқ ундирилмаслиги корхонада ҳисобланган бўнак тўловлари билан мўлжалдан кам олинган ҳақиқий фойдага ҳисобланган солиқ ўртасидаги фарқ миқдорига асоссиз устама (пеня) ҳисобланишига сабаб бўлади. Ҳисобланган пенянинг асоссизлиги сабаби, биринчидан, солиққа тортиш тамойилига мувофиқ корхона ҳақиқий олган фойдасидан солиқ тўлаши лозим, иккинчидан, пеня солиқ бўйича қарздорлик суммасига нисбатан ҳисобланиши зарур, бу ҳолатда ҳисобланган бўнак тўловлари билан мўлжалдан кам олинган ҳақиқий фойдага ҳисобланган солиқ ўртасидаги фарқ миқдори ҳуқуқий жиҳатдан қарздорлик эмас;

– ҳозирги пайтда кўпгина корхоналар 1-с бухгалтерия дастури асосида бухгалтерия ҳисобини ташкил этган, шундан келиб чиқиб, корхоналар жорий тўловлар суммасини ҳисоблаб чиқариш учун солиқ органларига йилнинг тегишли чорагида олиш мўлжалланган фойда ҳамда белгиланган фойда солиғи ставкаси асосида маълумотнома тақдим этишлари ва бу асосда солиқ органлари томонидан фойда солиғи бўйича бўнак ҳисоблашларига зарурият йўқ. Чунки 1-с бухгалтерия дастури асосида иш олиб борилаётган корхоналарда кейинги ойнинг бошида ўтган ойга тегишли фойда миқдорини аниқлаш имкониятлари мавжуд бўлиб, ушбу ҳақиқий фойда миқдоридан келиб чиқиб жорий бўнак тўловларининг ҳисобланиши корхонадан асоссиз ортиқча устама пенялар ҳисобланишининг олдини олади. Бу бир томондан, корхоналарнинг фойда солиғи бўйича жорий бўнак тўловларни амалга ошириш пайтида устама пеня ҳисобланишида адолатлилик тамойилининг мустаҳкамланишига хизмат қилади, иккинчи томондан, асоссиз пенялар тўланишига чек қўйилиши натижасида корхоналар ихтиёрида қоладиган фойданинг ортиши, корхона иқтисодий фаоллигининг ривожланишига сабаб бўлади ҳамда корхона айланма маблағларининг четланишига бирмунча барҳам беради;

– мамлакатимизда ялпи ички маҳсулотнинг ошиши асосий капиталга инвестициянинг оширилишига жуда кучли боғланган деган ҳулосага, бу икки кўрсаткич ўртасидаги корреляция коэффиценти миқдорини аниқлаш орқали келиб чиқилди. Таҳлил этилаётган йиллардаги ЯИМнинг абсолют миқдорда ўзгаришини асосий капиталга инвестициянинг абсолют миқдорда ўзгаришига солиштирилганда ўртача таҳлил қилинаётган даврда (1995-2006 йиллар) 5,5 коэффицентга тенг бўлган, яъни асосий капиталга

инвестициянинг бир бирликка ошиши ЯИМнинг ўртача 5,5 бирликка ошишига тўғри келган. Демак, умумий хулоса ўрнида шунинг таъкидлаш лозимки, тижорат банкларининг солиққа тортишда уларнинг фойдасидан солиққа тортиш тамойилига ўтилиши, биринчидан, бюджет даромадлари нуқтаи назаридан кўриладиган зарарлар тижорат банклари фойдасининг ошган қисмини асосий капиталга инвестиция қилиши натижасида ўзини қоплайди, иккинчидан, жаҳонда кенг қўлланиб келинаётган солиққа тортиш тамойилларига мос келади;

– 2007 йил 1 апрелдан бошлаб микрофирма ва кичик корхоналар беш йил давомида ягона солиқ тўлови тўлашда солиққа тортиладиган база харид қилинган янги технологик жиҳозлар қийматига камайтирилади, лекин ушбу миқдорнинг солиққа тортиладиган базанинг 25 фоизидан кўп бўлмаган қисми чегирилади. Бизнингча, юқоридаги таҳлилда келтирилган ялпи ички маҳсулотнинг ўсишига инвестицияларнинг, яъни янги жиҳозлар сотиб олишга сарф этилган маблағларнинг ижобий таъсир этишини ҳисобга олган ҳолда ва микрофирма ва кичик корхоналарни янада рағбатлантириш мақсадида янги технологик жиҳозлар сотиб олишга сарф этилган маблағлар тўлилигича ягона солиқ тўловига тортиладиган базадан чегирилиши мақсадга мувофиқдир;

– тақлиф этилаётган ҚҚС ставкасининг икки фоизга туширилишининг ҚҚСдан тушумларга таъсирини аниқлаш мақсадида қилинган регрессион-корреляцион таҳлили ўтказилди. Бунда натижавий омил сифатида ҚҚС базаси, таъсир этувчи омил сифатида ҚҚС ставкаси олинди ва қуйидаги натижаларга эришилди: таъсир этувчи омилнинг коэффиценти манфий белгига эга эканлиги, унинг натижавий омилга тескари боғланганлигини кўрсатади, яъни ҚҚС ставкасининг ошиши қўшилган қиймат солиғи базасини таққослама нархларда ўртача 14639,24 млн. сўмга камайтишига олиб келади. Демак бундан, ставканинг камайтирилиши ҚҚС базасининг ошишига хизмат қилади деган хулосага келиш мумкин.

– Республикамизда ҚҚС ставкасининг босқичма-босқич пасайтирилиши корхоналарнинг иқтисодий фаоллигини оширишга хизмат қилади, бунда биринчи босқичда ҚҚС ставкасини 20 фоиздан 18 фоизга пасайтирилиши мақсадга мувофиқ. ҚҚС ставкасининг туширилиши ушбу солиқ тури бўйича солиқ тушумларини камайтирмайди, аксинча, ҚҚС базасининг кенгайиши ҳисобига ҚҚСдан солиқ тушумлари кўпайишини келтириб чиқаради.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Президент Фармонлари ва Қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

1.1 Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1993.- 62-б.

1.2 Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Расмий нашр – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003 й.- 496-б.

1.3. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси: Расмий нашр –Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги.– Т.: “Адолат”, 2008 й. – 692-б.

1.4. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. – Т.: Адолат, 1999.-240-б.

1.5. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги Қонуни, 1997 йил 30 август. // «Халқ сўзи» газетаси. – 1997. – 30 август.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар. –Т.: «Ўзбекистон» 1992й. -383-б.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси, 2004 йил, 1-2-сонлар.

1.8. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2(38)-сон, 2002, январь. –Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. –17-б.

1.9. Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари: (Меъёрий ҳужжатлар тўплами) 1-китоб. –Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1999.- 560-б.

1.10. Давлат молияси тизими (Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами). Ж.2.–Т., “Ўзбекистон”, 2002.–624-б.

1.11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар прогнози ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2001 йилги параметрлари тўғрисида”ги қарори, 2000 йил 26 декабр, 500-сон.

1.12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар башорати ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2002 йилги параметрлари тўғрисида”ги Қарори, 2001 йил 31 декабр, 490-сон.

1.13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар башорати ва Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг 2003 йилги параметрлари тўғрисида”ги Қарори, 2002 йил 30 декабр, 455-сон.

1.14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг 2004 йилги давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори, 2003 йил 25 декабр, 567-сон.

1.15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасининг 2005 йилги давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори, 2004 йил 28 декабр, 610-сон.

1.16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари башорати ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори, 2005 йил 27 декабр, 244-сон.

1.17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари башорати ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 532-сонли Қарори (2006 йил 18 декабр).

1.18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2008 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари башорати ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 744-сонли Қарори (2007 йил 12-декабр).

1.19. Ишлаб чиқариладиган ва сотиладиган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома (янги таҳрирда). // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2003 йил 29 апрелда 1238-сон билан рўйхатга олинган.

1.20. Ўзбекистон Республикаси ҳудудда ишлаб чиқариладиган товарлар бўйича юридик шахслар томонидан акциз солиғини ҳисоблаб чиқиш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома (янги таҳрирда). // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2003 йил 15 мартда 1325-сон билан рўйхатга олинган.

1.21. Юридик ва жисмоний шахслар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириладиган алоҳида турдаги товарлар бўйича акциз солиғини тўлаш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома. // Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 5 мартда 1101-сон билан рўйхатга олинган.

2. Илмий монографиялар, китоб ва рисолалар

- 2.1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364-б.
- 2.2. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курамыз. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 410-б.
- 2.3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 686-б.
- 2.4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. – Т.: Ўзбекистон, -2000. – 352-б.
- 2.5. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик. – Т.: “Ўзбекистон”, 2005 й.
- 2.6. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13 – Т.: “Ўзбекистон”, 2005. – 448-бет.
- 2.7. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14 – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280-бет.
- 2.8. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15 – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280-бет.
- 2.9. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96-б.
- 2.10. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. // «Халқ сўзи» газетаси. – 2006. – 11 феврал.
- 2.11. Каримов И.А. Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш – асосий вазифамиздир. // «Халқ сўзи» газетаси. 2007 йил 13 феврал.
- 2.12. Астахов В.П. Бухгалтерский учет во внешне-экономической деятельности. / В.П.Астахов. – 4-е изд. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 442-с.
- 2.13. Бард В.С., Павлова Л.П. Налоги в условиях экономических интеграции. –М.: КНОРУС, 2004 г. –204-с
- 2.14. Беганов В.С., Қуролов М.Я., Шаулов Д.И., Кан У.Г. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси ва унга доир йўл-йўриқ материаллари савол-жавобларда. Т.: 1998. “Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи. 282-бет.

2.15. Беганов В.С и друг. Финансовая политика, налоги и налогообложение. Издательский дом "Мир экономики и права". 1998. -312-с.

2.16. Гатаулин Ш. Солиқ инспекторининг қўлланмаси (меъёрий хужжатлар тўплами). – Т.: Ўз.Р. ДСҚ. 1996 йил, 432-бет.

2.17. Гуреев В.И. Российской налоговое право. – М.: Экономика, 1997. -383-с.

2.18. Гатаулин Ш.К. Солиқлар ва солиққа тортиш. – Т.: ДСҚ, 1996. -241-б.

2.19. Дадалко В.А. и др. Налогообложение в системе международных экономических отношений: Учеб. пособие / В.А.Дадалко, Е.Е.Румянцева, Н.Н.Демчук. – Мн.: Армита-Маркетинг, Менеджмент, 2000. – 359-с.

2.20. Дэниэлс Джон Д., Радеба Ли Х. Международный бизнес: Внешняя среда и деловые операции / Пер.с англ., 6-е изд. М.: Дело Лтд, 1994. – 487-с.

2.21. Жўраев А. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришининг самарали йўллари. -Т.: Фан, 2004. – 243-б.

2.22. Жўраев А., Мейлиев О., Сафаров Ғ. Солиқ назарияси -Т.: Тошкент Молия институти, 2004. – 210-б.

2.23. Завалишина И.А. Солиқлар: назария ва амалиёт. - Т.: "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи, 2005. – 544-б.

2.24. Зайналов Ж.Р. Солиқлар ва солиққа тортиш. - С: Самарқанд кооператив институти, 2002. – 366-б.

2.25. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик/А.Ўлмасов, А.В. Ваҳобов.-Т.: «Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2006. – 480-б

2.26. Йўлдошев М., Турсунов Й. Солиқ ҳуқуқи. – Т.: Молия, 2000. -212-б.

2.27. Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб.пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 215-с.

2.28. Костюк В.Н. История экономических учений. - М.: Центр, 1998. -224-с.

2.29. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 432-с.

2.30. Кравченко И.А. Налоговые реформы 80-х гг. В США: социально-экономический аспект. – М.: НИФИ, 1989. – 239 с.

2.31. Кузин Ф.А. Диссертация: Методика написания. Правила оформления. Порядок защиты. Практическое пособие для докторантов, аспирантов и магистрантов. 2-е изд., доп. - М.: Ось-89, 2001. - 320-с.

2.32. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / Пер. 16-го англ. изд. - М.: ИНФРА-М, 2006. - 940-с.

2.33. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. - Т.: Академия, 2002. - 204-б.

2.34. Маликов Т.С. Солиқ юкининг оғирлигини кескин камайтириш керами? - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. - 316.

2.35. Маманазаров А. Солиқ сиёсати. - Т: Молия, 2003. - 148-б.

2.36. Миляков Н.В. Налоги и налогообложение. - М.: Инфра-М, 2001. - 340-с.

2.37. Мешерякова О.В. «Налоговые системы развитых стран мира»: (справочник) М.: Фонд «Правовая культура», 1995г. 240 ст.

2.38. Микроиктисодиёт: Олий ўқув юртлари учун дарслик / С.С.Ғуломов, Р.Х.Алимов, Б.Т.Салимов ва бошқ. - Т.: "Шарқ", 2001.- 320-б.

2.39. Налоги и налогообложение. 2-е изд. /Под. ред. М.В. Романовского, О.В.Врублевской - СПб.: Питер, 2001. - 544-с.

2.40. Налоги и налогообложение: Учебн. пособие для вузов /И.Г.Русакова, В.А.Кашин, А.В.Толкушин и др.; Под ред. И.Г.Русаковой, В.А.Кашина. -М.: Финансы, ЮНИТИ, 1999. - 495-с.

2.41. Налоги и налоговое право. /Под ред. А.В. Брызгалина. -М.: Аналитика-Пресс, 1998. - 608-с.

2.42. Налоги и налогообложение. / под ред. И.А.Майбурова. - М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2007. - 655-с.

2.43. Налоги в условиях экономической интеграции. /В.С. Бард и др. под ред. проф. В.С.Барда и Л.П.Павловой. - М.: КНОРУС, 2004. - 288-с.

2.44. Налоговый кодекс Российской Федерации.-М.:Гросс-Медиа, 2008.- 528-с.

2.45. Пансков В.Г., Князев В.Г. Налоги и налогообложение: Учебник для вузов. - М.: МЦФЭР, 2003. - 336-с.

2.46. Паркинсон С. Закон и доходы. - М.: ПКК "Интерконтакт", 1992. - 158-с.

2.47. Правильно ли платим налоги. Учебно-методическое пособие / Умаров Б.С., Пардаев Б.Х. и др. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2006 г. 170-с.

2.48. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. -М.: Финансы и статистика, 2003. – 256-с.

2.49. Решина А.Г. Бюджет и бюджетная деятельность в Латвийской Республике. - Рига, 2002. – 284-с.

2.50. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Сочинения, том I. Государственное издательство политической литературы. М.: - 1955.- С. 360.

2.51. Русакова И., Кашин В.А., Талкушин А.В. Налоги и налогообложение. - М.: Юнити, 1999. – 495-с.

2.52. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов. Пер.с англ. Москва. 1962 г. – 408-с.

2.53. Собиров Х.Р. Ўзбекистоннинг давлат молияси тарихи. -Т.: "Таълим манбаи" жамияти, 2002. – 152-б.

2.54. Темур тузуклари. -Т.: Чўлпон, 1991. – 127-б.

2.55. Тошмуродов Т. Солиқлар. /Изоҳли луғат. -Т.: Мехнат, 2003. -184-б.

2.56. Тошмуродова Б. Солиқлар воситасида иқтисодиётни бошқариш механизми. /Монография. -Т.: "Янги аср авлоди", 2002. – 127-б.

2.57. Тошмуродова Б. Солиқ муносабатларини оптимallasштириш. -Т.: ТМИ, 2004.-135-б.

2.58. Финансы. /Под ред. Л.А. Дробозиной -М.: ЮНИТИ, 2003. – 350-с.

2.59. Хван Л.Б. Солиқ ҳуқуқи. - Т.: Консаудитинформ, - 2001. – 432-б.

2.60. Шаулов Д.И., Кан У.Т. Основы налогового законодательства. Учебное пособие. Часть 2. "Мир экономики и права". – Т.: -2000г., 317-с

2.61. Шодмонов Ш.Ш., Алимов Р.Х., Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. – Т.: "Молия" нашриёти, 2002 йил. 416-б.

2.62. Черник Д.Г., Налоги. 4ое издание - М.: Финансы и статистика, - 2000. 430-с.

2.63. Черник Д.Г. Налоги в рыночной экономике. М.:Финансы ЮНИТИ, 1997. 383-с.

2.64. Эргашев Т. Бозор иқтисодиёти:/С.С.Фуломов тахрири остида.-Т.: "Ўқитувчи", 2002. 208-б.

2.65. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2002. - 576-с.

2.66. Яхёев Қ. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. - Т.: Фафур Ғулом, 2000. - 165-б.

2.67. Яхёев Қ.А. Солиққа тортиш назарияси ва амалиёти. - Т.: Фан ва технологиялар маркази, 2003. - 247-б.

2.68. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси "Молия" нашриёти. 2003 й. 329-бет.

2.69. Ҳайдаров Н. Молия. -Т.: Академия, - 2001. - 72-б.

2.70. Ҳақимова М. Макроиктисодиёт. -Т.: "Меҳнат", 1997. - 160-б.

2.71. An Out Line of Japanese sustem. Japan-2001-2002 Edition. Tax Bureau, Ministry of Finance. Tokyo. Japan. P. 390.

2.72. An Out Line of Japanese TAX ADMINISTRATION 2003.

2.73. Let's talk about Taxes. Ministry of Finanse, Japan. October 2006.

2.74. Comprehensive Handbook of Japanese Taxes 2006. Tax Bureau, Ministry of Finance -2006.

2.75. Guide to Japanese tax 2006-2007 by Yugi Gomi. Zaikei Shoho Sha. Higashi Shombashi. Minatoku. Tokyo. Japan. P. 444.

2.76. Korean taxation, Ministry of Finance and .Economy. Korea.2003. p. 309.

3. Диссертация ва диссертация авторефератлари

3.1. Жалолов И.Э. Совершенствование косвенного налогообложения: Автореферат диссертации на соискание ученой степени К.Э.Н. -Т.: 2001г.

3.2. Жўраев А.С. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришнинг долзарб муаммолари: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. - Т.: ДЖҚА, 2005. - 46-б.

3.3. Камилов М.М. Қўшилган қиймат солиғини ундириш механизми ва уни такомиллаштириш йўллари. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. -Т.: БМА, 2007.

3.4. Сафаров Ғ. Хўжалик юритувчи субъектларни табиий ресурслардан самарали фойдаланишини солиқлар воситасида рағбатлантириш масалалари. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. -Т.: БМА, 2006. - 25-б.

3.5. Тилабов Н.Т. Ҳозирги шароитда солиқларнинг бюджетга ўз вақтида тушиб туришини таъминлаш масалалари. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: ДЖҚА, 20.

3.6. Тошмуродова Б.Э. Солиқлар воситасида иқтисодий ёнбоқариш механизмини такомиллаштириш. и.ф.н. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. –Т.: БМА, 2002.

3.7. Тошмуродова Б.Э. Иқтисодий тараққийтга эришишда солиқлардан самарали фойдаланиш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. –Т.: БМА, 2007.

3.8. Ҳайдаров Н. Иқтисодий эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати. –Т.: ДЖҚА, 2003.

4. Илмий мақолалар ва илмий анжуман материаллари

4.1. Абдурахмонов Ҳ. Солиқ имтиёзлари ва уларнинг тизим механизмига таъсири. //Бозор, пул ва кредит. - 2001. - № 7. - Б. 38.

4.2. Абдурахмонов О. Солиқ сиёсати: дунё тажрибаси ва Ўзбекистон истикболи. //Бозор, пул ва кредит. - 2002. - № 5. - Б. 36.

4.3. Аношкина В., Шмакова И., Жалолов И. Вопросы оптимизации косвенного налогообложения в Узбекистане. Экономическое обозрение 1999 г. № 12.

4.4. Астапов К.Л. О реформе налоговой политики. //Финансы. - 2000. - №10. - С. 29-31.

4.5. Бобылев С. Россия на пути антиустойчивого развития. //Вопросы экономики. - 2004 - № 2. - С. 43-54.

4.6. Горский И.В. Налоговая политика и экономические рост. Журнал "Финансы" 1999 г. N-1. С.25.

4.7. Жўраев Т. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш йўлида. // «Тошкент ҳақиқати» газетаси. - 2003. 24 сентябр.

4.8. Караваева И.В. Направления и причины современных налоговых реформ. //Финансы. - 2000. - № 10. - С. 26-28.

4.9. Клейнер Г. Нанoeкономика // Вопросы экономики. - №12, 2004 – С.70.

4.10. Маликов Т.С., Холмахмадов З.А. Солиқ ставкаси ўзгариши натижалари. – //Бозор, пул ва кредит.- йил №1, 1999 – Б.57.

4.11. Титов А.С. Понятие, сущность и основные направления развития налоговой политики // Финансовое право. – №5, 2005 – С.21.

4.12. Федотов Б.Г. "Таможенный пошлины в доходах федерального бюджета". // Финансы, 2007 № 1. - С. 39.

4.13. Қодиров Б. Бевосита ва билвосита солиқлар нисбатини оптималлаштириш. //Бозор, пул ва кредит. - 2002. - № 2. - Б. 45.

5. Статистик тўпламлар

5.1. Социально-экономическое показатели Республики Узбекистан за 2003.-Т.: 2004. – 190-с.

5.2. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2003 йил. - Т.: 2004. - №4. – 106-б.

5.3. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2004 йил. - Т.: 2005. - №8. -127-б.

5.4. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ. 2005 йил. - Т.: 2006. - Май. -139-б.

5.5. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический обзор за 2005 год. - Т.: 2006. - №10.

5.6. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2006 йил. Т.: 2008.

6. Интернет WEB сайтлари

<http://www.cer.uz>

<http://www.mf.uz>

<http://www.tfi.uz>

<http://www.stat.uz>

<http://www.avestagroup.uz>

<http://www.gov.uz>

<http://www.Mof.qo.Jp>

<http://www.vak.uz>

<http://www.soliq.uz>

**2005 йил Ўзбекистон Республикаси Президентининг
“Тадбиркорлик субъектлари томонидан
тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва
уни ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарлик кучайтириш
туғрисида”ги ПК-100-сонли Қарори билан тадбиркорларга
яратилган қулайликлар**

Т/р	Фармон билан белгиланган меъёр	Амалдаги меъёр	Афзаллик томонлари
1.	2005 йил 1 июл- дан бошлаб микрофирмалар ва кичик корхо- налар солиқлар, ажратмалар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китоб- ларни давлат солиқ хизмати органлари ҳар ойда тақдим этишни ҳар чорақда тақдим этишга ўтказиш	Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиқлар, йиғимлар, ажратмалар ҳамда бошқа мажбурий тўловлар бўйича қатор ҳисоб- китобларни давлат солиқ хизмати органларига ҳар ойда тақдим этиб борар эди. Масалан, -ягона солиқ тўлаш тартибига ўтган микро- фирма ва кичик корхо- налар чорақда 14 та, -савдо ва умумий овқат- ланиш фаолияти билан шуғулланувчи ялпи даро- мад солиғи тўловчи корхоналар чорақда 13 та, -ягона ер солиғи тўловчи корхоналар чорақда 13 та, -умумбелгиланган тартиб- да солиқ тўловчи корхо- налар учун чорақда 17-20 та солиқлар, ажрат-малар ҳамда бошқа мажбурий тўловдар бўйича ҳисоб- китобларни тақдим этиб келади.	Солиқ тўловчилар томонидан солиқ идораларига тақдим этиладиган сони қисқартиришга, солиқ тўловчиларни солиқ идораларига ташриф буюришлари, молиявий ҳисоботларга ортиқча вақт ва маблағ сарф- лашни олдини олишга имкон яратади. Ундан ташқари, солиқ хизмати ходимларни ҳисо- ботларни қабул қилишда таҳлил ва ўрганиш олиб бориш имко- нияти вужудга келади.
2.	Микрофирмалар вакичик корхоналар	Тадбиркорлик субъектлари томонидан даромадларни яшириши,	Тадбиркорлик субъектларини солиқ тўлашдан

	томонидан тўланиши лозим бўлган солиқлар, йиғимлар, ажаратмалар ва бошқа мажбурий тўловларнинг миқдори камайтирилган тақдирда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгарлик чоралари қўлланиши белгиланади.	солиқ ва мажбурий тўловларни тўлашдан бўйин товлаш ҳолатлари учраган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексига мувофиқ молиявий жазо чоралари қўлланилади.	бўйин товланмасдан, даромадларини яширишга уринмасдан, аксинча, ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва даромадини оширишга интилишини ва уларнинг жавобгарилгини оширишга хизмат қилади.
3.	Тадбиркорлик субъектлари учун давлат статистик ҳисоботини янада соддалаштиришга қаратилган ҳисобот шаклини ҳамда йиллик статистик ва молиявий ҳисоботни ўзаро мувофиқлаштиришни назарда тутган ҳолда тақдим этиш муддатларини қайта кўриб чиқиш.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 июндаги “Статистика ва молия ҳисоботини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги 227-сонли қарорига мувофиқ, 18 та статистик ҳисобот шакллари мавжуд. Уларни тақдим этиш муддатлари ҳар хил, яъни чораклар, ярим йиллик ва икки йилда бир марта. Махкур ҳисоботларни тақдим қилиш муддатлари молиявий ҳисоботларни тақдим қилиш муддатларидан ҳам фарқ қилади.	Ҳисоботларни нгсоддалаштирил иши тадбиркорлик субъектлари учун аниқ ва тушунарли бўлишини ҳамда улар тўланаётган соликлари ва ажратмалари тўланаётганлигини англаб етади.
4.	Давлат солиқ ҳизматлари органларитадбиркорлик субъектларидан оладиган, шу жумладан, почта ва	Солиқ тўловчилар томонидан ҳисоботлар, баланслар ва ҳисоб-китобларни топшириш, уларни қабул қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазир-	Тадбиркорлик субъектлари учун солиқ ва мажбурий тўловларни тақдим этишда қулай шарт-шароитлар

электрон алоқа воситасида оладиган молиявий ўҳисобот, солиқлар ва даромадлар тўғрисида декларациялар бўйича ҳисобкитоблар, ёзма аризалар ва билдиришнома-ларни қабул қилиб олиш ва рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги низомни белгиланган тартибда тасдиқлаш, бунда қабул қилиб олиш тартиб қоидаларини соддалаштириш, унификациялаштирилган иш жадвали ва тадбиркорлик субъектлари учун қулай шарт-шароитлар яратиш.	лигида 1999 йил 28 сентябрда 824-сон билан рўйхатга олинган “Солиқ тўловчиларининг ҳисоботлар ва балансларини қабул қилиш” Вақтинчалик тартибида белгиланган. Ҳисоботлар ва балансларни қабул қилиш жараёнида солиқ тўловчиларга қулай шароитлар ва ходимларга ишчи муҳит яратилмаганлиги, хусусан, ҳисоботларни қабул қилиш бўйича алоҳида операцион хоналар бўлиши, компьютер жиҳозларининг тўлиқ таъминланмаганлиги қатъий меъёрий талаб ўрнатилмаганлиги ҳамда ҳисоботларни қабул қилувчи хизмати ходимининг иш ҳажмининг кўплиги натижасида солиқ тўловчиларни ортқча вақтларини олиш холатлари мавжуд.	яратилади. Биринчидан, солиқ тўловчилардан молиявий ҳисоботларни ва ҳисоб китобларни қабул қилишнинг замон талабларига мос келадиган янги тартиби ишлаб чиқилади. Натижада, ҳисоботларни топшириш жараёнида, мазкур тартибда солиқ тўловчиларга қулай шарт-шароитлар яратиш бўйича тегишли меъёрлар белгиланади. Иккинчидан, тадбиркорлик субъектларидан олинadиган ҳисоботларни электрон алоқа воситалари орқали жорий қилишга қаратмоқдамиз. Бу борада, солиқ турлари бўйича электрон шакллари ишлаб чиқилди ва белгиланган тартибда келажакда солиқ тўловчилардан солиқ ҳисоби ва ҳисоботларини масофадан қабул
---	--	---

			қилиш тизими ҳам кенг ривожланади.
5.	Давлат солиқ хизмати ва статистика органлар томонидан тадбиркорлик субъектлардан қонунчиликда кўзда тутилмаган ахборот ва маълумотларни талаб қилишни чеклаш. Агар мазкур хатти-ҳаракатларни содир этган давлат бошқаруви органлари ҳамда бошқа органлар мансабдор шахсларини маъмурий ва жиноий жавобгарликка тортиш чораларини кўриш.	Тадбиркорлик субъектларидан белгиланган тартибда статистик ва молиявий ҳисоботлар ҳамда солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб китобларни қабул қилишда ортиқча маълумотларни талаб қилган шахслар учун жиноий жавобгарлик чоралари қўлланилмас эди.	Давлат тузилмаларининг тадбиркорлик фаолиятига асоссиз аралашувини олдини олади ҳамда давлатнинг ваколатли органлари мансабдор шахсларининг масъулиятини ҳамда жавобгарлигини оширади. Шунингдек, тадбиркорлик фаолиятини ривожланишини ҳуқуқий кафолатлайди. Тадбиркорларнинг қўшимча асоссиз маблағларини сарфланишини олдини олади.
6.	Давлат солиқ қўмитаси, Давлат статистика қўмитаси, Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги ва Савдо-саноат палатаси ҳамкорлик тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий онгини ривожлантириш	Бугунги кунда тадбиркорлик субъектларига қонунчиликдаги ўзгаришлар бўйича тушунтириш ва тарғибот ишлари комплекс тарзда ташкил этилмасдан, балки, ҳар бир вазирлик, қўмиталар, идоравий - ўз ваколатлари доирасида олиб борар эди.	Биринчидан, вазирлик ва идораларнинг ўзаро ҳамкорлиги таъминланади. Иккинчидан, тадбиркорлик субъектларнинг ҳуқуқий онгини ривожланишида муҳим ўрин тутади.

иқтисодий ҳуқуқбузарлик- ларни олдини олиш бўйича тарғибот ишла- рини кенгай- тириш.		
--	--	--

**Ўзбекистон Республикаси Президентни 2005 йил 14 июндаги
«Тадбиркорлик» субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш
тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари
тўғрисида»ги ПФ-3619-сонли Фармони билан тадбиркорларга
берилган эркинликлар**

Т/р	Фармон белгиланган меъёр	Амалдаги меъёр	Афзаллик томонлари
1.	Тадбиркорлик субъектлари- нинг: -фаолиятларини тугатиш; -фаолиятни тўхтатиб қўйиш; -банклардаги ҳисоб-рақамлари бўйича опера- цияларни тўхта- тиб қўйиш, жиноий фао- лиятдан олинган даромадларни легаллаштириш ва терроризмни молиялаштириш борасида аниқ- ланган ҳоллар бундан мустасно; -молиявий санк- цияларни қўл- лаш, солиқ ва ийғимларни тўлаш муддатини	Назорат органларига берилган ваколатлар доирасида тадбиркорлик субъектларига, ушбу органлар томонидан чиқарилган қарорларига асосан, турли таъсирчан чоралари қўлланилар эди. Хусусан, -тадбиркорлик субъект- ларининг банклардаги ҳисоб-рақамли бўйича операцияларни тўхтатиб қўйиш, “Солиқ хизмати тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддасига солиқ хизмати органлари томонидан амалга ошири- лади. -тадбиркорлик субъект- лари рухсат гувоҳ- номасини бекор қилиш учун, солиқ хизмати органлари томонидан савдо ва нақд тушумини қоидалари бузилиши	-давлат тузил- маларининг хусусий тадбир- корлик фаолиятига аралашувини чеклаш; -тадбиркорлик субъектларини ҳимоялашнинг ҳуқуқий негизини шакллантириш; -назорат органлари ходимларини иқтисодий- ҳуқуқий билимга эга бўлишини ва уларни жавобгарлигини ошириш; -ҳўжалик субъектларига нисбатан қўлланадиган жазо чораларини

ўтказиб юборганлик ушун пеня қўшиш, шунингдек, тадбиркорлик субъекти содир этилган ҳуқуқ-бузаликдаги айбига иқрор бўлиш ва молиявий санкция жарималарини ихтиёрий тўлаш ҳоллари бундан мустасно; -ҳуқуқбузарлик предметларини давлат даромадига ўтказиш; -фаолиятнинг айрим турлари билан шугулланиш учун махсус рухсатномаларни 10 кундан ортиқ муддатга тўхта-тиб қўйиш ёки бекор қилиш чоралари фақат Суд қарорлари орқали амалга ошириш тартиби жорий қилинди.	аниқланган тақдирда рухсат гувоҳномаси давлат солиқ хизмати органи тақдимномасига кўра, уни берган туман (шаҳар) ҳокимлиги томонидан қайтариб олиниши, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сонли, 2002 йилнинг 5 августидаги 280-сонли қарорлари ҳамда бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. -“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонунга ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 22 сентябрдаги 365-сонли қарорига мувофиқ қонунчиликка зид равишда фаолият юритган аудиторлик ташкилотларнинг лизензияси солиқ хизмати органининг тақдимномасига асосан вақтинча тўхтатилади. -Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 3-июлдаги 327-сонли Қарори билан тасдиқланган Низомнинг 3.1 бандига мувофиқ солиқ хизмати органининг тақдимномасини ёки махсус комиссиясининг хулосасини олган кундан бошлаб бир ҳафта муддатга муассисларга (қатнашчиларга) ёки таъсис ҳужжатлари билан вакил қилинган органларга, асосларини кўрсат-	ҳамда қасддан содир этилмаган ва катта ҳуқуқбузарликлар учун жазо чораларини камайтириш; -тадбиркорлар етказилган зарани ихтиёрий равишда тўлиқ қоплаган тақдирда жазони қўллаш ҳолларини рағбатлантиради.
---	--	--

		ган ҳолда ёзма равишда, корхонани ихтиёрий тугатилиши бўйича киритилиб молиявий-хўжалик фаолияти тугатилади	
2.	Тадбиркорлик субъектларини молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) фақат Давлат солиқ хизмати органлари томонидан ўтказилади. Агар, улар томонидан тадбиркорлик субъектларининг молиявий-хўжалик фаолиятини текшириш давомида жиноят аломатлари аниқланган ҳолларда тегишли материалларни ҳуқуқни муҳофоза қилувчи органларга, шу жумладан, солиқ ва валюта оид жиноят аломатлари мавжуд ҳолатлар юзасидан Бош прокуратура ҳузуридаги Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш	Бугунги кунда хўжалик субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини текшириш (тафтиш қилиш) солиқ органлари, Солиқ ва валютага оид жиноятларга қарши курашиш департаменти, Молия вазирлигининг Назорат-тафтиш бошқармаси томонидан ўтказилиши, шунингдек, текширишни тайинлаш Бош прокуратура, Ички ишлар ва Миллий хавфсизлик хизмати органларига ваколати берилган эди.	Амалда вужудга келган ҳолатга кўра хўжалик субъектларни назорат қилувчи органлар текшириш жараёнида аксарият ҳолларда уларнинг ишлаб чиқариш фаолияти кескин қисқаради, айрим ҳолларда тўхтаб қолади ва натижада корхонага катта молиявий зарар келтирилади. Тадбиркорлик субъектларини текшириш ваколатига эга бўлган назорат органларини қисқартирилиши, уларнинг молиявий хўжалик фаолиятига салбий таъсир этишини олдини олади.

	департаменти ва унинг бўлинмаларига тақдим этиб боради.		
3.	Фармонга асосан, назорат органларнинг раҳбарлари ва мансабдор шахслари тадбиркорлик субъектларини ўз ваколатлари ва назорат соҳаси доирасидан ташқари масалалар бўйича ҳар қандай текширувлар ўтказганлиги учун шахсан жавобгарлиги, ҳатто жиноий жавобгар бўлишлари ҳам бўлишлари белгиланган.	Бутунги кунда ҳўжалик субъектларни текшириш жараёнида назорат органлари ўз ваколат доирасидан чиққан ҳолда ушбу органларнинг раҳбарлари ва мансабдор шахсларига нисбатан текширишни ўтказиш тартибини бузганлик учун маъмурий жавобгарлик чоралари қўлланиши белгиланган эди.	Тадбиркорлик субъектларида ўтказилаётган текширишларни фақат қонун талаблари ва ҳар бир назорат органининг ваколат доирасида амалга оширилишини таъминлайди ва шу борада назорат органларнинг шахсан раҳбарларини жавобгарлигини кучайтиради.
4.	Фармонга асосан, муқобил текширишларни ўтказиш чоғида тадбиркорлик субъектларига бориш ва улардан текширишга тааллуқли бўлмаган молия-бухгалтерия ёки бошқа ҳужжатларни талаб қилиш ман	Бутунги кунда текширилаётган ҳўжалик субъектнинг бошқа ҳўжалик субъект билан ўзпро алоқалари муқобил текшириш жараёнида назорат органлари томонидан ушбу муқобил тарзда текширилаётган ҳўжалик субъектга бево-сита чиқиб ва улардан барча ҳужжатларни олиб, ўрганиш ўтказиш ваколати берилган эди.	Тадбиркорлик субъектларнинг фаолиятига муқобил тарзда асоссиз аралашуви имконини яратади.

этилади. 5. Давлат органларининг ноқонуний қарорлари ёки шу органлар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида тадбиркор субъектига етказилган зарарнинг ўрни суд қарорига асосан тўла ҳажмда бевосита ана шу давлат органлари томонидан, биринчи навбатда, уларнинг бюджетдан ташқари жамғарма маблағлари қопланиши лозим; Зарарларнинг ўрнини қоплаш суд Қарори билан ана шу етказилган зарар учун айбдор бўлган давлат органининг мансабдор шахсларига, қонун ҳужжатлари белгиланган тартиб ва миқдорларга юкланиши мумкин.	Бугунги кунда, давлат органларининг ноқонуний қарорлари ёки шу органлар мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида тадбиркор субъектнинг ҳуқуқлари бузилган ва унинг манфаатларига зарар етказилган тақдирда ушбу зарар Суд қарорига мувофиқ, асосан бюджет маблағлари ҳисобига қопланади.	Мазкур тартиб жорий қилиниши натижасида, тадбиркорлик субъектларнинг ҳуқуқларини паймол қилаётган ва ноқонуний қарорларни чиқариш орқали уларга зарар етказаётган мансабдор шахсларни бевосита молиявий жавобгарлигини ўрнатиб, бундай ҳолатларни олдини олишни таъминлайди.
---	---	---

**Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил
20 июндаги ПФ-3620-сонли**

**“Микрофирмалар ва кичик корхоналарни ривожлантиришни
рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар
тўғрисида”ги Фармони билан тадбиркорларга берилган
қулайликлар**

Т/р	Фармон билан белгиланган меъёр	Амалдаги меъёр	Афзаллик томонлари
1.	2005 йил 1 июли- дан бошлаб микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълими жамғармасига мажбурий ажратмалар тўлаш ўрнига ягона солиқ тулови жорий этилган. Бунда иқти- содиётнинг бошқа тармоқдаги — 13 фоиз ставка; хусусий амалиёт билан шуғул- ланувчи нота- риусларга — 50 фоиз ставка; юридик ва жисмоний шахсларни (жум- ладан, норези- дентларни) жалб этиш йўли билан оммавий томоша тадбирларини	Ўзбекистон Респуб- ликаси Солиқ кодек- сининг 8-моддасига асосан, микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўланишини назарда тутувчи солиқ солиш тизими қўлланиши мум- кин. Вазирлар Маҳкама- сининг 1998 йил 15 апрелда 159-сонли Қарори билан тасдиқ- ланган “Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш” тартибига мувофиқ, солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизи- ми умумдават солиқ- лари йиғиндиси, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти орган- лари жорий этадиган, мазкур тартибда кўрса- тилган йиғимлардан ташқари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ўрнига ягона солиқнинг тўланишини назарда тутади.	Ягона солиқ тўловини амалга ошириш учун ҳўжалик юри- тувчи субъект чоракда солиқ органга бир марта қатнайди, битта хисобот тақдим этади ва бир марта тўловни амалга оширади. Солиқ юки сотилган маҳсу- лотга (бажарил- ган ишлар, хизматлар) нисбатан: -иқтисодиётнинг бошқа тармоқ- даки корхо- наларга (сони- 34000 та) 15,2 фоиздан 13 фоизгача; -хусусий амалиёт билан шуғул- ланувчи нота- риусларга (сони- 129 та) 53,2 фоиздан 50 фо- изгача; -юридик ва жисмоний шахс- ларни (жумладан

ташкил этишдан даромад оладиган, гастроль-концерт фаолияти билан шуғулланиш лицензиясига эга бўлган — 30 фоиз ставка; қишлоқ хўжалиги корхоналари (ягона ер солиғини тўлайдиган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари бундан мустасно) — 6 фоиз ставка микдорида ягона солиқ тўлови белгиланади. Харид, таъминот-сотиш корхоналари, брокерлик фирмалари, комиссия шартномаси асосида хизматлар кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотларига ягона солиқ тўлови жорий этилмаган, улар учун ягона солиқ ҳамда давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалар тўлашнинг амалдаги тартиби ва белгиланган ставкалари сақланиб қолинган.	Бунда, харид, таъминот-сотиш корхоналари, брокерлик фирмалари, комиссия шартномаси асосида хизматлар кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ялпи даромадидан — 30 фоиз ставка; хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар хизматлар реализациясидан — 50 фоиз ставка; гастроль-концерт фаолияти билан шуғулланиш учун лицензияга эга бўлган юридик ва жисмоний шахсларни (шунингдек норезидентларни) жалб этиш йўли билан оммавий томоша тадбирларни ташкил этишдан даромад олувчи корхоналар хизматлар реализациясидан — 35 фоиз ставка; қишлоқ хўжалик корхоналари (ягона ер солиғи тўловчилари бўлиб ҳисобланадиган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларидан ташқари) товарлар реализациясидан — 6 фоиз ставка; саноат, қурилиш ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларидаги корхоналар товарлар (ишлар, хизматлар) реализациясидан — 12 фоиз ставка бўйича ягона солиқ тўлайдилар. Ягона солиқ тўловчилари давлат мақсадли жамғармаларига мажбу-	норезидентларни) жалб этиш йўли билан оммавий томоша тадбирларни ташкил этишдан даромад оладиган, гастроль-концерт фаолияти билан шуғулланиш лицензиясига эга бўлган корхоналарга (сони-59 та) 38,2 фоиздан 30 фоизгача; қишлоқ хўжалиги корхоналари (ягона ер солиғининг тўлайдиган қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари бундан мустасно) (сони-782 та) 9,2 фоиздан 6 фоизгача камаймоқда. Қолган ягона солиқ тўловчилар учун эски тартиб сақланиб қолган.
---	--	--

		рий ажратмаларни умум белгиланган тартибда тўлайди. Бунда, уларга қуйидаги ставкалар бўйича, маҳсу-лотлар (ишлар, хизмат-лар)ни солиш ҳажмидан мақсадди фондларига ажратмалар ҳисобланади: Пенсия жамғармасига — 0,7 фоиз; Йўл жамғармасига — 1,5 фоиз; Мактаб таълими жамғармасига — 1 фоиз.	
2.	2005 йилнинг 1 июлидан бошлаб, акциз солиғи олинадиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи микрофирмалар ва кичик корхоналар учун ягона солиқ тўловини ҳисоблаш чоғида солиққа тортилладиган база акциз солиғи суммасига камайтириладиган тартиб ўрнатилган.	“Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш” Тартибга асосан, солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимини қўллайдиган микрофирмалар ва кичик корхоналар учун акциз солиғи тўлашнинг амалдаги тартиби сағланиб қолинган. Бунда, ягона солиқнинг ҳисоблашда солиққа тортиладиган база акциз солиғи суммасига камайтирилмайди.	Битта солиқ объекти икки марта солиққа тортилмайди.
3.	Янги ташкил этилаётган микрофирмалар ва кичик корхоналарга ягона солиқ тўловини тўлаш муддатини бир йилга кечиктириш, кечиктирилган суммани имтиёзли давр туга-	Янги ташкил этилаётган микрофирма ва кичик корхоналарга ягона солиқ имтиёзлар кўзда тутилмаган.	Янги ташкил этилаётган корхоналар имтиёз қўллаш даврида, бўшаган маблағлар ҳисобига устав жамғармаларни шакллантиришга, айланма маблағларни қўпайтиришга, ишлаб

	гандан кейин, тенг улушларда 12 ой давомида тўлаш ҳуқуқи берилган.		чиқариш қўватларни кенгайтиришга йўналтиришлари учун қўлай шароит яратилди.
4.	Илгари микрофирма ва кичик корхоналарга ягона солиқ тўлаш бўйича қонун ҳужжатларида берилган солиқ имтиёзлари ягона солиқ тўловини тўлаш чоғида амал қилади.	Ягона солиқ тўловларга қуйидаги Ҳукумат Қарорлари билан солиқ имтиёзлари берилган: -“Микрофирмалар ва кичик корхоналар учун солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш” Тартибга асосан, солиқ солишнинг соддалаштирилган тизимини қўлловчи ва ногиронларнинг жамоат бирлашмалари, “Нуроний” жамғарма ва “Ўзбекистон Чернобилчилари” уюшмасининг мулки бўлган, ишловчилар умумий сонининг камида эллик фоизини ногиронлар, 1941-1945 йиллардаги уруш ва меҳнат фронти фахрийлари ташкил этган микрофирмалар ва кичик корхоналар ягона солиқ тўлашдан озод этилган; -Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 2002 йил 13 ноябрдаги 390-сонли қарорига асосан, 2003 йил 1 январдан 2007 йил 31 декабргача: микрофирмалар ва кичик корхоналар истеъмол товарлари ишлаб чиқа-	

		ришдан олинган тушумдан ягона солиқни амалдаги ставкадан 25 фоизга камайтирилган ставка бўйича тўлайдилар; 25 фоизга камайтирилган ставка бўйича тўлайдилар; ишлаб чиқариш корхоналарининг истеъмол товарлари ишлаб чиқариш физик ҳажмларини кўпайтириш ҳисобга олинган даромадлари (фойдаси) ягона солиқ тўлашдан озод қилинган;	
5.	Ўзбекистон Республикаси молия Вазирлиги, давлат солиқ қўмитаси, Адлия вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Савдо-саноат палатаси ва бошқа манфаатдор тузилмалар билан биргаликда уч ой муддатда “Солиқ маслаҳатчилари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳасини ишлаб чиқиш ҳамда Вазирлар Маҳкамасига киритиш, лойиҳада тадбиркорлик субъектларини солиқ қонунчилиги соҳасида маслаҳат ва ҳуқуқий жиҳатдан қўллаб-қув-	Кўрсатилган Қонунда мавжуд эмас эди.	Республикамызда ушбу тизимни жорий этилиши ва ҳуқуқий жиҳатдан белгила-ниши солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқий томондан янада ҳимоя-ланишга, солиқ ҳизмати орган-лари ва солиқ тўловчилар ўрта-сидаги ҳамкор-ликни кучай-тиришга имкон яратади.

ватлашни таъминлашнинг амалий меҳа- низми кўзда тути- лиши белги- ланган.		
--	--	--

Японияда префектура автомобил солиғи ставкалари¹

	Таснифланиши	Тижоратда банд бўлган	Бошқалар
	Двигател сиғими		
Оддий автомобиллар	1,0 литргача	7500 иен	29500 иен
	1,0 литрдан юқори 1,5 литргача	8500 иен	34500 иен
	1,5 литрдан юқори 2,0 литргача	9500 иен	39500 иен
	2,0 литрдан юқори 2,5 литргача	13800 иен	45000 иен
	2,5 литрдан юқори 3,0 литргача	15700 иен	51000 иен
	3,0 литрдан юқори 3,5 литргача	17900 иен	58000 иен
	3,5 литрдан юқори 4,0 литргача	20500 иен	66500 иен
	4,0 литрдан юқори 4,5 литргача	23600 иен	76500 иен
	4,5 литрдан юқори 6,0 литргача	27200 иен	88000 иен
	6,0 литрдан юқори	40700 иен	111000 иен
Юк машинаси		6500 иен	8000 иен
Автобуслар	Мунтазам қатновчи (саёҳат учун фойдаланилмайдиган)	12000 ~ 29000 иен	33000 ~ 83000 иен
	бошқалар	26500 ~ 64000 иен	
3 ғилдиракли машиналар		4500 иен	6000 иен

¹ Guide to Japanese tax 2006-2007 by Yugi Gomi. Zaikei Shoho Sha. Higashi Shombashi. Minatoku. Tokyo. Japan. P. 21.

Мундарижа

Кириш	3
-------------	---

I боб. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида корхоналарнинг ижтимоий-иқтисодий функциялари ва уларнинг аҳамияти

1.1. Корхона-бозор иқтисодиётнинг бошланғич бўғини.....	5
1.2. Корхоналар фаолиятининг ижтимоий-иқтисодий аҳамияти .	13
1.3. Корхоналар иқтисодий фаоллигининг мазмун моҳияти	23

II боб. Корхоналар иқтисодий фаоллигини тартибга солишда солиқлар ўрни

2.1. Солиқлар воситасида корхоналар иқтисодий фаоллигини давлат томонидан тартибга солиш	41
2.2. Иқтисодий фаолликни солиқлар орқали тартибга солишнинг хориж тажрибаси	52
2.3 Солиқ функцияларининг корхоналар иқтисодий фаоллигига таъсирини таҳлил этиш.	70

III боб. Солиққа тортиш тизимида корхоналар тўлайдиган солиқларнинг роли ва аҳамияти

3.1. Корхоналар тўлайдиган солиқларнинг моҳияти ва зарурияти.....	79
3.2. Солиққа тортиш тизимида корхоналар тўлайдиган солиқларнинг таркибий ривожланиш тенденциялари.....	85
3.3. Солиқ тушумларида корхоналар тўлайдиган солиқларнинг фискал аҳамияти	105

IV боб. Корхоналардан солиқ ундириш механизмнинг хусусиятлари

4.1. Корхоналар даромадларидан тўланадиган солиқлар таҳлили.....	115
4.2. Истеъ ^н ларини ҳисобланиш механизмидаги муаммо	127
4.3. Солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимининг ўзига хос хусусиятлари	132

**V боб. Корхоналар иқтисодий фаоллигини оширишда
солиқлар ролини кучайтиришнинг устувор йўналишлари**

5.1. Корхоналар иқтисодий фаоллигини солиқлар воситасида рағбатлантириш йўллари	146
5.2. Корхоналар зиммасидан солиқ юкини янада камайтириш йўллари.....	159
5.3. Корхоналардан олинадиган солиқ тушумлари ва ставкаларини истикбол даврларга башоратлаш	166
Фойдаланилган адабиётлар	178

Ш.А.ТОШМАТОВ

КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА СОЛИҚЛАР РОЛИ

Тошкент — «Fan va texnologiya» —2008

Муҳаррир: М.Миркомиллов

Тех. муҳаррир: А.Мойдинов

Мусахҳиҳ: М.Ҳайитова

Комп. саҳифаловчи: А.Шахамедов

Босишга рухсат этилди 24.03.08.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. «Times Uz» гарнитураси.

Офсет усулида босилди. Шартли босма табағи 13,5.

Нашр табағи 12,75. Тираж 500. Буюртма №61.

**«FAN VA TEXNOLOGIYALAR MARKAZINING
BOSMAXONASI» да чоп этилди.**

700003, Тошкент ш, Олмазор кўчаси, 171 уй.

Тошматов Шухрат Амонович

Иқтисод фанлари номзоди.

Япония Молия вазирлиги қошидаги "Fiscal and Monetary Policy" институти, Ҳиндистоннинг "National Institute of Bank Management", Жанубий Кореянинг "Handong Global University" ва Россия Ҳукумати ҳузуридаги Молия академияси каби етакчи таълим муассасаларида малакасини оширган.

60 дан ортиқ мақола ва тезислар, "Қўшилган қиймат солиғи" монографиясининг муаллифи.

Бир неча йиллар давомида солиқ тизимида амалиётда ишлаган, ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академиясида фаолият кўрсатмоқда.